

PUKÁNSZKY BÉLA

ERDÉLYI SZÁSZOK ÉS MAGYAROK

DANUBIA KIADÁSA
1943.

Copyright 1943,
by Danubia Könyvkiadó R.- T.

MINDEN JOGOT FENNTARTUNK

Felelős kiadó: Pukánszky Béla.

DUNÁNTÚL PÉCSI EGYETEMI KÖNYVKIADÓ ÉS NYOMDA R.-T. PÉCSETT.

A nyomdáért felelős: Mészáros József igazgató.

ÚTRAVALÓ.

HA MŰVELT MAGYAR TÁRSASÁGBAN a velünk egy hazában élő németekre terelődik a szó, olykor atyai módon vállveregető vagy szelíden csipkelődő, de általában őszinte rokonszenvre valló megjegyzéseket hallunk. Mindenki szívesen eleveníti fel és ápolja tovább rokoni vagy baráti kapcsolatait a derék cipszerekkel, a nyugatmagyarországi hienekkel, a dunántúli és bácskai „svábok”-kal, sőt még mihelyt valaki az erdélyi szászokat emlegeti, a beszélgetés megakad vagy más hangulatba csap át. A társaság egyik tagja fagyosan megjegyzi, hogy valamelyik atyjafia szász lányt vett feleségül, s az új menyecske bizony sehogysem tudott beleilleszkedni a családi együttesbe, sőt urát is elidegenítette rokonságától; a társaság egy másik tagja a magyarságra bántó tapintatlanságokat elevenít fel a szászlakta földön tett utazásaiból, a harmadik kelletlenül dicséri a szászok szorgalmát, összetartását, céltudatosságát, de kénytelen elismerni, hogy kissé gőgös, zárkózott, nehezen megközelíthető emberek — aztán hamarosan kész az egybehangzó ítélet: a szász „más”, mint a többi köztünk élő német. Ebben a „más”-ban aztán mindenki könnyen megnyugszik és a társaság napirendre térhet a tárgy fölött.

Hát a másik oldalon, a szászok között hogyan ítélkeznek és gondolkodnak rólunk? Nincsen ugyan

módunk arra, hogy a magyar társasághoz hasonló beszélgetésben résztvegyünk. De vessünk egy futó pillantást *Meschendorfer* Adolf, *Zillich* Henrik, *Wittstock* Ervin vagy *Capesius* Károly Bernát regényeibe és elbeszéléseibe — csak a félig-meddig ismert neveket említem —, és élénk tárul a rideg valóság. A szász közfelfogás rólunk, magyarokról semmivel sem jobb, mint a művelt magyar társadalomé a szászokról. Inkább rosszabb — de ezt most ne firtassuk! „A magyarok mások, igen szeretetreméltók” — olvassuk az egyik helyen, de a szeretetreméltósággal az író inkább valami veszedelmet jelez, melytől óvakodni kell, mint tulajdonságot. *Meschendorfer* Adolf egyik regényében igen tanulságosan elemzi ezt a „szeretetreméltóságot”: „A magyar ember szeretetreméltóan eleven, örökké szikrázó tűzijáték, akárcsak előkelő francia sógora; nem olyan okos és művelt, de becsületesebb, kevésbé elhasznált, naivabb és egészen gyerekes, ha rögeszméjéhez, a piros-fehér-zöld glóbuszhoz nyúlnak. S ebben megint szinte ikerként hasonlít előkelő rokonához, aki egész Európát kék-fehérpirosra szeretné mázolni.” Minek folytassuk a sort? Az eredmény ugyanaz maradna és csak lassan hegedő sebeket tépnénk fel, csak a megértés útjába állítanánk akadályokat.

Becsületesen, fenntartás nélküli őszinteséggel meg kell próbálnunk, hogy felfedjük annak a „más”-nak a tartalmát, melynek a szászokat érezzük és ítéljük. Sajnálatos, hogy ezt eddig nem tettük meg. Magyar nyelven e sorok írójának szerény tanulmányán kívül csak *Neugeboren* Emil 1913-ban megjelent kis könyve tájékoztat a szászok történetéről, szellemi és anyagi kultúrájáról, de ez a könyv természetesen csak az uralkodó szász önszemlélet tükré. Történettudo-

mányunk összefoglaló művekben és részlettanulmányokban gyakran foglalkozott ugyan a szászokkal is — mezőgazdaságukról *Enesei Dorner* Béla írt figyelemreméltó tanulmányt („Az erdélyi szászok mezőgazdasága.” Győr, 1910) —, de éppen mivel a szász kérdést csak a magyar történelem keretében vagy csupán egy-egy részletében vizsgálta, szélesebb körben nem lehetett hatással helyes magyar szászszemlélet kialakulására.

A szászok nyelvére, történetére, kultúrájára és gazdasági életére vonatkozó németnyelvű irodalom természetesen szinte áttekinthetetlenül gazdag. Nem régen *Hienz Ármin* tekintélyes bibliográfiai kötete' („*Quellen zur Volks- und Heimatkunde der Siebenbürger Sachsen.*” Leipzig, 1940) foglalta jegyzékbe ezt a hatalmas irodalmat. Az itt felsorolt forráskiadványok, önálló munkák, részlettanulmányok és újságcikkek — néhány kivételt nem számítva — erdélyi szász szerzők művei és történeti jellegűek. A szászok virágzó szellemi életük sajátos színezetét jelentékeny részben a széles rétegekben élő, tervszerűen ápolt történeti tudatnak köszönhetik. Ennek a történeti tudatnak szolgálatában áll a 18. század vége óta többkevesebb készültséggel a szakszerű történetírás, a sajtó és művelődési intézményeik egész sora. A hazai történetírásnak a szászok még fokozottabb mértékben népnevelő hivatást szántak, mint más népek; ez magyarázza történeti irodalmuk valóban bámulatraeméltó gazdagságát. Azonban a szász tudományos irodalomnak a történetíráson kívüleső területeit vizsgálva is azt látjuk, hogy a szászok csak annak a tudománynak a jogosultságát ismerték el, mely közvetlenül szolgálta népiségüket. Az öncélú tudománynak alig akadt köztük művelője. Mindazt, amit a szászok-

ról tudunk, lényegileg saját szorgalmuknak, saját céltudatos munkájuknak köszönhetjük.

De amikor feltétlenül elismerjük a hazai tárgyú szász tudományosság tisztaságát és céltudatosságát, meg kell állapítanunk azt is, hogy a szászok állandó önszemlélete nem maradhatott mentes bizonyos egyoldalúságtól. A szász történetírás középponti gondolata kezdettől fogva az „anyaországgal” való szellemi egység tudata, és törekvése mindig az, hogy ez a tudat a történelmi fejlődés szétágazó részjelenségeiben is világosan bontakozzék ki/az olvasó előtt. Még erőteljesebben hangsúlyozza ezt a „goir” dolgot a szászokkal foglalkozó és lényegében a szász szemlélet hatása alatt álló birodalmi német történet-tudomány, mely a szászokot a német népi gondolat legrégebbi és legkitartóbb harcosának ábrázolja. Kétségtelen, hogy ennek a szemléletnek megvan a jogsultsága: a szász népiség és kultúra valóban mindenekelőtt annak köszönheti csodálatos, zárt egységét, hogy állandóan kapcsolatban állt Németországgal, mindig élénk fogékonyságot mutatott az anyaországból jövő ösztönzések iránt. Az a tudat, hogy a szászok nagynémetséghez tartozik, különösen az újabb korban történetük egyik jelentős formáló ereje lett. *Bleyer* Jakob, a magyarországi németiség egyik tisztiaf látású vezére a magyar-német viszonyról elmélkedve találóan úgy jellemezte a nagy németiség tudatán alapuló szász közösségérzést, hogy a szászok „lelkileg irredentisták” voltak, sohasem tekintették magukat igazi hazai németeknek, sohasem nevezték magukat „Deutsch-Ungar”-oknak és megállapította, hogy a magyar-szász viszony — ellentétben a magyarországi németiség többi részéhez fennállott viszonyunkkal — sohasem volt igazán meleg és benső-

ééges. Igen, itt van egyik nyitja annak a „más”-érzetnek, annak az idegenkedésnek, mellyel mindig találkozunk, valahányszor a cipszerekről, hienckekről vagy „svábok”-ról a szászokra terelődik a beszéd.

Azonban a szászság nemcsak a nagynémet népesség egyik alkotóeleme, hanem *erdélyi* is: erdélyi sorshoz kötött, együttélésre utalt a többi erdélyi népekkel, amelyekkel együtt vagy szemben meg kellett teremtenie saját fennmaradásának és fejlődésének feltételeit is. Ezt a tényt történetük szemléleténél semmiképen sem hagyhatjuk figyelmen kívül, ha ragaszkodni akarunk a valósághoz. Az önálló fejedelemiség korában kialakult államtudatuk azt bizonyítja, hogy a szászok is felismerték erdélyi sorsukat: ennek az államtudatnak tartalmát lényegében a mai napig Erdély és *csak* Erdély alkotja./Bármilyen eleven és mély kapcsolatokat tartott fenn a szászság Németországgal, tagadhatatlan, hogy államhűség szempontjából mindig rendületlenül ragaszkodott Erdélyhez. Hogy az erdélyi államtudat a szászok élő patriotizmusának is egyik alkatelemévé vált, azt leg-hívebben tükrözi vissza nemzeti daluk, mely e szavakban csendül ki:

Siebenbürgen, süsse Heimat,
 unser teures Vaterland,
 sei gegrüsst in deiner Schöne
und um alle deine Söhne
 schlinge sich der Eintracht Band!

Nincs itt egyetlen hang sem, mely nagynémet tudatra vagy legalább szász nemzeti érzésre mutatna. Erdély jóléte, Erdély fiainak egyetértése az, mely mint leg-hőbb óhaj az egész dalt áthatja.

Ennek az egyetértésnek a jegyében próbáljuk

meg végigjárni a szász-magyar együttélés csaknem nyolc évszázados utat. Éber szemmel járunk az úton: sokan közülünk talán először látják meg a szászok és magyarok közös útjának ezernyi bántó göröngyét és felismerik majd, hogy ezt az utat ma, amikor a szászság egy töredéke visszatért a magyar állam kötelékébe, nekünk is egyengetnünk kell; sokan közülünk először ismerkednek meg utunkon a szászok tiszteletet parancsoló népi kultúrájával, mely a magyar állam védelme alatt bontakozott ki, s ezért nekünk is részünk van benne. És talán az erdélyi együttélés szemléletéből újabb magyarázatot kapunk arra a kérdésre is, hogy mennyiben „más” a szász, mint a többi hazai német, miért áll távolabb tőlünk. De a szászok közül is sok útítársat szeretnénk kapni; különösen azoknak a sorából, akiknek ősei valóban rászolgáltak a történetírás adományozta „prudentes et circumspecti” megtisztelő jelzőre. A kép, melyet fejlődésükről az erdélyi sorsközösség és a magyarsággal való együttélés szempontjából eléjük tárunk, talán nem lesz olyan ragyogó, mintha csupán a német népi eszme szemszögéből nézzük történetüket, de annál tanulságosabb lesz. Ez a kép azt mutatja, hogy a német népi gondolat, mely egy új hatalmas összetartozás lehetőségét csillogtatta meg a szászság legjobbjai előtt, a múltban gyakran útját állta a szász-magyar érzelmi közösség kialakulásának. Ma más a helyzet: tengernyi szenvedés és csapás árán megtanultuk, hogy mit jelent a népi gondolat számunkra; nincs okunk rá, hogy idegenkedéssel gondoljunk azokra, akik a múltban közöttünk ennek a gondolatnak az érvényesüléséért küzdöttek. Nyíltan nézhetünk egymás szemébe: mindkét nép megérett arra, hogy őszintén beszéljen egymás viszonyáról, még

ha az őszinteség olykor fájó emlékeket érint is. Erre kötelez az évszázados múlt, kötelez a jelen, mely visszahozta közénk a szászok egy részét, és kötelez a jövő, melyben a Kárpát-medence népeinek fejlődését és boldogulását egyedül a kölcsönös őszinte megbecsülés és jogtisztelet biztosíthatja.

I.

A MEGTELEPEDÉS.

Vom Rhein und Sachsen ich gemein
Bin aufgewachsen in grossem schein...

A reformátor *Honterus* János 1532-ben ezekkel a sorokkal kezdi Erdély térképéhez írt ajánlását Nagyszében város tanácsához. *Honterus* a Rajna vidékét és Szászországot idézi mint az erdélyi németiség őshazáját. Azóta több mint négyszáz esztendő telt el; ma a szászok eredetére és őshazájára vonatkozó nyelv- és történettudományi kutatásokból egész könyvtár áll rendelkezésünkre, de lényegileg ezek a kutatások alig jutottak tovább a sokoldalú reformáció megállapításán.

Ismeretes, hogy az erdélyi szászok zöme // *Géza* |íívására a 12. század folyamán telepszik meg Erdély |Jéli határa mentén. A mai szászlakta terület benépesítése azonban nem egy időben történt. Már a 12. század végéről való egyházi oklevelek különbséget tesznek korábbi és későbbi telepések között. A legrégebb német telepítés középpontja az a vidék, ahol az Olt délre kanyarodik: már /// *Béla* dicsérettel emlékezik meg az Olt-vidéki telepések adófizető készségéről. A terület középpontja Szeben (sibinburc), melynek nevével először 1201-ben íaTaíkozunk. Az északi szász telepítés Beszterce, Naszód és Radna. vidékét népesítette be. Erre vonatkozó okleveleink ugyan csak a 13 század elejéről maradtak ránk, sok körülmény azonban amel-

lett szől, hogy a telepítés körülbelül egykorú a déli, oltmelléki. A harmadik nagyobb erdélyi németlakta terület a *Barcaság* népesítése összefügg a német lovagrend magyarországi tartózkodásával. 1211-ben II. Endre telepíti le a rend tagjait és bár sikertelen önállósítási kísérletük után el kell hagyniok az országot, a tőlük alapított helységek megmaradnak és nyugodt fejlődésüket biztosítják az időközben épült várak. Ennek a területnek a középpontja, később egyúttal közigazgatási székhelye Brassó. A három nagyobb területen kívül természetesen találunk kisebb telepítési egységeket is, melyek időrendi szempontból is figyelmet érdemelnek. Az erdélyi szászok történetével foglalkozó csaknem minden munka Krakkó, Magyar-Igen és Rumes községeket említi első szász telepekként. Sem ezek, sem pedig a 13. század közepe táján benépesített Medgyes-vidéki szászlakta községek nem tartoznak szervesen az említett három nagyobb telepítési egységbe. Kétségtelen, hogy a szászok eredetileg nyugat felé is jóval nagyobb területen laktak mint ma; erre vall Erdély nyugati megyéiben sok *-szász* és *-német* utótagú összetett helységnév. Ezek azonban az egységes szász közigazgatási és művelődési szervezetten kívül állván, lassanként elvesztették eredeti jellegüket.

A szászok őshazája, származása és nyelve hosszú ideig volt tudományos vita tárgya. Bizonyos, hogy Luxemburg, a Mosel és az Eifel-hegység vidékéről jöttek és legnagyobb részük valamely rajnai frank törzshöz tartozott. Nyelvük mai tudásunk szerint luxemburgi, keleti középnémet és rajnai nyelvjárások keveréke. A ma általánosan használt „szász” elnevezéssel 1206-ban találkozunk először. II. Endre 1224-ből való kiváltságlevele azonban még nem „saxones”,

hanem „theutonici ultrasilvani” néven foglalja össze az erdélyi német telepéseket. Szélesebb körben csak u 13. század folyamán terjed a szászok mai neve. Valószínű, hogy *IV. Béla* a tatárjárás borzalmas vérvesztésegeinek pótlására a szomszédos „Saxonia” néven emlegetett német területről nagyobbszámú lakosságot telepített Erdélybe és a telepések vezetését a rajnai Ifrankok után valóban szászok vették át. Az ő nevük aztán rajta maradt az egész erdélyi németség.

A szász települők népesebb csoportokban foglalták el a számukra kijelölt területet és a hatalmas őserdőkkel borított vidéken megindult az új honfoglalás munkája. A néptudományi és történeti kutatás jóvoltából elég világosan látjuk az első szászlakta községek tagozódását és életrendjét. A kép, mely a kutatásokból élénk tárul, lényegében alig különbözik a maitól. A főutca két oldalán sorakoznak a jóideig fából épült házak, közepén szelíd dombon a templom áll, mellette a tágas paplakkal meg az iskoláépülettel. A házak lehetőleg szorosan egymás mellett épülnek: a szászok maguk között nem szívesen különülnek el. (A közösségből kiváló, magányos gazdát jelölő *Meier* névvel — egyébként a leggyakoribb német nevek egyike — a szászok között nem találkozunk.) így lehetett ez nagyjából a 12. század végén is. A telepések épen úgy, mint régi hazájukban, a Közép-Rajna és a Mosel vidékén, közösséget („Markgenossenschaft”) alkottak. Mindegyikük egyenlő nagyságú „udvar” kapott. Ebben állt kertes háza csúre és egyéb gazdasági épülete. Az „udvar” birtokában a telepes a község egyenlő jogú tagjává lett; igényt tarthatott földre, főképp pedig a közös birtok használatára. Mert az ingatlan legnagyobb része közös birtok volt: az egyén jóformán csak kezelte birtokát, s

ha örökösei nem voltak, ez visszazállt a közösségre. Jó ideig persze csak az erdőből állt ez a közös birtok, és jellemző a szászok hagyományszeretetére, hogy községeik határában még ma sem találni magántulajdonban lévő erdőt. A kiterjedt erdőségek mindenkinek bőven juttattak épület- és tűzifát. Közös volt a víz, a rét hasznélvezete is. Kaszáláskor fölosztották a rétet egyenlő részekre és ezeket kisorsolták a gazdák között.

Egyenlő mértéket alkalmaztak a szászok a szántóföld felosztásánál is, melyből eleinte — a gyors termést követelő szükség miatt — kisebb, később nagyobb rész jutott mindenkinek. A szántóföld megművelésében azonban hamar fel kellett adni a földközösség elvét: már 14. századi feljegyzések különbséget tesznek „apai, örökölt” és „kisorsolt” szántóföld között. Szászsebesen viszont még a 17. század közepén is közös birtok volt a határ nagyobb része, és a „régí rend szerint” oszlott meg a lakosság között. S bár a szántóföld hamar lett magántulajdonná, mégis megmaradt a közösség ellenőrzése alatt.

Persze a földből csak addig jutott az egyre népesedő községekben mindenkinek új meg új rész, míg a határból telt. Mihelyt a rendelkezésre álló földet szétosztották, a már földhöz juttatott gazdák féltő aggodalommal örködtek birtokuk osztatlansága fölött és — kevesebb lett a gyerek. *Albert Mihály* egyik novellájában („Die Dorfschule”) megkapóan beszéli el, hogy a földjük egységét féltő gazdák miatt a szász-lakta falvakban olykor egész nemzetségek haltak ki, a novella hőse, az öreg Tóbiás pedig hitelt adva annak a babonának, hogy „udvara” csak egy örökösöt tőr meg, fölgyújtja saját házát, hogy kisebbik fiának ne kelljen elpusztulnia.

A község egy-egy birtokrészen kötelezően előírta azt a mezőgazdasági terményt, melyet a birtokosnak termelnie kellett. A talajkihasználásnak ez a módja („Flurzwang”) persze erősen megkötötte a többség akaratától függő birtokos vállalkozási kedvét. A szász mezőgazdasági szakírók általában nem győzik hangsúlyozni a földközösség végzetes következményeit a további fejlődés szempontjából. Szerintük az erdélyi német telepések olyan gazdasági rendszert hoztak magukkal, mely már régi hazájukban is erősen avuló volt. Az egészséges életösztön és józan belátás egyformán azt parancsolták, hogy ettől a rendszertől minél előbb megszabaduljanak; ezzel szemben a szászok nemcsak megtartották a földközösséget, hanem hihetetlen szívóssággal szinte napjainkig ragaszkodtak hozzá. Megértjük, hogy különösen a felvilágosodás óta minden valamirevaló mezőgazdasági szakember a földközösségben látta a szász nép anyagi boldogulásának rákfenejét, és gyökeres orvoslást, gyors rendszerváltozást sürgetett.

De amennyire káros volt a földközösség és a kötelező talajkihasználás a gazdasági fejlődés szempontjából, éppen olyan hatékony eszköznek bizonyult az összetartás tudatának megőrzésére és fokozására. A telepéseknek az új hazában kezdettől fogva sikerült keresztülvinniök a közösség elvét. A közösség fogalma egyelőre nem terjedt túl az egyes községek határán. De királyi kiváltságok már a 12. század végén nagyobb egységbe fogtak össze egy-egy népesebb községet a közelében lévő telepekkel vagy egy-egy vidék községeit; ezekből alakultak ki később a székelyekéhez hasonló szász székek.

A telepések elhelyezkedése az új hazában további útjukat nem szükségképpen az elkülönülés

irányában jelölte meg: a szászlakta terület földrajzilag nem volt egységes. A három nagyobb telepítési egység közül mindegyik szorosán érintkezett magyar- és székelylakta területekkel, s rajtuk kívül főképp a különálló szász szigetek nyújtottak természetes lehetőséget arra, hogy a szászok a magyarokkal meg székelyekkel együttéljenek és együttfejlődjenek. Külön útjuk akkor kezdődik, mikor királyi kivált[^] iságok jóvoltából politikai nemzetté emelkednek és [egységes testületként a magyar közjog részeseivé tesznek.

II.

„UNIVERSITAS SAXONUM.”

1224-ben a szebenvidéki szászok azzal a kéréssel fordulnak II. Endréhez, hogy újítsa meg régi, II. Gézától nyert kiváltságait. A király nemcsak kérésüknek tesz eleget, hanem olyan közjogi helyzetet teremt számukra, mely évszázadokra biztosítja zavartalan fejlődésüket. Az *Andreanum*, a szászok „magna charta libertatum”-ja kimondja, hogy a Nagyszeben körül letelepedett németiség egységes, és élére a király által kinevezett „comes nationis saxonicae”-t állítja, j A kiváltságlevél biztosítja a szászok számára a szabad tisztviselő- meg lelkészválasztást és az igazságszolgáltatás autonómiáját. Polgárjogot a kiváltságos területen csak ők adományozhatnak és teljes jogegyenlőséget élveznek. Pontosan szabályozza az *Andreanum* a szászok adókötelezettségét és hadiszolgálatát is: eddig a telepések csoportonként fizettek meghatározott összegű adót, csoportonként tettek eleget honvédelmi kötelezettségeiknek is; 1224 után a szebenvidéki szászok egységesen évi 500 ezüst márka adót tartoznak a királynak fizetni és bizonyos esetekben 500 főnyi katonasággal segítették a királyt. A szász történírók is készséggel elismerik, hogy sem az adó, sem a hadiszolgáltatás nem volt súlyos, különösen ha ezeket a német telepésekre más országokban nehezedő terhekkel hasonlítjuk össze.

Az *Andreanum*mal a szászok a magyar király

jóvoltából valóban páratlan kiváltságok birtokába jutottak, melyek népi erejük szabad fejlődését a legmesszebbmenően biztosították. A német kisebbségek mai szakírói nem győzik hangsúlyozni, hogy az erdélyi németiség századokon keresztül gyakorolt önkormányzata napjainkban is példaképekül szolgálhat az egy államban együttélő különféle népcsoportok helyzetének szabályozásánál. A királyi kiváltságok megszták a szászok külön politikai, társadalmi és népi fejlődésének irányát s ezt a különfejlődést a szász nép politikai vezetői a kiváltságok gondos védelmével és bővítésével fokozatosan elzárkózássá szélesítették.

Nagy Lajos megújítja és megerősíti a kiváltságokat, elismerő módon kiemelve, hogy a telepések az országnak olyan polgárai, akiken mint „szilárd pillérek” nyugszik a határok biztonsága és tántoríthatatlan hűségüket a tapasztalat újból meg újból igazolja. Ugyanő még teljesebbé teszi a szászok önkormányzatát. Az *Andreanum* messzemenő jogokat adott ugyan az erdélyi németeknek tisztviselőik választásánál, de határozottan kimondotta, hogy „a nagyszebeni grófot mi rendeljük ki számukra.” A király kinevezési jogánál fogva jó másfél századon keresztül magyar urak töltötték be a szász comes tisztjét. *Nagy Lajos* uralkodása óta a méltóságot rendszeresen szászokra ruházták. Igaz, hogy *Mátyás* 1462-ben újból magyar urat nevez ki comesnek, de ez csak kivétel. A nagyszebeni polgárok ekkor elhatározzák: mindent elkövetnek, nehogy hasonló eset megismétlődjék. Sikerül is a királytól jogot nyerniök arra, hogy állandóan a maguk soraiból válasszák a nagyszebeni királybíró, aki egyúttal a comes tisztjét is viselte. Nagyszeben azután ezt a jogát —

néhány kivételt nem tekintve — évszázadokon keresztül gyakorolta. Csak a 18. század végén választották ketté a királybíró és a comes tisztségét, s ettől kezdve a szabad választás jogát is egyre inkább korlátozták.

De nemcsak a szászok önkormányzata épül ki fokozatosan, hanem az Andreanumban megjelölt kiváltságos terület egység határai is egyre inkább kitolódnak. A 14. század folyamán a két medgyesi szék» mely eleinte a székelyek grófjának fennhatósága alatt állott, egyesül a szebenvidéki szászlakta területtel. 1486-ban pedig Mátyás király az *Andreánium* kiváltságait kiterjesztin valamennyi szászra. „Unus sit populus — ez Mátyás jogkiterjesztésének célja és szándéka, s egyúttal az erdélyi németiség fejlődésének legértékesebb biztosítéka. Ez a jogkiterjesztés valóban megteremti a minden szászok közjogi testületét, az „Universitas Saxonum”-ot, mely külsőleg is politikai egységben fogja össze az erdélyi német telepeket: Nagyszebeni és a hét széket, a köhalmit, segesvárit, nagysinkit, újgyházit, szászsebesit, szerdahelyit és szászvárosit, a két medgyesi széket, a medgyesit és selykit, Naszód vidékét, a Barcaságot és a 16. század közepéig Kolozsvárt is. A terület egységesen képviselteti magát az országgyűlésen, egyúttal fizet adót és egységes. vezetés alatt áll. Az univerzitás feje 1796-ig a nagyszebeni polgármester; évenként, rendszeren Katalin napján ő hívja össze a „szász urak gyülekezetét” a szebeni városházára, hogy megvitassák a szászlakta föld ügyes-bajos dolgait. Mellette a királybíró-comes — a 18. század végétől az univerzitásnak is elnöke — a belső közigazgatás és honvédelem legfőbb irányítója, aki a szászokat a király előtt és a királyt a szászok előtt képviseli.

seli. Az univerzitás az igazságszolgáltatásnak is legfőbb szerve lett; ez az igazságszolgáltatás saját szokásjog alapján állott, melvet később a humanizmus hatása alatt kodifikáltak.

A királyi kiváltságok védelme alatt és kiterjesztésükkel egyidőben alakulnak ki a szászok belső életében a különfejlődés egyéb biztosítékai is. A jogegyenlőség elvének az első erőpróbát saját soraikból kinőtt hatalmas tisztviselőkkel, a „geréb”-ekkel szemben kellett kiállni. Szerepüket a tudomány ma sem tisztázta egészen. Az Andreanumban biztosított kiváltságok értelmében eleinte királyi kinevezés, majd választás útján nyerték tisztségüket; ez kezdetben valószínűleg csak bíraskodásból, később — megszbott korlátok között — a közigazgatás és honvédelem irányításából is állott. Hatalmukat királyi rendelettel biztosított tekintélyes jövedelmüknek és annak köszönhetőek, hogy tisztségük apáról fiúra szállt. Es a gerébek éltek is ezzel a hatalommal: házukat a szabad szász községek közepén valóságos nemesi kúriává építették ki, igazi önkényes földesurak módjára viselkedtek („more nobilium se gerere”), kedvükre gyarapították birtokukat, jövedelmeiket és általában minden alkalmat felhasználtak arra, hogy a parasztsággal éreztessék kiváltságos helyzetüket. A szabadságához és jogegyenlőségéhez ragaszkodó szászság ezt az önkényeskedést természetesen nem tűrhette sokáig. Hosszú, elkeseredett küzdelem indult meg, melynek vége az lett, hogy a gerébek kénytelenek voltak kiválni a szászok közösségéből, elhagyni a szászlakta földet és a magyar nemesség soraiban kegresni boldogulásukat. Ezt a boldogulást valóban meg is találták: az első szász asszimilánsok — joggal nevezhetjük így a magyar nemességbe olvadt gerébe-

ket — ügyes gazdálkodással, előnyös házasságokkal alaposan megsokszorozták vagyonukat, a közéletben pedig a legmagasabb országos tisztségeket is elnyerték: a vingarti gerébek soraiból pl. fehérvári püspök, Horvátország bánja és országbíró is került. A gerébek útján szövődnek az első szórványos társadalmi kapcsolatok a szászság és a magyarság között. A magyar nemességhez hasonulni kívánó főtisztviselők gyakran adták leányaikat előkelő magyar urakhoz, ezek viszont szívesen kaptak a tetemes vagyonú szász kisaszonyokon. *István* erdélyi vajda a 14. század harmincas éveiben *Hennig* geréb leányát, Mártát vette feleségül; „hogya a vajdaság méltóságát megőrizze”, 177 márka ezüstöt kapott menyasszonya hozományával akkor, mikor 20 márkáért tekintélyes birtokot vásárolhatott. így történt ez más szász és magyar családok között is. Az *Apafiak* meg *Bethlenek* nemzetségének asszonyai között is akadnak szász gerébek leányai.

A szászok többsége az elidegenülő gerébekben alig láthatott mást, mint a jogegyenlőséget és népességet veszélyeztető elnyomókat. Leküzdésükkel sikerült is megmenteni a szabadság és jogegyenlőség elvét. De a győzelemnek ára volt: a gerébekkel éppen a legtekintélyesebb, legtehetősebb, vezetésre legalkalmasabb családok veszték el a szászság számára, melyeket nem volt könnyű pótolni. Különösen érzékeny volt a veszteség a gazdasági fejlődés szempontjából. A gerébekkei hatalmas birtokok urai, az önálló egyéni gazdálkodás egyetlen képviselői szorultak ki a szászlakta földről; vállalkozási készségükre, minden gazdasági *újítás* iránt rendkívül fogékony haladó szellemükre éppen a kötött gazdálkodásban megmerevedett szász népközösségnek lett volna leg-

nagyobb szüksége. A szász nép kiszorította soraiból a maga fölé emelkedett, hatalmas nagyurakat, sajátos oligarcháit, de ezzel természetes gazdasági vezetőitől is megfosztotta önmagát. A szászlakta földről kiszorult urak magyar nemesi birtokon terjeszkedtek, a magyar nemességbe olvadtak, s így gazdasági erejük és tudásuk is a magyarság anyagi boldogulását segítette elő. Viszont éppen a fejlődésnek ez az útja igazolta a szász nép többségét, mely joggal féltette saját nemzet teste épségét attól, ha kebelében nemesi osztály alakul ki és a parasztság jobbagysorba süllyed. Az Erbgraf-családok ellen vívott kétszázéves küzdelmet így nemcsak a jogegyenlőség, hanem a nédfenntartás gondolata is irányította.

A 14. és 15. században alakulnak át a nagyobb szász telepek (Nagyszeben, Brassó, Segesvár, medgyes, Beszterce, Szászváros, Szászsebes, Szászrégen) igazi városokká, ahol a kiváltságok értelmében „idegenek” — értsd magyarok meg székelnek — tilos volt letelepednie. Ebben az időben épülnek a szász egység es összetartás látható szimbólumaiként Nagyszeben és Brassó vársáncai és bástyái s a falvak jellegzetes vártemplomai a szászlakta városokban megforduló idegen ma is csodálattal szemléli őket. Várakat és erődítményeket építenek — honvédelmi célból — az egyes székek községei is székhelyükön. A városodás útján a szászokból valóban „polgár- és parasztnép” lesz; ma is büszkén ennek vallják magukat. A városokban lassanként megindul az ipar és kereskedelem is. Mikor 1376-ban *Goblinus*, a szász születésű erdélyi püspök — geréb-család fia — Nagy Lajos megbízásából megjelent a kiváltságos szászlakta terület gyűlésén, Nagyszebenben, Segesvárott, Szászsebesen és Szászvárosban már 19 céhet és 25 bekebe-

lezett iparágat talált; ugyanakkor Strassburgban 28, Kölnben 22, Augsburgban 18, Ulmban pedig 17 céh működött. Az erdélyi szászipar is ...kereskedelem fellendülése a 14. század második felében főképp Nagy Lajos király gondoskodásának és kedvezményeinek köszönhető. A nagy király megengedte a szász kereskedőknek, hogy áruikkal korlátlanul egész Magyarország területén kereskedjenek, mentesítette őket Buda város árumegállító jogától, és rendkívül előnyös feltételek mellett szabályozta kereskedelmi forgalmukat Béccsel, Csehországgal és Dalmáciával. E kiváltságok birtokában különösen a kiviteli kereskedelem élénkült meg; a szász kereskedők főleg komlót, gyapjút, prémet, nyers és cserzett bőrt, viaszt, fagyút, vasat, gabonát, halat, élőmarhát, sót, bort és mézet szállítottak nagy mennyiségben külföldre.

Az ipar egyes ágakban művészetté emelkedik. A román építészeti stílusnak mindössze három épen megmaradt emlékét találjuk szászlakta földön; annál több a gótikus templom, köztük a legrégebb s egyben a legszebb az 1385—1477 között épült városi plébánia-templom Brassóban; általában „fekete” templomnak nevezik, mert az 1689-iki tűzvész után falai feketék maradtak. A faszobrászat magas színvonalát mutatják a gótikus és renaissance-stílusban készült templomi ékítmények és fafaragványok. Különösen figyelmet érdemel a szászsebesi, tiszta renaissance-stílusban készült szárnyasoltár; valószínűleg *Veit Stoss*, a híres nürnbergi mester fia készítette, mikor 1523-ban Brassóban dolgozott. Az ötvösművészetnek már a 15. században akadnak szorgalmas művelői a szászlakta városokban; igazi fellendülése persze csak a 17. századba esik, mint a szépségi városokban.

A festészetben ugyancsak a 15. század közepén rozsnóyó *János* neve jelzi a fejlettség magas fokát.

Az ipar irányítása a céhek kezében van; ezeket szintén Nagy Lajos szervezi újjá: élükre választott „céh mestert” állít, egyébként azonban az illetékes városi vagy széki hatóságok felügyelete alá rendeli okét. A céhek különösen Németországból szórva nyosan bevándorolt tagjaik útján hatékonyan ápolják kapcsolataikat az „anyaországgal”: 1519-ben *Mârquart* Lukács Stettinből jön Nagyszebenbe, hogy az ötvösök céhébe kérje felvételét, a következő esztendőben pedig Halberstadt város polgármestere és tanácsa küldi szíves üdvözetét az ötvösök medgyesi céhének és felvételre ajánl egy derék legényt.

Már ezek a kapcsolatok arra vallanak, hogy a céhek a népi elkülönülésnek is fontos szervei voltak. A céhszabályok aztán semmi kétséget nem hagynak e felől: újból meg újból kimondják, hogy a tagok csak német tanulókat fogadhatnak fei, még pedig nemcsak német nevűeket, hanem német gondolkodásúakat is. A kolozsvári ötvösök céhe évtizedeken át Tonakodott magyar tagokat felvenni, míg végre *Báthory István* a magyarok javára döntötte el a kérdést, a szász csizmadiák országos céhe pedig megtiltotta legényeinek, hogy a „Székelyföldre vagy a hegyek mögött elterülő vidékre” vándoroljanak, nyilván: mert népiségüket féltette.

A szászok német érzülete egyébként politikai állásfoglalásukban is már korán kifejezésre jut. Az Árpádház kihalása után támadt trónviszályokban a rövid időre trónra kerülő bajor *Ottó* 1306-ban Besztercén keresztül utazva meglátogatja Szeben vidékét. *Horneck Ottokár* rímes krónikájában elmondja, hogy a szászság kezdettől fogva a „német

király” mellett állott és élénk színekkel szemlélteti a német származású uralkodó látogatása fölött érzett túláradó örömet. A német érzület első megnyilvánulásait kutatva nem szabad figyelmen kívül Hagynunk azt a tényt sem, Hogy a szászok a *i%* században okleveleikben és Hivatalos feljegyzéseikben a német nyelv Használatára térnek át.

A városodással a polgárság szellemi igényei is emelkednek. A baseli zsinat idején a „könyvek és írások” üzleti behozatala a szászlakta földre már olyan méreteket öltött, hogy az egyháznak tiltó rendelkezésekkel kellett ellene fellépnie. A 16. százai első éveiből pedig több erdélyi szászlakta városban — Nagyszebenben és Segesvárott — névszerint is ismerünk hivatásos könyvkereskedőket. A szellemi igények emelkedésével egyre inkább előtérbe lép az egyház a szász népcsoport fejlődésében; az egyháznak ipedig szinte mindem egyéb tényezőnél jdlentqsebb szerep jut a népi elkülönülés folyamatában.

III.

AZ EGYHÁZ.

A szász egyháznak már kezdettől fogva volt bizonyos önállósága. A hívek szabadon választottak papjaikat és közvetlenül ezeknek, nem pedig a püspöknek fizették a papi tizedet. Egyházközségeik már a megtelepedést követő évtizedekben arra törekedtek, hogy külön szervezetben egyesüljenek. III, Bélától jogot nyertek a nagyszebeni prépostság felállítására, s ezzel, — mint *Celesztin* pápa 1191-ben kiadott jóváhagyó írásában mondja — lényegében megalakult az „erdélyi németek” külön egyháza. A prépostságot „in spiritualibus” eleinte kizárólag a pápának, világi ügyekben pedig közvetlenül a királynak rendelték alá. A prépost rendszeren egyúttal a király kancellárja is volt. *II. Endre* még tovább ment és azt tervezte, hogy az erdélyi szász egyházakat külön püspökségben egyesíti. Tervét az esztergomi érsek és a gyulafehérvári püspök tiltakozása megghiúsította, sőt a püspöknek sikerült a nagyszebeni prépostság hatáskörét is mindössze Nagyszebenre, Ujegyházra és Sínkre korlátozni s a szász egyházakat egyébként saját fennhatósága alá rendelni. De a szászok nem nyugszanak: újból meg újból kísérletet tesznek arra, hogy egyházi életüket függetlenítsék; ezt már csak azért is megpróbálják, mert a papi tized megosztásában és hatalmi kérdésekben állandóan ellentétbe kerülnek a gyulafehérvári püspökkel. Ezek

az ellentétek olykor nyílt háborúskodássá fajulnak: 1277-ben az egyik geréb — a családján esett sérelem megbosszulására — híveivel elfoglalja Gyulafehérvárt és végigpusztítja a püspök birtokait. Viszont a püspökök is mindent elkövetnek, hogy a szász egyházak önállósulási törekvéseit megnehezítsék; a 15. század elején sikerült is megszüntetniük a nagyszebeni prépostságot. De a káptalanok jogait érintetlenül hagyják, s ezzel megmarad a keret újabb tömörülésre. A 15. század végén valóban megalakul az „universitas ecclesiarum et plebanorum exemptorum”; éiére mint „decanus generalis” a medgyesi káptalan feje kerül, akit a püspök is kénytelen elismerni a szász egyházak hivatalos vezetőjének. Ilyen módon a szász-ság lényegében a világi univerzitáshoz hasonló egyházi szervezethez jutott s most már egyházi téren is szabadabban foghatott hozzá saját népi céljainak megvalósításához.

A népi szempont egyébként a szerzetesrendekkel szemben tanúsított magatartásánál és a vallásos élet világi szerveinek vezetésénél is irányadó volt. Többen a rendek közül — pl. a ciszterciták — alig voltak említésre méltó hatással a szászlakta föld vallásos és egyházi életére.!”Nagyobb figyelmet érdemelnek az igazi városi szerzetesrendek; közülök először a domonkosok tűnnek fel, később a ferencesek és néhány helyen — Szászrégenben és Brassóban — az ágostonrendiek. A» „idegen barátokat” általában bizalmatlansággal fogadták a szászok és letelepedésüket sok helyen szigorúan ahhoz a feltételhez köthették, hogy csak német származású rendtagokat vesznek fel. Még jobban vigyáztak a tagok német származására a vallásos élet ápolására alakult testvérületekben; ezek — sok más hazai németlakta városhoz hasonlóan — a szászföldön.

is a 14. század második felében honosodtak meg, nyilván olaszországi példák nyomán. Nagyszébenben 1372-ben alakult meg a *Krisztus teste-egyesület*, valamivel később az 1543-ban feloszlott *Szent Anna-egyesület*. A népi elkülönülés szándéka egyébként az egyház belső életében is erősen érvényesült. A hívek magánéletére is kiterjedő egyházi vizsgálatok alkalmazásával számúzték minden „idegen” — értsd elsősorban magyar — szokást, mely szász körökben is készült meghonosodni. Szigorúan eltiltották a magyar haj- és ruhaviseletet, s a tilalom ellen vétőknek egy időre megtagadták még a szentségek kiszolgáltatását is.

Az egyház leghatékonyabb eszköze a népiség megőrzésében a 14. századtól kezdve gyorsan felforrósuló szász oktatásügy lett. Már 1334-ből van adatunk arra, hogy a szászvárosi székben iskolák voltak. Egy 1352-i oklevél *János mester* szászsebesi tanító nevét említi, 1394-ben pedig „Alexius nótárius publicus et rector scholarum in Stolzenburg” személyében jellemez a szász falusi tanító lép elé. A 15. században már valamennyi barcasági községben, találunk falusi iskolákat, melyek elemi ismereteket oktatnak. Több, nagyobb iskola szellemi színvonaláról a használt könyvek és tudományos segédeszközök általános képet. A szász iskolák középkori könyvtárjainak közül a brassói és nagyszébetit ismerjük közelebbről. A nagyszébeti egyházi főkönyv tanúsága szerint a könyvtárban a 15. század elején megtaláljuk a középkori műveltség jellegzetes alkotásait: mindenekelőtt a Szentírás egyes részleteit, részben már német nyelven, az egyházatyák és skolasztikusok munkáit, általában leginkább teológiai és liturgikus műveket. A városokban és nagyobb községekben az

iskola vezetője, a *rector* mellett van. segédtanító, *campanator* is, aki nemcsak harangozó, hanem önállóan tanítja az alsóbb osztályokat. A szász falusi iskolamesternek általában jóidégig még nemcsak tanítás a dolga; sok mindenfeléhez kell értenie és hozzáfognia, hogy megélhetését biztosítsa. Ez a körülmény bizony nem nagyon járul hozzá az erkölcsök javulásához. A medgyesi káptalan 1487-ben megtiltja a tanítóknak, hogy bort mérjenek, mindenféle megalázó rrrrrmkói végezzenek, fölöslegesen kocsmába járjanak, tekegolyóval játsszanak, fegyvert meg szakállt viseljenek és táncoljanak. A 15. század végén a szász falusi iskolák általában erős hanyatlásnak indulnak, mert a tanítók egyre kevesebbet törődnek az oktatással. Joggal panaszkodik a reformátor *Honterus* János egyik írásában, hogy „néhány hivatalnok hanyagsága” a pusztulás szélére juttatta a falusi oktatást. A reformáció megszilárdulása után súlyos akadálya a szász iskolák fejlődésének a gyakori tanítéváltás; sok iskolánál még az igazgató is csaknem évenként másnak adja át helyét, maga pedig lelkészi állást igyekszik elnyerni. Ez szinte természetesen következik abból a körülményből, hogy a rector legtöbb helyen a lelkész közvetlen alárendeltje, alkalmaztatása is évről-évre a lelkésztől függ. Ilyenmódon ez szinte korlátlanul igénybe vehette a maga számára a tanító és családja munkaerejét; erre „régik szokás szerint” különben egész sor rendelkezés adott jogot. 1607-ben a zsinat is engedélyt ad a lelkésznek arra, hogy a tanítót aratás idején munkába fogja. Ha pedig a tanító megtagadta a pappal szemben kötelező engedelmességet és munkát, testi fenyítékben részesült: 1604-ben a szegény nagydisznódi iskolamestert valóban megvesszőzték és kikergették az iskolából, mert össze-

különbözött a lelkésszel. Az iskolamester függő viszonya helyenként később is alig változik; Segesvárott az illetékes kerület polgárságának megbízottja még a 19. században is a lelkész elé járult a Bertalan napját megelőző pénteken, kérve őt, hogy a rectort hagyja meg még egy esztendeig hivatalában. Általában a tanítók társadalmi helyzete nem nagyon emelkedett; többen közülök parasztok borotválásával, cipőfoltozással és egyéb, nem éppen méltó munkával igyekeztek javítani sovány keresetükön.

A magasabb oktatás első korszakáról csak annyit tudunk, hogy a papi pályára készülő ifjúság jórészt a gyulafehérvári püspökség káptalani iskolájában képezték. Az a körülmény, hogy a szász egyházak állandóan hadilábon álltak a püspökkel, úgy látszik nem nagyon akadályozta a szellemi kapcsolatok fejlődését. De már a 14. század végétől kezdve egyre gyakrabban a külföldi egyetemeket keresi fel a tanulni vágyó ifjúság. A pap jelöltek 1444-ben kötelezi a barcasági káptalan határozata arra, hogy külföldi főiskolán is tanuljanak; ez a kötelezettség ekkor nyilván a szászlakta föld többi részében is fennállott. Eleinte az olasz egyetemeket látogatják — főképp a páduait meg bolognait — később elsősorban Krakóba és Bécsbe mennek. A krakói egyetemen 1402 és 1522 között 1014 szász diák iratkozik be az egyetemre. szetekből” egyetemi fokozatot; még nagyobb a fokozatot nem nyert diákok száma. Bécsben 1377 és 1530 között 1014 szász diák iratkozik be az egyetemre, köztük 174 Brassóból, 173 Nagyszebenből, 57 Segesvárról, Medgyesről és Nagydisznódról egyenként 39 és Besztercéről 21. A 15. század folyamán a bécsi „natio hungarica” vezetőinek több mint a fele a szászok

soraiból kerül ki, s ugyanakkor 16 tanárt adnak az egyetemnek,

A külföldi egyetemekről indul útnak az első szász humanista nemzedék. A bécsi egyetemen tanult *Wal Tamás*, aki előadásokat is tartott Horatiusról meg Ovidiusról az egyetemen, mielőtt Sárpatakra ment lelkésznek. Bécsben tanult és dolgozott a besztecei születésű *Brenner Márton*, „*artis medicae Doctor, Graecae et Latinae linguae peritissimus*”, később besztecei, brassói és nagyszebeni városi orvos, aki Bonfini történeti művének kiadását gondozza. Természetes, hogy a német vezetés alatt középeurópai kultúrközösség szálait szövögető *Celtes Konrád* is egész sor szász humanistát nyer meg törekvései számára. A „*dunai tudós társaság*” baráti köréhez tartozik *Krauss Bálint* brassói születésű orvos, aki a humanista testvériség jegyében mindenkivel barátkozik, levelezésbe fog és megtalálja az utat a magyar humanizmus jeles képviselőihez is. *Celtes* mellett találjuk a tragikus sorsú nagyszebeni *Capinius Mártont*, a bécsi egyetem jogi karának háromszor megválasztott dékánját. *Capinius* valóságos szellemi központot teremtett bécsi otthonából; aztán valami szerencsétlen összeesküvésbe keveredett és a 16. század húszas éveiben kivégezték; férfiasan viselte sorsát, utolsó óráiban is visszautasította a felkínált kegyelmet. Nagy tekintélynek örvendett a szász humanisták közül *Wolfhard Adorján*, az első ismert magyarországi nyelvtan szerzője, Horatius kiadója, aki 1512-ben Miksa császárt Bécsben költeménnyel köszöntötte. De nemcsak Bécsben, hanem másutt is gyakran találkozunk a humanizmus egy-egy lelkes erdélyi német munkásával: Rómában és Lengyelországban tevékenykedett *Uncius Lénárd*, aki nevét „*Libri septem*

poematum de rebus Ungaricis” c. eposzával tette ismertté; a nagyszzebeni *Listh János* mint történetíró szerzett maradandó érdemeket, bátyja, *Sebestyén* pedig a vasárnapi evangéliumokat foglalta latin versekbe. A magyar humanista körökkel kapcsolatot kereső szász papok közül többen gyorsan emelkednek pályájukon. *Polner János* szászkezdí lelkész a 16. század első éveiben nyitrai, *Listli János* győri püspök lesz. Nem csekély részben a magasabb egyházi méltóságokba került papoknak köszönhető, hogy a szász-magyar művelődési kapcsolatok a humanizmus óta megszakítatlan folytonossággal fejlődnek.

Ezeket a kapcsolatokat a *II. Lajos* udvarában megforduló fiatalabb szász humanista nemzedék is ápolja. Legjelentékenyebb tagja a medgyesi születésű *Piso Jakab* koszorús költő, a király nevelője. Piso már a vallási forradalom felé sodródó, krisztusi tanok magyarozatával foglalkozó humanizmus képviselője. Eszményképe Erasmus, aki a fiatal magyar királynak inkább kívánt szerencsét nevelőjéhez, mint országához. *Piso Ursinus Velius* sziléziai humanistának, a ki-Tályi udvar gyakori vendégének bátorítására levelezni kezd Erasmussal kínzó vallási kételyeiről: „Szellemem ... mindig azt súgta nekem — írja szereteti mesterének — hogy az evangélium magyarozói, hogy He mondjam jövendőmondói, a krisztusi tanok értelmezésébe több fitogtatást öltek bele, mint amennyit az igazság megkövetel. Hogy magam mennyire vagyok ebben otthonos, nem tudom. Azt azonban világosan látom, hogy e tekintetben jobb fűszerszám vala számomra Erasmus egyik-másik lapja, mint annyi megannyi mesternek igazán testes kötete”. Nem tudjuk, hogy vajjon *Piso* tovább is Erasmus evangélium-magyarozataiért lelkesedett-e, vagy tovább menve az

egyházi reformmozgalom hívévé szegődött; a kiváló humanista a mohácsi vész következményeként mindenét elveszítette és már 1527-ben meghalt.

Kétségtelen, hogy a haladó szellemű humanistáknak az egyházi szervezet fokozódó önállósulása mellett a százoknál is jelentékeny része van a reformáció előkészítésében. Hatásuk azonban csak lassan és közvetve mutatkozik szélesebb rétegekben; a műveit és előkelő körök felé tekintető humanisták eleinte távolból, idegenkedő lenézéssel szemlélik saját népüket. Nem találják helyüket szűkebb hazájukban. *Krauss* Bálintnak 1499-ben Brassóból *Celtes Konrád*-hoz írt levele jellemzően világítja meg a külföldi életbe belekóstolt szász humanisták kultúrgőgjét: egyetlen öröme hazájában — mint mondja — az, hogy az élelmiszerek olcsók; „polgártársaim rendkívül durvák, különösen azok, akik sem Németországban, sem másutt nem jártak külföldön; kellemetlen polgártársaim között élni, akik még műveletlenebbek (barbariores), mint a többi szászok”. — Nem hagytak hátra maradandó nyomokat azok a vándorprédikátorok sem; — *Sziléziai Ambrus*, *Weich Konrád* — akik a 16. század elején szászlakta földön már félreérthetetlenül a reformáció útját egyengették. A vallási mozgalom szempontjából a Mohács előtti esztendő legfontosabb eseménye az, hogy *Hecht* János nagysebeni városi tanácsos házában iskola alakul a reformáció és a humanizmus eszméinek terjesztésére. A katasztrófát követő évek zavaibaiban is nehezen halad a reformáció ügye; vannak ugyan lelkes hirdetői és hívei, de hiányzik a szervező egyéniség.

Honterus Jánosra volt szükség, hogy a reformáció az erdélyi százoknál valóban diadalra jusson. Benne egyesült Luther élményszerű vallásossága Me-

lanchthon humanista műveltségével s ez biztosította törekvéseinek sikerét. Gondolatvilágának középpontjában a vallás áll. Vallásossága bensőséges és közvetlen, mint kedvelt írójáé, Szent Ágostoné, akinek tanításaira gyakran és szívesen hivatkozik; a vallásitanítás fő követelményének is a közvetlenséget és őszinteséget mondja. Mély és átfogó műveltsége viszont egészen a humanizmusban gyökerezik. Irodalmi munkásságát latin nyelvtannal kezdi, barátja, *Wagner* Bálint görög nyelvtant ad ki. Mindketten az ókori klasszikus nyelveket tekintik az igazi műveltség alapjának, főképp, mert ezek a művelt laikusnak is módot adnak arra, hogy eredetiben tanulmányozza a kereszténység írott forrásait. Honterus tanulmányévei alatt megismerkedhetett a humanizmus minden irányával; Bécsben és Krakóban megtalálta az olaszos hagyományokat, Németországban Reuchlin és Melanehton mellett megnyílt előtte az ókereszténység eszmevilága. A humanizmus művelődési törekvései a magyar szellemi élet legjobbjaihoz is közel hozzák őt, s így a humanista hagyományokkal összefonódott erdélyi szász reformáció minden elkülönítő hatása mellett sem szakítja meg a szász-magyar szellemi kapcsolatokat. Az erdélyi német reformátor és tanítványi köre egyformán barátkozik és levelezik Lutherrel, Melanchthonnal meg *Verancsics* Antallal. Törekvéseinek sikerét legjobban az a körülmény jellemzi, hogy a kiváló katolikus magyar humanista csak azért akar Brassóba utazni, hogy Honterust megölelhesse. Honterus — mondta *Verancsics* — Erdélyt ismertebbé, Brassót pedig híressé tette a külföldön. A szász egyházszervező sokoldalú és gazdag irodalmi munkássága mindent felölel, ami a kor humanista műveltségéhez tartozik, s amivel népének szellemi szükség-

leteit közvetlenül kielégíthette. Írt nyelvtanokat, Plato, Aristoteles, Cato, Seneca, Cicero, Quintilianus, Terentius, Szent Ágoston és Erasmus műveiből adott ki szemelvényeket, sajátkezűleg metszette fába Erdély térképét és versben meg prózában összefoglalta kora földrajzi ismereteit. A római jognak rendíthetetlen tisztelője a szász közösségtudat alakulása szempontjából rendkívül fontos munkát végzett a jogszabályok összegyűjtése és rendszerbe foglalása körül is. 1539-ben Zápolyai Jánosnak ajánlva kiadta a római jog rövid kivonatát, „mert az igazságosságnál nincsen Istennek fenségesebb adománya az emberi nem számára”; néhány évvel később pedig — ugyancsak római példa nyomán — „Compendium Juris Civilis” címen polgári jogszabály-gyűjteményt ad ki. Honterus János ösztönzésére foglalta írásba a 16. század hetvenes éveiben — *Altenberger* Tamás és *Bomel* Tamás előmunkálatai után — *Fronius Mátyás* brassói városi tanácsos „Eigenland-Recht der Sachsen in Siebenbürgen” címen a szászok saját szokásjogán alapuló törvénykönyvét is, melyet Báthory István fejedelem erősített meg. Jellemző a szászok szívós kitartására a kiváltságok védelmében, hogy ez a szokásjog 1853-ig maradt érvényben, amikor néhány évre a magyar jogszolgáltatás bevezetéséig az osztrák polgári törvénykönyv lépett helyébe.

Honterus 1534-ben visszatérve külföldi útjáról szülővárosába, Brassóba, nyomdája segítségével megkezdte a reformáció szervezését. Óvatosan, fokról-fokra haladt; először jó tankönyvek kiadásával tette fogékonyvá az ifjúságot az új eszmék iránt. Törekvéseinek sikerét mindenekelőtt a brassói polgárság bátor kiállásának köszönhette. Brassóban később is mindig a legélénkebb fogékonyságot találjuk a haladó

eszmék iránt, s ez az egyébként nehezen mozduló századoknál külön figyelmet érdemel Honterus 1543-ban kiadott „Formula reformationis” című alapvető könyvecskéjében népének sajátos szükségleteit szemmel tartva — a németországi szász, a wittenbergi megürnbergi egyházszerkezeti szabályok és Luther két munkája nyomán — megszabja szűkebb hazája, Brassó és a Barcaság számára a protestantizmus szervezésének irányelvei. Erről a reformációs könyvről — a latin kiadással csaknem egy időben *Trapoldianus* Lukács fordításában németül is megjelent („Reformatio der kyrchen der statt kronnen und des ganczen Burczenlandts”) — Luther is feltétlen elismeréssel nyilatkozott és maga is azon fáradozott, hogy az egyházi átalakulást az egész szászoklakta területen Honterus elgondolása szerint hajtsák végre. Mikor a nagysebeni városi lelkész alapvető egyházi kérdésekben fordul hozzá tanácsért, így válaszol levelére: „Mindazt, amit tőlem kérdezel, jobban megtalálsz abban a könyvben, mint ahogy én megírhatom. Nagyon tesszik ez nékem, mert nagy tudományra, tisztaságra és hűségre vall. Ezt a könyvet olvasd és fordulj tanácsért a brassói gyülekezet tanítóihoz; ők lesznek leghasznosabb segítő társaid egyházad megjavításában Honterus irányelveit valóban csakhamar az egész szászországon elfogadják, kulturmunkájának néhány év múlva megjelent második, német nyelvű kiadása már címében büszkén jelzi, hogy a benne foglalt egyházi alkotmány az erdélyi szászok összeségének szól. Az egyház átszervezésével egyidejűleg Honterus az oktatásügyben is gondoskodik a humanista-protestáns szellem érvényesüléséről 1543-ban részletes szabályzatot és tantervet készít az új brassói iskola számára „Constitutio Scolae Coronensis” címen, mely az isko-

lai élet minden kérdésére kiterjed. A brassói példa után alapítják meg 1545-ben Wagner Bálint vezetésével a nagyszebeni gimnáziumot, 1551-ben a beszerceit; valamivel később alakulnak meg a magasabb városi iskolák Segesvárott és Medgyesen. Xz iskolák fellendülésével lassanként a könyvkereskedelem is meghonosodik a szászlakta városokban. Egykorú feljegyzések szerint az erdélyi német könyvkereskedők Bizánctól is sok könyvet hoztak be. Jellemző Brassó áldozatkészségére, hogy a város első könyvkereskedője, *Valentinus* 312 forintért vásárolt könyveket — túlnyomólag teológiai és humanista műveket — az új gimnázium könyvtára számára. Honterus reformátori munkássága valóban új korszakot nyitott meg az erdélyi németiség szellemi életének történetében. Joggal hangsúlyozta Melanchthon, hogy a brassói prédikátor kiváló egyénisége a százszok nagyrahivatottságának biztos záloga. 1553-ban *Wiener* Pál nagyszebeni lelkész személyében a szász protestáns egyházak megválasztják első vezetőjüket, aki egy ideig a „superintendens ecclesiarum dei nationis Saxonicae in Transsylvania”, később a püspöki címet viseli. Ezzel létrejön a reformációhoz csatlakozott erdélyi németek önálló egyházának külső egysége.

Egy sebezhető pontja azonban mégis volt Honterus nagyszerű alkotásának: egyházszerkezeti munkája meglehetősen tág teret nyitott az ágostai hitvallás értelmezésének; ez a körülmény jó ideig a szász papság körében is egyenetlenségekre vezetett és súlyosan veszélyeztette az egyház külső és belső rendjét. *Damasus Dürr*, a százszok egyik legsúlyosabb *szavú* prédikátora a 16. században nem győzi hangsúlyozni a lelkipásztor legfőbb kötelességét, „minden-

féle tévtan” terjedésének megakadályozását és felelősségét híveinek lelki üdvéért: „A császár és király — olvassuk egyik beszédében — birodalmáról és alattvalóiról gondoskodik, a polgármester és királybíró a város meg ország ügyeit intézi, az előljáró és polgár egy-egy községet vezet; de a lelkipásztor gondja sokkal súlyosabb. Mert a világi urak, ha valamiben hiány mutatkozik, a kárt pénzzel jóvá tehetik és senki sem vádolhatja őket; de ha a lelkész nem gondol kötelességére a tanításban, buzdításban, fenytetésben és megengedi, hogy téves tanok, rajongók zavaros eszméi terjedjenek, vagy ha képmutató módjára bánik az Úr szavával, hízeleg és fülét vakargatja, isten' biztonnyal számon kéri mulasztását és őt teszi felelőssé az istentelen lelkekért.” A hittételek értelmezésében mutatkozó tájékozatlanságot és zür-zavart is találóan jellemzi a tapasztalt, józan ítéletű prédikátor: „Az egyházban sok egyenetlenség akad a lelkészek között. Az első nem akar tudni Isten lényének három személyéről, a második megtagadja a Szentlelket és Isten örök fiából hitvány, halandó embert csinál, a harmadiknak nem tetszik a gyermekek keresztelese, a negyedik az Úr-vacsora magyarázatában tévelyeg, az ötödik az örök isteni gondviselésen ütközik meg. A szász papok között támadt dogmatikai nézeteltérések azonban a belső egyenetlenségen túlmenően nagyobb veszélyt is jelentettek: az egyre erősödő erdélyi kálvinizmus ismételten megkísérli, hogy a szászok egy részét is a maga körébe vonja. — Már pedig a kálvinizmushoz való csatlakozás a 16. század ötvenes éveiben is többet jelentett mint: szakítást az ágostai hitvallással: a szászság egyházi vezetői meg *Kálmáncsehi* Márton, a svájci reformáció tüzes apostola Erdélyben, egyformán szembeállí-

tották a „magyar” kálvinizmust a „német” lutheranizmussal. Ennek a szembeállításnak a helyességét fényes gyakorlati példával igazolta a szászág két nagy fiának, *Heltai* Gáspárnak és *Dávid* Ferencnek egyidejű eltolódása a lutheranizmusból az unitarizmus felé és kiszakadásuk népük kötelékéből. Irodalomtörténeteink nem sokat mondanak arról, hogy a nagyszebeni születésű *Caspar Helth* miképpen lett *Heltai* Gáspárrá, a reformáció jegyében fellendülő magyar irodalom egyik legtevékenyebb munkásává. Pedig a kérdés annyival inkább érdemel figyelmet, mert *Heltai* nemzetiségi metamorfózisa, megmagyarosodása — éppen úgy, mint céltudatosabb pap-társáé, *Dávid* Ferencé — szervesen összefügg a 16. század életét át meg átjáró felekezeti küzdelmekkel, melyek olykor az egyént is a legsúlyosabb válságba sodorták. *Heltai* nem sok önállóságot mutat felekezeti állásfoglalásánál, igen könnyen kerül nálánál erősebb egyéniség befolyása alá. Honterus tanácsával és Lutherhez meg Melanchthonhoz írt ajánló leveleivel ellátva megy tanulni Wittenbergbe és hazatérve mint buzgó lutheránus sikerrel védi meg a Krisztus isteni természetéről szóló tant Stancarussal, a Nagyszebenbe befurakodott racionalista teológussal szemben. Az első erdélyi reformátusok hatása alatt aztán mindinkább eltávolodik lutheri álláspontjától, végül egészen a fiatalabb, de határozottabb *Dávid* Ferenc fegyverhordozója lesz. S amint lutheri álláspontjától eltávolodik, ugyanúgy szakít az erdélyi szászok közösségével is. Még világosabban látjuk *Dávid* Ferenc útját. Kezdetben *Holtaival* együtt nagy szolgálatokat tesz a szászoknak a lutheri tanok védelmében. Határozottan a német polgárság oldalán áll, mikor a protestáns felekezeti viták középpontjában álló úr-

vacsora kérdésében eredményesen támadja Kálmáncsehi Márton, aki az ötvenes évek közepétől kezdve sikerrel gyűjt híveket Erdélyben. A kassaiak meghívását levélben visszautasítja, mert — mint mondja — nagyobb szükség van most rá Erdélyben az igaz hit védelmére. Kálmáncsehi fellépése veszedelmesen elmélyítette a német és magyar párt között egyébként is meglevő ellentéteket — olvassuk Dávid levelében — a helyzet olyan, „hogy akik szavaikkal a németekhez tartozóknak vallják magukat”, rosszul járnak. Dávid ekkor még együtt küzd későbbi nagy ellenfelével, *Hehler* Mátyás nagyszebeni lelkésszel, majd püspökkel. Kettőjük együttes munkája a szentségek értelmezéséről a kolozsvári zsinaton 1557-ben szerkesztett „Consensus”, mely határozottan állást foglal „Bertram, Berengar, Wickleff, Zwingli és Oecolampadiiis Galliában, Angliában és Németországban régóta elterjedt, újabban pedig a mi háromszorosan sújtott hazánkban is feltűnő tanai” ellen. Az egyezményt nemzetiségre való tekintet nélkül Erdély protestáns papságának óriási többsége aláírta. Úgy látszott ekkor, hogy az egész erdélyi protestantizmus együtt marad, s a magyarok és németek külön vezetés alatt, de egységes egyházban tömörülnek. Rövid idővel a kolozsvári zsinat után azonban már Dávid Ferenc áll a svájci reformáció híveinek élén. Álláspontjának gyors változtatására talán legerősebben Melanchthon volt hatással. A nagyszebeniek ugyanis a kolozsvári zsinaton szerkesztett egyezményt Wittenbergbe küldték és jóváhagyás végett Melanchthon elé terjesztették. Melanchthon azonban — bár bizonyos alapvető tételekben mind a svájci reformátorok hívei, mind pedig a lutheránusok az ő álláspontjára hivatkoztak — a nagyszebeniek kérésére éppen úgy,

mint sok más hasonló, hozzá intézett megkeresésre, jó ideig hallgatással válaszolt. A bizonytalanság nottön nőtt. Magyarországon és Erdélyben a svájciak egyes tanait egyre nyíltabban Melanchthon nevével kapcsolták össze. A nagyszebenieknek nemsokára adott határozatlan és a kérdés lényegét megkerülő válasz betetőzte ezt a bizonytalanságot: Melanchthon úgy szerkesztette meg válaszát, hogy azt Calvin hívei könnyebben a maguk javára fordíthatták, mint a lutheránusok. Kétségtelen, hogy Dávid Ferenc új állásfoglalásának is Melanchthon válasza volt a fő indítéka. Dávid Heltaival már két esztendővel a kolozsvári zsinat után új írást ad ki az úrvacsora értelmezéséről, mely erősen Calvin tanításai felé hajlik. Ugyanebben az évben pedig a Calvin tanai-
val rokonszenvező magyar papokkal együtt Marosvásárhelyt zsinatra jön össze; az itt szerkesztett „Urnac vaczoraiarol Való kozenséges keresztyéni valás” már teljesen a svájci reformátor szellemét leheli, azt hirdetve, hogy „a test véshi a testi eledelt, kennyeret és bort, Melly étel mondattic szentség szerént való ételnek is. A lélec véshi az ígéletben a Christus Jesusnac szent Testét, szent Vérét, hit által”. Dávid Ferenc új állásfoglalása következtében szász híveivel külön válik az erdélyi németség egyházi közösségétől és a maga útján halad az unitarizmus felé.

Heltai Gáspáron és Dávid Ferencen kívül a 16. században még egy szász íróval találkozunk, aki — ha nem is járta végig a vallási és népi metamorfózisnak azt az *úttját*, melyet ők megtettek — nyelvben és közösségérzésben szintén erősen közeledett a magyarsághoz. *Ormpruszt* (Armbrust) Kristóf nagyszebeni születésű kancelláriai tisztviselőre gondolunk. Irodalomtörténeteink megírják, hogy Ormpruszt az

1550-i augsburgi birodalmi gyűlésen járva „Gonosz asszonyéin bereknek erkölcsökről való ének”-et szerzett; számunkra az a körülmény figyelemreméltó, hogy az ének egy „kopott ebagnénak bosszúságára” készült, „ki magyarokat igen gyűlöl vala” — mert ez a célmegjelölés arra vall, hogy szerzője érzelmileg azonosította magát a magyarsággal. Igaz, hogy énekét németül írta, de egyik barátja kérésére maga fordította magyarra. Ormpruszt érzelmi beolvadása további alakulásában nem követhető nyomon és magában áll. Heltai Gáspár és Dávid Ferenc kiválása a szászság kötelékéből ezzel szemben szinte a mai ember számára is érzékelhetően tárja fel az asszimiláció minden következményét, a kor vallási küzdelmeiből adódó jellegzetes folyamat és nem elszigetelt; Heltaival és Dáviddal együtt a kolozsvári szász gyülekezet is a magyar protestantizmus egységébe olvad. Igaz, hogy a magyarosodó és egyre szaporodó magyar lakosságú Kolozsvárott már a 15. század közepén találunk magyar káplánt a szász pap mellett, majdnem ugyanakkor a város közigazgatása is kétnyelvűvé lesz; de a kolozsvári németiség végleges elszakadása a gzász nép egységétől csak a 16. század dogmatikai vitáinak kapcsán történik meg.

A szászok többsége a dogmatikai harcok szenvedélyes légkörében, minden támadás és Melanchthon állásfoglalása ellenére is bámulatra méltó kitartással megőrzi vallási-népi különállását és egységét. Mikor. *Hehler* Mátyás püspök 1563-ban kiadott „Brevis Confessio”-jában újra és félreérthetetlenül leszögezi az ágostai hitvallás helyes értelmezését, a szászok egymás között egyeznek meg; az egyház és a nép egységének gondolata immár teljesen összeforrt. *Hehler* joggal hivatkozhatott munkája végén Lutherre

mint egyedüli forrására, s talán szándékosan hallgatott Melanchthonról. E hitvallás alapján a szász egyház teljesen függetlenítette magát a túlnyomóan Calvin tanaihoz csatlakozott erdélyi magyar protestáns egyháztól és az 1564-hen megtartott nagyenyedi zsinat csak megpecsételte a szakítást. Az enyedi magyar protestantizmus további mozgalmaival szemben a szászok most már sikeresen védekeztek/Dávid Ferenc dicsősége tetőpontján ismételten megkísérli a szász egyház egységének megbontását, de minden kísérlete meghiúsult. *Báthory* István kívánságára a szászok, még egyszer írásba foglalják hitük alap-tételeit és 1572-ben a fejedelem hivatalosan is elismeri az ágostai hitvallás kizárólagos érvényességét „az egész szász nép Krisztusban egyesült egyházában”. Az ágostai hitvallásban egyesített új egyházi szervezet területe nem esett ugyan pontosan egybe a kiváltságos szászlakta földdel, de lényegében mégis szász nemzeti egyházat fogott össze, mely az univerzitás felügyelete alá tartozott.

A „Siebenbürgisch-sächsische Landeskirche” megalakulása újabb jelentős állomás a szászság elkülönülési folyamatában. A mai szász történetpolitikai irodalom sohasem mulasztja el hangsúlyozni azt a körülményt, hogy az egyházban a szász ember első-sorban a népi összetartozás szervét értékeli; vallási szempontból az egyház nem sokat jelentett számára, hiszen racionális lelkivilágában a vallásos érzésnek sohasem voltak mélyebb gyökerei. A szász ember szemében az egyház első-sorban a népegység látható kifejezője, mely számtalan, a vallással össze nem függő szellemi törekvést egyesít magában, s szervezete is annyira hozzáfűzi a nép egész életéhez, hogy nélküle el sem képzelhető. Igaz, hogy az egyház csak

évtizedes folyamat eredményeként válhatott a faji egység szerves kiegészítőjévé, és láttuk, hogy a reformáció mozgalma is csak ismételt ingadozások után találja meg a százszoknál azt az utat, amelyen a vallás egysége egyúttal a nép egységét is jelentette. De az így létrejött a „Landeskirche” azután a szász különfejlődés legmaradandóbb, legéletképesebb biztosítékának bizonyultán túlélte a királyi privilégiumokat. az univerzitást, a világháborút, Erdélynek Nagy-Romániába való bekebelezését és úgyszólván napjainkig egyetlen látható szerve volt a minden százszok egységének.

Hebler Mátyás püspök az ágostai hitvallás helyes értelmezését adó „Brevis Confessio”-ját jóváhagyás végett négy egyetem (Wittenberg, Lipcse, Rostock és Odera melletti Frankfurt) elé terjesztette. Ez a körülmény mintegy előre jelzi a szászság további, a reformációból kiinduló fejlődési irányát. A reformáció révén lesz a százszok érintkezése Németországgal szervevessé és folytonossá, az érintkezés száalai egyházi térről kiindulva lassanként az egész életet átszövik. A reformáció révén tárul az Erdélyben mindinkább” elkülönülő szászság elé az „öshaza”, az anyaország, mint szíve szerint való közösség, amelytől földrajzilag ugyan nagy távolság választja el — jogért nem voltak és nem is lesznek az erdélyi százszok sohasem területi értelemben vett irredentisták — de amely még így, a távolból is óriási erőtartalmat jelentett vallási, művelődési és faji törekvései számára. Hogy a felfedezett közösséghez gyorsan fűződő szálak az együttélést és együttfejlődést a többi erdélyi népekkel nem mozdították elő, azt talán mondanunk sem kell. Mert igaz, hogy ezek a szálak egyelőre csak vallási és művelődési viszonylatban fonódnak: a re-

formáció óta lesz a német kultúra a szász ember számára az a kiapadhatatlan forrás, amelyben saját műveltsége is gyökerezik, ez idő óta törekednek a szász értelmiség kiemelkedő alakjai minden erejükkel arra, hogy a hatalmas német kultúrfolyamból legalább egy vékony erecskét saját földjükre is elvezessenek; de a vallási és művelődési kapcsolatok szálaiból lassanként — már a 16. század kezdetleges nacionalizmusa mellett is felismerhetően — kialakul német népi gondolkodás alapszövedéke.

IV.

A HÁROM NEMZET UNIÓJA.

A reformáció sikerét a százoknál nemcsak szellemi előfeltételek biztosították. Fontos körülmény volt az is, hogy a mozgalom az univerzitásra támaszkodhatott, mely a maga hatáskörében gondoskodott az új hit megszilárdításáról. Az univerzitásnak pedig a török szétválasztó politika nyomása alatt a 16. században meginduló önállósulási folyamat az erdélyi államiság szűkebb keretei között az eddiginél is jelentősebb politikai befolyást biztosított. Ez a növekvő befolyás természetesen szintén elősegítette a száz elkülönülést.

Érdekes, hogy a mai száz történettudomány mennyire másképpen látja az erdélyi önállósulás egyes fázisait, nevezetesen maguknak a százoknak magatartását a Ferdinánd és Zápolyai közt lefolyt harcokban, mint pl. a világháború előtti történetírók. *Teutsch György Dániel*, az első komoly történetíró, a trónharcról szóló fejezet címszavai közé felveszi a „Deutsche Treue”-t, ezzel is bizonyítani akarva, hogy milyen nagy súlyt helyez a százok Habsburg-hűségének kidomborítására. A százok — mondja *Teutsch György Dániel* — a német vérből származó királytól inkább várhatták népük érdekeinek felkarolását, mint Zápolyaitól, aki tüneményes felemelkedését nem csekély részben a köznemesség németgűlöletének köszönhette. Különösen *Pempflinger*

Márk comes tartotta a szászokban a hűséget Ferdinánd iránt még áldozatok árán is. Mint a szászok több, *jelentős történeti* eseményeknél döntő szerepet vivő vezére, Pempflinger sem közülük való, hanem budai német család sarja. írásaiban valóban meg-rázóan szólal meg „szegény német népe” sorsáért érzett aggodalma. Pempflinger Márk szavát azonban nem nagyon hallgatták meg Bécsben, s így a szászok — Teutsch György Dániel szerint — magukra hagyva kénytelenek voltak szintén csatlakozni Zápolyai tábo-rához. Ezzel a felfogással szemben *Teutsch Frigyes* nem győzi hangsúlyozni, hogy a szászok Zápolyaival Erdély különállásáért harcoltak, míg végre Ferdinánd „praktikáinak” sikerült őket egy időre a maga szá-mára megnyerni. Bármint vélekedik azonban a régi és új történetírás a szászság magatartásáról az önálló Erdély kialakulásában, annyi bizonyos, hogy a szá-szoknak semmi okuk nem volt ugyan elszakadni a magyar királyságtól, melynek uralkodói elhalmoz-ták kiváltságokkal és adományokkal, de helyzetük-ben — szemben a magyarokéval és közszekelyeké-vel — az önálló erdélyi állam kialakulása sem hozott lényeges változást. Privilegiumaikat az új Erdély fejedelmei is megerősítették, s így megnyílt az út további zavartalan fejlődésükhöz. Ez az út pedig továbbra is a lassú, de következetes elkülönülés útja volt.

Ti szászok értettek hozzá — okosak és körül-tekintők („prudentes et circumspecti”) voltak —, hogy az önálló Erdély fejedelmeinek kegyét meg-nyerjék. Különösen a hatalmas — szász történetírók által előszeretettel „jezsuita bérencnek” nevezett — Báthory István rokonszenvét keresték. Mikor e feje-delem elfoglalta a litvániai Poloczko városát s mikor

békét kötött az orosz nagyherceggel, a nagyszebeniek fényes ünnepélyt rendeztek. Az egykorú krónikás feljegyezte, hogy az ünnepély alkalmával máglya tűzénél viaskodó cigányok és furcsán öltözött, „fejükön sisak helyett faedényt viselő lovasok” mulattatták a tömeget. Egyébként a szász történetírók is elismerik, hogy az erdélyi fejedelmekben olykor megbecsülhetetlen pártfogókra találtak. És nemcsak a kiváló fejedelmekben. *Báthory Kristóf* pl. hatékonyan támogatta a szász egyházat és őszintén méltányolta a lelkészek munkáját. „Ha egyszer az ige hirdetés megszűnik — mondotta a fejedelem — minden világi birodalom összeomlik. Hogy ebből az egyháznak és iskolának micsoda pusztulása támadna, micsoda szörnyű barbárság zúdulna ránk, azt a szomszédos országok is világosan mutatják. Ezért senki ne nyúljon a szász lelkészek jövedelmeihez és kiváltságaihoz.” Súlyosabb összeütközésük csupán *Báthory Gáborral* támadt a szászoknak. A szertelen képzeletű, erkölcsi gátlásokat nem ismerő, hatalmas dunai birodalom terveit szövögető fejedelem egyáltalán nem titkolta, hogy megszünteti az alkotmányt és korlátlan uralma alá hajtja Erdélyt. Célját legjobban úgy vélte elérhetőnek, hogy először a szászokat keríti hatalmába. „Osztán urak, ha valaki Erdélyt bírni akarja, Szében városának kulcsait vegye zsebébe és úgy bírja a szászokat, valamint akarja.” Tervét meg is valósította: 1610 december elején Nagyszebent rajtaütéssel hatalmába kerítette, valamennyi kiváltságát megszüntette és mint fejedelmi várost katonái őrizetére bízta. A szász krónikások élénk színekkel írják meg, hogy a kicsapongó fejedelem milyen „Sodomát és Gomorrát” csinált az erdélyi németiség fővárosából. Állításaik igazolására különös előszeretettel idézik

a szép, szemérmes *Balk* Johanna asszony hősies alakját; Báthory Gábor szemet vetett rá, de ő inkább a halált választotta, mint a fejedelmi szerető kétes dicsőségét, *Teutsch Traugott* balladába, *Leonhardt János* a modern színpad hatástkeltő eszközeivel drámába foglalta *Balk Johanna* sokat emlegetett történetét.) A szászok a fejedelmi önkénnyel szemben a német császárhoz és a német rendekhez fordultak segítségért. Segélykérésükben jellemzően domborodik ki a német népközösség tudata; „Segítséget és támogatást keresünk azoknál — mondották a szászok —, akik erkölceiknél, szokásaiknál, hitüknél, barátságuknál, sőt vérrokonságuknál fogva igen közel állnak hozzánk, mert teljes bizodalommal reméljük, hogy ugyanúgy fogják elhárítani tőlünk a jogtalanságot, mintha rajtuk esett volna, és nem fogják megengedni, hogy mintegy saját nemzetük ilyen fiatal zsarnok elnyomása alatt elpusztuljon.” A birodalmi körök lanyha érdeklődése azonban nem segít a szászok helyzetén; elsősorban önmaguknak kell megvédeni jogaikat a Nagyszében elfoglalása után engesztelhetetlenül gyűlölt fejedelemmel szemben. Legtovább és legszívósabban a brassóiak állnak ellen. Vezérük, az eszes és bátor, kétségkívül rendkívüli politikai tehetségű *Weiss Mihály* mindent kockára tesz, messzenyúló összeesküvés szálait fűzi Báthory Gábor ellen. „Inkább akará, hogy közönségesen érezzük a romlást, hogy nem csak az ő szokásokban, szabadságokban lássanak változást” — írja róla történetében *Hídvégi Mikó* Ferenc. Mi nem ítélkezünk ilyen szigorúsággal a brassói városbíróról. Férfi volt, aki hősi halálával pecsételte meg a szász nép ragaszkodását kiváltságaihoz: 1612 Gallus napján a brassói gimnázium diákjai nem ülték meg erre a napra eső

hagyományos ünnepüket, hanem városbírójuk vezetésével a csataterre siettek és Báthory Gábor előretörő seregével küzdve jórészüket vezérükkel együtt ott hagyta fiatal életét. Weiss Mihály példája azonban új tettekre serkenti a viszonyokkal egyébként könnyen megalkuvó szászokat. Mikor Báthory Gábort 1613-ban eléri a végzet, egyességre lépnek, hogy visszaszerezzék Nagyszebent, melyet „Erdély pestise és elpusztítója, városok és országok fosztogatója” — az egykorú szász krónikás ezekkel a díszes címekkel illeti a tragikus sorsú fejedelmet — hatalmába kerített. A szászoknak ez az uniója elsősorban azzal a követeléssel lép *Bethlen Gábor*, az újonnan megválasztott fejedelem elé, hogy haladéktalanul adja vissza nékik fővárosukat, a város elfoglalása alkalmával ottlévő minden ágyúval és hadifőlszereléssel együtt. Az ellentétek már-már Bethlen Gáborral szemben is kiéleződtek, mikor a fejedelem a követelésnek engedve kiürítette Nagyszebent. A Báthory Gáborral szemben kegyetlenül szigorú szász krónikás semmit nem hallgat el a Bethlennel támadt ellentétekből, de egyébként rendkívül melegen méltatja a nagy fejedelem érdemeit: sok hozzá hasonló uralkodót kíván az országnak, mert igazi „páter patriae” volt, aki Erdélyt „teljes virágzásban” hagyta örökül utódának. A szászoknak minden okuk megvolt arra, hogy hálával gondoljanak nemcsak Bethlenre, hanem utódaira is, mert — néhány kivételt nem tekintve — legtöbbször hatékony és megértő támogatásra találtak a fejedelmi udvarnál.

A szász nép vezetői úgy érezték, hogy erre a támogatásra valóban rászorultak. Kétségtelen, hogy az önállósult Erdélyben kialakult közjogi helyzetből mindig újabb meg újabb nehézségek adódtak. Ezt a

helyzetet a magyar nemesség, a székelyek és a szászok uniója szabályozta. A török veszedelem és a központi hatalom gyöngesége először 1437-ben készíteti a három erdélyi nemzetet arra, hogy a közös védelem érdekében unióba lépjen. A 15. század közepén szorosabbá fonódik ez a szövetség azzal, hogy a szászok menedékjogot adnak erődítményeikben a másik két nemzetnek; a 16. század elején megújított unióban a három náció közös ítélőszék felállítását határozza el, a harmincas években megszervezi a közös honvédelmet, majd harmadszor is megújította a szövetséget. Ez a politikai unió joggal kelthette azt a reményt, hogy a testvéries együttműködés révén a szászság is összeforr a másik két nemzettel és elkülönülési folyamata megáll. A három náció azonban csak időnként fogott össze; az összefogás rendszeren részleges és alkalmoszerű maradt és nem volt alkalmas arra, hogy köztük az összetartó szálakat erősítse. Egymást érték a kölcsönös keserű szemrehányások. *Hidvégi Mikó* Ferenc pl. így jellemzi a szászok magatartását a másik két nemzettel szemben a 17. század elején: „ők minden változásokban úgy viselték magokat, hogy az erősségben magokat oltalmazták. Akár német, oláh, mi jött reájok, jó idején ahhoz állottak és onnan hallgatták csak az ellenség mint bánt velünk, mint rontottak, pusztítottak, belőlünk halmokat hogy raktak. Az országnak közönséges javában soha egyet nem értettek, sőt mindenkben ellenkeztek az ország főembereivel, olyankor híztak, a mi romlásunk nekik volt hasznokra”. Különösen a brassóiak értettek hozzá, hogy a zavaros viszonyok között alkalmi szövetezésekből, hirtelen pártváltatásokból, megvesztegetésekből és ügyeskedésekből hasznot húzzanak; egyik krónikásuk, a józan ítéletű

Nósnér Simon éppen nem hízélgő módon emlékezik meg politikai rugalmasságukról. „A brassóiaknak sok lelkük van... ma a németekre esküsznek, holnap a lengyelekre, holnapután az oláhokra, aztán a tatárra meg törökre. S ha maga az ördög jönne és hazug módon olyan segítséget ígérne nekik, melyet szívesen vennének, arra is esküdnének és zálogba adnák neki lelküket”. Újból meg újból felhangzik a panasz magyar meg székely részről: a szászok a három nemzet unióját úgy fogják fel, hogy a másik kettő köteles értük áldozatot hozni, ők meg minden nagyobb vér- és pénzáldozattól vonakodnak. Persze a szászok sem maradnak adósok a válasszal: krónikásaik csak úgy ontják a vádak, szidalmak és gyanúsításokat a másik két náció vezetői ellen. Mai szemmel az unióban egyesült három nemzet viszonyát és a kölcsönös vádaskodásokat nem szabad túlságos szigorral megbírálnunk. Bizonyos, hogy a nyugtalan kor, a gyorsan változó helyzetek meg erőviszonyok gyakran mind a három nemzetet súlyos elhatározások elé állították, s egy-egy elhatározás a másik fél szemében könnyen vált „árulássá”. A gyakori háborúskodások következményei a szászokat is keményen sújtották, és nehéz helyzetükben úgy segítettek magukon, ahogy tudtak. De az is bizonyos, hogy a három nemzet között adódó feszültségek éppen nem erősítették meg az egyetértést.

Tagadhatatlan, hogy a 16. és 17. században a szüntelen súrlódások és az együttélés nehézségeinek ellenére is erős közeledés mutatkozik a szászok és a magyarság között. Különösen a mindennapi életmódban és az iskolázás terén. *Tröster* János, a merész-képzetű eredetkutató — még lesz róla szó — megállapítja, hogy a szászok „népviseletüket 200 eszten-

dővel Attila fellépése előtt a Pannoniában és Dáciában élő rómaiaktól vették át”. A valóságban ez a jellegzetes viselet a 16. század második felében alakul ki, és különösen a magasabb rétegeké erősen magyar hatás alatt áll. Még a prédikátorok legnémetesebbnek látszó hivatali ruháján is — a kötelező Lutherköpenyhez hosszú, elől és ujjain fémkapcsokkal záródó mellény járul, mely a mai szemlélőnek is feltűnik szász papi gyűléseken — találunk magyaros jelleget. Még inkább a tisztviselőknél és előkelő polgároknál: ők is dolmányt, felsőt, mentét, csizmát, kalpagot viselnek és e ruhadarabok neveit a szász tájnyelv is átveszi. Jóval erősebben ragaszkodnak a szász hagyományhoz a viseletben az asszonyok, főleg a paraszti réteg; de lassanként itt is utánzásra csábít a magyar példa. Jelentékenyen előmozdítja a szász-magyar közeledést az egyházi rendtartás 1616-ban kelt utasítása, mely előírja, hogy a szász iskolákban alkalmazott tanítóknak kielégítő módon kell bírniok a magyar nyelvet; 1637-től kezdve pedig a brassói gimnáziumban megbízzák a legidősebb magyar diákot, hogy „praeceptor scholae hungaricae” legyen és tanítsa meg magyarul beszélni a többi diákot. A németországi egyetemek látogatása a 17. században erősen csökken. A csökkenés oka részben az, hogy a zavaros viszonyok és háborúskodások miatt megnehezült az utazás, részben az is, hogy a tanulni vágyó szász ifjúság szívesen kereste fel — gyakran takarékoságból is — a jóhírű felsőmagyarországi protestáns iskolákat. *Battenseller* János pl. 1642-ben először Bártfára megy egy esztendőre, majd Körmöcbányán, Lőcsén és Besztercebányán tanul tovább. Feltűnő, hogy a protestáns szász ifjak ismételtelen megfordulnak tanulmányi célból Nagyszombatban is.

A Wittenbergből hazatérő *Wallendorf* Mátyást útközben rablók támadják meg, mire átmenetileg Nagyszombatban marad mint konrektor; ugyancsak Wittenbergben és Nagyszombatban tanul a költői munkáiról és sok fantasztikummal telített egyházi beszédeiről nevezetes *Schnitzjer* Jakab nagyszombeni rektor és lelkész. A németországi egyetemeken tanuló szász diákok különben nem mindig válnak szűkebb hazájuk dicsőségére. *Deutschmann* János wittenbergi professzor szerint szász diákjai gyakran megpumpolták, de csak kevesen fizettek; hogy pénzéhez jusson, kénytelen a zsinathoz fordulni és a püspöknek csak súlyos fenyegetések árán sikerül az adósok egy részét fizetésre bírni. Pedig a wittenbergi tanár őszinte jóakarója, sőt tisztelője a szászoknak: a protestáns orthodoxia védelmében írt vitáiratainak egyik gyűjteményét — „Theodosia et Triadosophia” — az erdélyi német papságnak ajánlja, mert szerinte ez érintette meg legjobban gondolatait. A századforduló körül *Schmeizel* Márton, a Halléban működő szász professzor panaszkodik, hogy honfitársai sok száz forintot költenek el az egyetemen, de alig néhány garas ára tudományt visznek haza. Természetes, hogy a gyulafehérvári híres fejedelmi iskolának is nagy vonzóereje van a szászokra, hiszen a német műveltség közvetítésében nem csekély része van. *Opitz* Márton német költő rövid gyulafehérvári tartózkodása alatt (1622-23) „elhagyatottságában” bizonyára érintkezett az erdélyi szász szellemi élet néhány vezetőjével, sőt könyvtárának nálunk maradt töredéke azt mutatja, hogy távozása alkalmával ajándékokkal is kedveskedett ismerőseinek. Az 1629-ben meghívott német tanárok, *Alstedt*, *Bisterfeld* és *Piscator* működésükkel közvetve egész Erdély iskolai életét irányították

és még jobban vonzották a szászokat. A nagyszebeni születésű *Simonius* János először szülővárosában, majd Gyulafehérvárott tanul és 1641-ben a fejedelmi kancellária tisztviseelője lesz; később egy *Bogáti* nevű trencsényi úr segítségével kijut Königsbergbe, ahol befejezi tanulmányait. Felsőmagyarországi, nagyszombati és gyulafehérvári iskolák látogatása hozzájárul ahhoz, hogy a szász értelmiség és a magyarság között újabb meg újabb szálak szövődnek. Az iskolázás terén erősödő magyar-szász kapcsolatok bizonyítékai a szász nyomdákban magyar-német vagy magyar-német-latin párhuzamos szöveggel egyre nagyobb számban kikerülő tankönyvek is. Már a 16. század utolsó éveiben Nagyszebenben megjelenik Erasmus ókori írók szentenciáit tartalmazó gyűjteménye magyar-német-latin magyarázatokkal, a 17. században pedig Brassóban adják ki egymás után Comenius tankönyveit, főképp a „*Ianua linguarum*”-ot és az „*Orbis sensualium pictus*”-t hasonló alakban. S az iskolázás mellett erősödnek a szálak a magyar szellemi élet felé az egyházi irodalomban is. Az erdélyi szász prédikátorok műveikben gyakran emlékeznek meg a magyar fejedelmekről, a magyar vitézségről, a magyar protestantizmus jelesebb szellemi képviselőiről vagy pedig a magyar ellenreformáció ismert irodalmi harcosaival — különösen *Sámhár* Mátyással — szállnak vitába. A művelődési kapcsolatok kétségkívül megvannak, sőt fejlődnek; de önmagukban nem tudják a minduntalan adódó politikai feszültséget enyhíteni s a szász és magyar tömegek közeledését létrehozni. Az igazi belső unió hiányzik; legfőbb akadályai a szászoknál közigazgatási zárt egységükön és a vallási kérdésen kívül a másik két

nemzetétől lényegesen eltérő társadalmi fejlődésük és az egyre gyakoribb nemzetiségi súrlódások.

A századoknál nem találjuk meg a földesúri hatalomnak azt az előretörését, mely a 16. században a társadalmi fejlődést Magyarországon általában jellemzi. A földesúri hatalom helyett itt a falvak agrár lakossága lassanként mindinkább a városok politikai befolyása alá kerül. Ezek döntöttek a szék-hivatalnokok választásánál, átvették felső fokon a bíráskodást s így a falusi lakosság autonóm politikai jogai az ő kezükbe mennek át. A városokban — Nagyszebenben, Segesvárott, Medgyesen, Brassóban, Besztercén — pedig az iparos és kereskedő társadalomtól egyre inkább a polgári értelmiség néhány családja veszi át a politikai és szellemi vezetést/Az a körülmény, hogy ezek a vezető családok — *Teutsch, Brandsch* stb. — ma is jórészt ugyanazok mint a 16. és 17. században, azt mutatja, hogy a szász egységen belül is következetesen érvényesült a kiválasztás és elkülönülés elve. Az értelmiség vezető tagjai éberren őrzik a szász népegységet, hatékonyan és szívósan védelmezik a magyar nemesség vonzóerejével és térfoglalásával szemben/1613-ban a szász városok szövetsége felismerve a magyar nemesség vonzóerejében rejlő veszélyt, érdekes határozatokat hoz a népiség védelmére. „Quia virtus nobilitat hominem” — olvassuk az egyik határozatban — „mivel a szabadság teszi az embert nemessé ... s mivel itt szebb kiváltságok nem lehetnek quam libertates Saxonum, minél fogva a szászok igazi nemes emberek, ha a nemességgel helyesen élnek, mindazokat, akik e kiváltságokkal nem elégednek meg, hanem nemesi jogokra törekednek, nemesi birtokot vásárolnak és a nemességhez tartozóknak tekintik magukat, nem szabad

hivatalhoz juttatni, mert a városok számára ebből csak baj és kellemetlenség adódik”. Az értelmiség vezető családjai a városokban vagy mint főtisztviselők, vagy mint a szűkebb vagy tágabb tanács tagjai tartják kezükben a politikai hatalmat és különösen a 17. században „intra muros” is elkeseredett küzdelmet folytatnak a hatalmi túlkapásaikkal szembeszálló, politikailag iskolázatlan polgárság alsóbb rétegeivel. Természetes, hogy a nemzeti öntudatában szinte koraérett értelmiség tekintélyével a maga sajátos s az elkülönülési folyamatot elősegítő közösségérzését is belevitte a politikai szempontból naiv és tájékozatlan falusi nép gondolkodásába.

Mert elsősorban ez az értelmiség képviseli minden erejével és tehetségével a szász álláspontot, mikor a három erdélyi náció között már a 16. század utolsó negyedétől kezdve meglehetősen éles formában jelentkeznek a nemzeti elkülönülés szándékából eredő ellentétek és súrlódások. Mondottuk, hogy a szász lakta városok polgársága — a többi magyarországi német lakosságú városhoz hasonlóan — már a középkorban szívósan küzdött minden „idegen” betelepedés ellen. Míg azonban a magyar királyság területén a német polgárság a 16. században a megváltozott politikai és társadalmi viszonyok hatása alatt engedékenységre kényszerül, addig a szászok a három nemzet politikai uniója ellenére is mereven kizárják a magyar nemességet városaikból. Mikor az 1625-i gyulafehérvári országgyűlés kimondja, hogy a magyar és székely nemesek szabadon vásárolhatnak házakat a szász lakta városokban, a szászok kiváltságaik súlyos sérelmét látva a határozatban, haladéktalanul összehívják az univerzitást; ez úgy dönt, hogy küldöttséggel fordul a fejedelemhez a határozat ér-

vénytelenítése céljából. Ha a szép szó nem használ — mondották a szász vezető férfiak — ajánljanak fel pénzt, hivatkozzanak a privilégiumokra, jelentsék ki, hogy készek utolsó csepp vérükig védeni jogaikat. A fejedelem először rámutatott a nemességnek arra a törekvéseire, hogy az együttéléssel szorosabbra fűzze a kapcsolatokat a szászok és az ország többi népe között, de csakhamar be kellett látnia, hogy a szászok a lázadástól sem riadnak vissza, ha nem enged követelésüknek. Végül a kancellár útján csupán annyit kívánt, hogy a nemesség háború esetén kapjon menedéket a szászok lakta városokban. Ebben a megoldásban — minthogy nem állott ellentétben az addigi gyakorlattal — a szászok kiküldöttek is megnyugodnak. Igaz, hogy a lakhatási tilalom nem csupán magyar, hanem más nemzetiségű letelepedőkre is vonatkozott, de az a körülmény, hogy alóla egyedül a németeket vették ki, világosan mutatja, hogy kimondásánál és fenntartásánál a népi egység megóvása volt a döntő. Az erdélyi fejedelmek a privilégiumok megerősítésével csak elősegítették a szászok törekvéseit. Elzárkózásuk azonban — mint egyes kirívó esetekből, pörösködésekben tudjuk — a magyarságnál erős ellenhatást váltott ki, s mindkét oldalon túlfűtött, egymás lebecsülésében kimerülő nemzeti önérzetet fejlesztett ki. Mindkét fél gyakran a fantasztikum határán járó történelmi visszapillantásban igyekezett a majfa igazát megvédeni.

A magyar földet érő végzetes események a városi értelmiség soraiból kikerült szász helyi krónikásokat ismételtelen és egyre fokozottabb mértékben ösztönzik történelmük tanulmányozására. Ezeket a helyi krónikásokat elsősorban egy-egy város múltja és sorsa érdekli, de tág teret szentelnek országos események-

nek is; általában híven adják elő az eseményeket, és tárgyilagosan, olykor meleg rokonszenvvel szemlélik a szász-magyar viszonyt. Brassó városának több krónikása is akad. *Ostermayer* Jeromos jeles orgonista, Honterus benső barátja, főképp a brassói reformáció történetét írja meg személyes élmények alapján; *Bomel* Tamás, a szász jogszokások szorgalmas gyűjtője „*Cronologia rerum Ungaricarum*” c. munkájában ugyan az egész magyar nemzet történetét összefoglalja a 16. század közepéig, de szemléletének közép-pontjában mégis elsősorban szülővárosa, Brassó áll. Erdély történetének megírását tervezi *Siegler* Mihály nagyszebeni származású lelkész, de csak két könyvvel készül el. A sajátosan szász történet szemlélet első nyomait *Pomarius* Keresztélynél, a besztercei káptalan vezetőjénél látjuk. *Pomarius* nem ír szűkebb értelemben vett történeti munkát, hanem összegyűjti a szülővárosa, Beszterce jogi helyzetére vonatkozó emlékeket, majd kiterjesztve szemléletét, duzzadó önérzettel írja le a szászlakta földet és hagyományait.

Pomarius népi öntudata fokozottabb mértékben jelentkezik a történeti irányú szász humanista költőknél. Ezek a poéták általában szépen megszerkesztett keretbe foglalják az eseményeket, de a történeti hűséggel jóval kevesebbet törődnek, mint a prózai krónikások. *Lebet* János hexameteres eposzában „*De oppido Thalmus*” a kis Talmács község sorsába foglalja egész Erdély történetét. Az események egymásutánjában *Bonfinit* követi ugyan, de szívesebben ad hitelt népies hagyományoknak, legjobban pedig akkor érzi magát, ha szabad teret engedhet képzeletének. Ótestamentumi párhuzamokkal és mondai elemekkel szövi át a szászok letelepedésének történetét, hogy igazolja népének nagy múltját és előkelő szár-

mazását. Költészetet és valóságot vegyít *Schesaeus* Keresztély is, a szászok legnagyobb történeti epikusja a 16. században. A medgyesi származású evangélikus lelkész Vergilius Aeneisén felbuzdulva 12 énekes hexameteres eposzt ír „*Ruinae Pannonicae*” címen s elsősorban saját korát, a Mohácsot követő szomorú esztendőket történetét foglalja össze. Schesaeusnak különösen erős tehetsége van az események drámaiságának kidomborítására; teológiai és humanisztikus műveltsége történeti felfogásában és stílusában egyformán tükröződik, e mellett úgy látszik *Tinódi* históriás énekei is ösztönző hatással voltak rá. Művének legnagyobb hibája az, hogy állandóan kettős célra törekszik: történelmet és egyszersmind költői alkotást akar adni. Így sokszor kénytelen lemondani az események költői kiaknázásáról, a nélkül, hogy a történeti hűséget meg tudná őrizni. Mindenesetre dicséretére válik, hogy népi öntudata ellenére is kevésbé elfogultan áll a magyarsággal és székelységgel szemben, mint sok, tehetségben nála jóval jelentéktlenebb humanista költőtársa. Ezek az alkalmi helyi poéták — nevüket egyenként nem sorolhatjuk fel — egyre növekvő nyomatékkaal igyekeznek népük erdélyi elhelyezkedését a dicső múlt fényével és kiváltságokat megtartó erejével felruházni. Gondolataikat és érveiket politikailag hatékonyan aknázza ki *Huet* Albert comes, mikor 1591-ben az univerzitás megbízásából Báthory Zsigmond fejedelem és tanácsosai előtt nagyszabású beszédben szenvedélyesen bizonyítgatja a szászok „előkelő” származását és ősi jogait: „Géza király hívott be bennünket, s ezért nem vagyunk többé idegenek, hanem az ország teljesjogú polgárai, nem vagyunk jobbágyok, mint néhányan helytelenül állítják, hanem alattvalók és kedves hívek. Kitűnik

ez nemcsak a privilégiumokból, hanem egyéb királyi írásokból is, melyekkel hatalmas ládakat töltöttünk meg, hogy a városházán a magunk becsületére és utódaink emlékezetére megőrizzük őket... Azt mondják, csak vendégek vagytok, jövevények és idegenek ... csak csizmadiák, szabók meg szücsök, nem pedig harcosok, az ország védelmezői. Erre én ezt felelem: való, hogy vendégek voltunk, amint ez András király levelében olvasható. De éppen ezt tekintjük tisztességünknek ... Ezért Nagyságod inkább tűrje és mi szívesebben vesszük, ha szücsnek, csizmadiának meg szabónak mondanak bennünket, mintha tolvaj, gyilkos meg rabló lenne nevünk. Egyébként ez a nép a szükség idején fegyvert is ragad. Higgye el Nagyságod, bizvást megígérhetem, hogy csekély biztatásra mindenre vállalkozik az ellenséggel szemben, szívesen tűr éhséget meg szomjúságot, sem az álom, sem a bor nem gyöngíti, úton és minden viszontagságban fáradhatatlan”. Huet mondataihoz egész sor párhuzamot idézhetnénk a korabeli szász írók műveiből. Ezek az írók újból meg újból hangsúlyozzák, hogy a szászok, akiket a magyar királyok „ad retinendam coronam” telepítettek Erdélybe, a honvédelem terén szerzett érdemeik jutalmául nyerték el a szász földet és privilégiumaikat, s így politikai jogaikat tekintve az unióban egyesült másik két nemzettel legalább is egyenrangúak. Ez a történet szemlélet önmagában alig zavarta volna meg a szászság és a magyarság viszonyát; a baj ott kezdődött, mikor újabb járulékokkal bővülve a nemzeti megbántottság kifejezőjévé lett és egyre inkább a magyarság ellen irányult. Ezen a ponton a szász múlt szemlélete is elősegítette a három erdélyi nemzet kölcsönös elkülönülését és elzárkózását.

A 17. század folyamán a nemzeti érzékenység az addiginál is élesebb formákban jelentkezik. Közvetlen indítékai azok az elkeseredett harcok, melyek az adóterhek elosztása körül a három politikai nemzet között minden országgyűlésen meg-megújultak. De egyéb források is táplálják. Vallási téren az ágostai hitvallású szászoknak a református erdélyi fejedelmek alatt ugyan hasonlítlanul jobb sorsuk volt, mint az unitáriusoknak vagy éppen katolikusoknak, de azért minduntalan tartaniok kellett attól, hogy a „kálvinista méreg” megbontja soraikat/ Már pedig tudjuk, hogy a kálvinizmus egyet jelentett a magyarsággal vagy legalább is nem-szászsággal. S amint a szászok mereven szembeszálltak minden kísérlettel, hogy városaikban református templomot építsenek vagy reformátusok telepedjenek le, akként élesedtek ki a nemzeti ellentétek is. Leghatékonyabban azonban maguknak a szászoknak példátlanul megnövekedett nemzeti öntudata segítette elő az elkülönülés folyamatát. Ezt az öntudatot bámulja már a 17. század elején Opitz Márton, amikor Erdélyben talált fajtestvéreit a „germanissimi Germanorum” elnevezéssel tiszteli meg. Ez a nemzeti öntudat a 17. század folyamán fantasztikummal telített eredetkutatások révén új, széles utakat épít ki a nagynemzet felé.

Népek és nyelvek eredetét az európai tudomány a humanizmus óta növekvő előszeretettel kutatta. Ez a humanista stúdium a 17. század folyamán főleg a német egyetemek látogatottsága útján nálunk is elterjedt és különösen a szepesi és erdélyi német értelmiségnél igen termékeny talajra talált. Amint a németországi tudós társaságok történetkutatói és nyelvtudósai a germán népek történeti és irodalmi

emlékeit gyűjtik össze, hogy annál tudatosabban kapcsolódjanak a klasszikus ókori kultúra folytonosságába, úgy nálunk is a hazai németiség származására és őstörténetére vonatkozó kutatások lépnek előtérbe, s a görög és latin írók műveiből vett idézetekre épített feltevésekkel német tudósaink hatalmas történeti távlatot nyitnak meg, rokonsági kapcsolatokat teremtenek a világ teremtése óta csaknem minden néppel. Az eredetkutatások érzelmi és közvéleményformáló következményei azonban a szepességi és erdélyi németésnél merőben eltérőek. A szepességi kutatók az ingatag talajon mozgó származtatási elméletek helyett lassanként az új, választott hazára fordítják figyelmüket. És miközben azt kutatják, hogy népük miképpen helyezkedett el az új hazában, miképpen fejlődött itt tovább, egyre inkább felismerik, hogy érzésben és gondolkodásban közeledni kell az államalapító magyarsághoz, egyre inkább arra törekednek, hogy szűkebb hazájuk közvéleményével is felismeressék ennek a közeledésnek szükségességét és kellékeit. Az eredetkutatásokból kinőtt népszerű történetpolitikai irodalomnak a Szepességen tehát jelentékeny része van abban, hogy a német értelmiség közeledik a magyarsághoz és lassanként érzelmileg összeforr vele. Az első szepesi eredetkutatót, a késmárki *Fröhlich* Dávidot, aki igen jellemzően először használja a magyarsághoz kapcsoló „Deutschungar” szót, láthatatlan szálak kötik össze *Bél* Mátyás szepesi tanítványaival. A tanítványok már németiségüktől függetlenül, öncélként törekednek a magyar föld és magyar történelem megismerésére. Tőlük a szaktudomány keretein kívül számos alapváltozatban tovább vezet az út a magyarságba olvadt szepesi értelmiséghez, mely szinte vallásos áhítattal ragaszkodik szülőföld-

jéhez és családi hagyományaihoz, de német származásának emléke már csak személyes természetű külpolitikai tájékozódás, vagy egyre halványuló művelődési kapcsolatok alakjában él tovább.

Egészen más érzelmi velejárói voltak az eredetkutatásoknak az erdélyi szászoknál. Náluk a korán adódott nemzeti érzékenység folytán az eredetkutatók fejtegetéseiben kezdettől fogva volt bizonyos elhárító és közvetve támadó magatartás a másik két erdélyi nációval szemben. Bármennyire száraz tárgyyszerűségre törekednek is, mondataikból minduntalan kicsendül a származásbeli felsőbbrendűség tudata, s ezzel hallgatólagosan bizonyos lenézés mindennel szemben, ami nem szász. Mindent germanizálnak, éppen úgy, amint *Horváth* István és társai mindent magyar-nak látnak s ugyanazok az ábrándok, ugyanaz a nemzeti elfogultság jellemzi munkájukat.

Új lendületet kap az erdélyi szász eredetkutatás, mikor *Kircher* Athanáz jezsuita atya a 17. század közepén felújítja a hamelni patkányüző mondáját, azt állítva, hogy a szászok azoknak a gyermekeknek a leszármazottjai, akiket 1282-ben a braunschweigi Hameln városában a patkányüző boszorkánymester elcsalt és földalatti utakon elrabolt. A monda felújítása közvetlen állásfoglalásra kényszeríti a szász történetírók jó részét. Köztük szorgalmával, de elfogultságával és merész képzeletével is különösen kitűnik *Tröster* János nagyszebeni származású iskolaigazgató. *Tröster* legjelentősebb munkája „Das Alt und Neue Teutsche Dacia” (1666) négy könyvből áll; részben az erdélyi népek származását vizsgálja benne, részben az ország állapotát írja le, csodálatosan rossz térképpel támogatva mondanivalóját. Bámulatos jártassággal mozog az ókori görög és latin irodalomban,

de idézeteit ötletszerűen kiragadja az összefüggésből s a félreértett adatokra a feltevések egész fellegvárát építi. Szerinte a történelem folyamán a világnak csaknem minden népe együtt volt Erdélyben. Már Krisztus előtt 300 esztendőben talál biztos adatokat az erdélyi németekről, akiknek ősei a gallusok és cimberek voltak. Képzeletében gallus, cimber, gót, dák mind egyggyé válik. A magyarok szerinte hun származásúak ugyan, de minthogy a hunok is „német eredetűek”, nem esik nehezére a magyar nyelvet is a németből származtatnia. E hallatlanul merész megállapítása mellett van helyes észrevétele is: meglátja a szerkezeti hasonlóságot a magyar és finn nyelv között. A germanizálás szenvedélye jellemzi Tröster Lengyelországról írt művét is: a lengyeleket csakúgy német szkitáknak tartja, mint minden szláv népet; a tótok felsőmagyarországi neve szerinte világosan a német „deutsch”-ből származik. Tröster nyomába a szász őstörténet kutatóinak egész sora lép. Az ő irányát folytatja a fiatalon elhunyt *Töppelt* (Toppéitinus) Lőrinc; 1667-ben kiadott latinnyelvű munkája „Origines et Occasus Transsylvanorum” két részre oszlik: a rövidebb részben Erdély történetének vázlatát adja Nagy Lajos óta Kemény János haláláig, a terjedelmesebb részben az erdélyi népek eredetéről és szokásairól ír. A szászok származtatásában Töppelt túlmegy még Tröster merész feltevésein is, azt bizonyítgatva, hogy az erdélyi németek a dákok utódjai: „A vocabulo Daci sive Deci ad Detsen sive Detschen facilis lapsus.” Állítását az „Andreanum”-mal próbálja bizonyítani, melyet szándékosan meghamisított alakban közöl. Az erdélyi népek életmódját, szokásait nagyrészt római maradványnak tartja, amit az

erőszakoltan egymás mellé rakott idézetek egész tömegével támogat. A magyarokkal és nyelvükkel azonban mégsem bánik el olyan könnyen, mint Tröster. Nem ismer sem népet, sem nyelvet, melyet a magyarral rokonsági kapcsolatba hozhatna, csak néhány hasonló hangzású magyar, olasz és spanyol szót állít egymás mellé. A magyar írók közül különösen a „halhatatlan” *Molnár* Albert érdemeit méltatja. Toppéit elkeseredett ellenfelének, *Miles* Mátyás nagyszebeni szenátornak sokat idézett munkája, „Siebenbürgischer „Würg-Engel” jórészt Töppelt művének cáfolata pedig a z erdélyi százok őstörténetét illetően voltaképen ugyanazt vallják. A különbség köztük csak az, hogy Miles még szenvedélyesebben németnek lát mindent, mint Töppeit. Egyébként a nagyszebeni szenátor munkája jellegzetes 17. századi kompiláció; a 16. század történetét adja mint egy tervezeti nagy kronológiai mű egyik fejezetét. Miles bőven kiaknázza *Szamosközi* Istvánt és különösen *Schemens* Keresztély említett humanista eposzát, melyből több részletet szó szerint lefordít németre és beiktat munkájába. A százok eredetével foglalkozó többi tanulmány — nagyrészt latin nyelvű disszertáció — jobbára Tröster és Töppelt érveit sorakoztatja fel és az „előkelő” származás elméletét építi tovább: *Kelpius* Márton, *Heldmann* András értekezései és a jelentéktelen próbálkozások egész tömege.

Az őstörténeti kutatók felhőkben járó feltevései ellen az erdélyi százok között először *Franckensieini* *Franck* Bálint comes emelte fel szavát. Franck irodalmi munkássága tanulságosan tárja elénk az erdélyi német szellemi élet fővonásait a 17. század második felében, a barokk alkalmi poézis virágkorában.

A sokoldalú királybíró először mesterét, *Hofmanns-rocildau* sziléziai költőt követve, a buzgalmában mindenre vállalkozó Miles Mátyással „elmés” sírfelirat-gyűjteményt szerkeszt „erényes és bűnös lelkek számára”. Aztán négy nyelvű gyűjteményben kiadja Ovidius szentenciáit, először próbál szász tájnyelven verseket faragni, részben magyar alexandrinusokban adja vissza a latin költő gondolatait, sőt román fordításaiban is magyar helyesírást használ. Igazi főművének azonban díszes köntösbe öltöztetett „rózsás-kertjét”, a „Rosetum Franckianum”-ot szánja: részben saját verseinek, részben nagyszámú tisztelője hozzá intézett dicsőítő, üdvözlő meg vigasztaló költeményeinek gyűjteményét. A kis kötetben 41 alkalmi poéta 57 verse sorakozik egymás mellé. A derék prédikátor- és tanító-poéták csekély valóságérzéssel, de annál nagyobb lelkesedéssel mindenekelőtt magát a nagy királybíró magasztalják: a szász nemzet büszkesége és díze ő, nemcsak mint kivételes képességű államférfi, hanem mint költő és szónok is, főképp pedig mint a tudomány és művészet bőkezű pártfogója szolgált rá kortársai bámulatára. A jámbor verseiök túláradó képzeletében egyébként a legjelentéktelenebb esemény is fenségessé magasztosul, a hétköznapióság pátoszba fullad. Mintha a sziléziai költők dagályos szóképeiből akarnának példátarat adni a szászföld poétái. Simon *Dachra* gondolunk, a költészettan híres professzorára a königsbergi egyetemen, aki gyakran dicsekedett tanítványai előtt, hogy messze földről, az Elba, Odera, Spree és Rajna mellékéről kapott megrendeléseket lakodalmi megírató költemények írására. Ez a vágy hevítette a 17. század csaknem minden tudós poétáját. Az arisztokratikus, zárt irodalmi társaságokban, ahol a fiatal

költők fáradtságos munka és vas-szorgalom árán sajátították el a barokk költészet bonyolult szabályait, a külső ünnepi alkalom volt a költői szárnyalás egyedüli ihletője. A fiatal poéta első erőpróbája a mesteri dicsőítő ünnepi óda volt, s később sem hiányozhatott életének kiemelkedőbb mozzanataiból a költői ünneplés és ünnepeletetés. Az alkalmi poézis, a túlfűtött levegőjű irodalmi társaságoknak és a reneszánsz hamis vágányra terelt formakultuszának ez a beteges kinövése mindenkit menthetetlenül belecsalt bűvkörébe, elsősorban a német egyetemeket látogató szász tanulókat. De míg Németországban a társadalmi viszonyok és irodalmi klikkek, ha nem is indokolják, de legalább megérttetik a külső ünnepi pompa mesterséges izgatószerének tömeggyártását, a szász prédikátorok meg tanítók eseménytelen hétköznapi-ságukba ültetik át az alkalmi költészet kötelező, ragyogó díszlettárát. Franck „Rózsáskertjében” valóban művészetük legszebb virágai pompáznak. Görögioniai mitológiai vonatkozásokat, bibliai képeket és egyéb szimbólumot, akrosztikont, anagrammot, a formajáték ezernyi változatát, mindent beleszorítanak verseikbe. A szászlakta erdélyi földet nimfákkal, faunokkal meg káriszokkal népesítik be, s a legkedvesebbik nimfa valamelyik prédikátor bájos leánya. A körülrajongott királybíró a szász Helikonon mint „öreg Apollo” jelenik meg. Mindenki őt bámulja, tőle várnak minden jót, szavát kinyilatkoztatást megillető tisztelettel fogadják.

Szinte magától értetődik, hogy a megtámadhatatlan tekintélyű comesnek a szászok származásának kérdésében is hallatni kellett súlyos szavát, hiszen alig volt kérdés, mely a 17. század második felében erősebb hullámmásba hozta volna a szász tudós vilá-

got. Franck latinnyelvű történelmi munkáját („*Brevicius Originum Nationum et praecipue Saxonicae in Transsilvania*” 1696) *Friderici* János nagyszzebeni származású evangélikus prédikátor még megjelenésének évében átdolgozta és kiadta németül, a következő évben pedig két újabb, latinnyelvű kiadása került ki a sajtó alól, ami azt mutatja, hogy valóban az előkelő szerzőt megillető érdeklődést keltette. Franck különösen azokkal száll szembe, akik az „*Andraenum*”-ot a dák-gót származtatási elmélet érdekében meghamisították. A szászokat II. Géza által az országba hívott telepéseknek tartja, a székelyeket a szkítáktól, az oláhokat pedig a rómaiaktól származtatja. A magyarokkal szemben azonban a józan comes sem tud tárgyilagosabb lenni, mint dús képzeletű elődei: velük szemben megmarad „előkelő” szásznak, velük szemben — mint elődei — továbbra is hangoztatja a régi privilegiális helyzet sértetlen fenntartásának követelményét. Állásfoglalása ilyen módon semmivel sem segítette elő a szász-magyar érzelmi közeledést.

A szász autochtország elmélete különben a nagy tekintélyű Franck megnyilatkozása után is makacsul tovább tartja magát. Még a magas műveltségű és felvilágosodott báró *Brukenthal* Sámuel is szorgalmasan keresi a bizonyítékokat arra, hogy a szászok a gótok leszármazottai. Persze ő már tudatosan politikai okokból ragaszkodik az élénk képzeletű eredetkutatók feltevéséhez: milyen jó is lenne bebizonyítani, hogy a szászok ősi jogon, nem pedig „magyar királyok kegyéből” élnek Erdélyben. Egyébként az eredetkutatók fejtegetéseinek az inkább közvetve kifejezett védekező célzatnál jóval fontosabb volt népi öntudatot terjesztő és erősítő hatása. Az eredet és

származás kérdésének „tisztázása” újabb kivezető utat nyitott az erdélyi elszigeteltségből a nagynémet-séghez, újabb hatalmas kötelékkel kapcsolta az „anyaországhoz” a szászszágot, mely az autochtónság hirdetői szerint éppen olyan ősi és sajátos, mint bármely más német néptörzs. A reformáció teremtette vallási és művelődési kapcsolatok után most a közös eredet és származás kapcsolata is táplálja és éleszti a szász népi öntudatot; s amint az eredet és származás kimutatásában ott lappangott az elkülönülés szándéka Erdély többi népeivel szemben, úgy az eredet és származás tudatából új erőt merítő népi érzület természetesen szintén csak elősegítette az elkülönülés folyamatát. A barokk képzelet szárnyain magasba lendülő, szertelen feltevésekre építő szász történetpolitikai irodalom, bármennyire csak az értelmiség szűk körének munkája volt, éppen ennek az értelmiségnek közvéleményformáló ereje folytán az erdélyi német népi öntudat kialakulásának egyik jelentős tényezője.

Ezt a népi öntudatot az „anyaország” egyelőre nem nagyon vette tudomásul. A 18. század első éveiben a németség egyik legnagyobb gondolkodója, *Leibniz* hívja fel a tudomány figyelmét a szászokra meg tájnyelvükre. Szavaiból meleg rokonszenv és a szász népcsoport sorsáért érzett őszinte aggodalom csendül ki: „örök szégyen lenne — mondotta Leibniz — ha német nyelvünk Erdélyben hanyagságunk miatt kipusztulna”, mert „idegen nyelv átvétele rendszeren szabadságvesztéssel és idegen igával jár együtt”. Leibniz érdeklődése azonban meglehetősen magában álló és személyes jellegű. Igaz, hogy a szászok ekkor már maguk is elég erősek voltak ahhoz, hogy népük egységét és sajátosságait sértetlenül megőrizték és

mereven elutasítsanak minden politikai tervet, mely azt veszélyeztethette.

A veszély most német részről jött; súlyosságát fokozta az a körülmény, hogy kecsegtető remények alakjában jelentkezett.

V.

A BÉCSI UDVAR KEGYÉBEN.

Erdély visszatérése a Habsburgok uralma alá fokozott várakozással, merész reménykedéssel töltötte el a szászokat. A várakozás érthető volt: most nyílt alkalom arra, hogy az erdélyi németek elszigeteltségüket — ezt a Németországgal kiépülő vallási, művelődési és népi, tehát tisztán eszmei kapcsolatok ellenére még mindig érezték — a dinasztiára támaszkodva megszüntessék és népi törekvéseiket az erdélyi nemzet-unió helyett hatalmas német birodalom védelme és pártfogása alá helyezték/A 18. század első évtizedeiben valóban úgy látszott, hogy minden reményük teljesül. A kormány figyelme elsősorban feléjük fordult; közvetlenül a császári hatalom árnyékába kerültek azzal is, hogy az erdélyi csapatok császári tábornoka Nagyszébenben székelt (a szász „főváros” maradt egészen a monarchia összeomlásáig az erdélyi hadtestparancsnokság székhelye). A bécsi államférfiak a szászokban német testvéreiket látták és minden módon arra törekedtek, hogy az „elnyomottak” politikai túlsúlyát biztosítsák. Ismételten kifejezést adnak a szász-német testvérek iránt érzett rokonszenvüknekV „A legnagyobb gonddal teszem magamévá a szászok érdekeit” — mondotta *Kollonics* Lipót érsek — „törekvésem az lesz, hogy jóttevők legyek, mert németek vagytok.” A felsőmagyarországi kegyetlenkedéseiről ismert *Caraffa* tábornok 1690-ben

külön tervezetben foglalkozik azzal a kérdéssel, hogy miképen lehetne Erdély hűségét a Habsburg-ház iránt biztosítani. Figyelemreméltó, hogy az ellenreformáció kíméletlen ítéletvégrehajtója hogyan vélekedik az „eretnek” szászok vallási helyzetéről ék a velük szemben a vallási kérdésben követendő magatartásról: ...az erdélyi szászok vallásához semmiképen, nem szabad, nyúlni” — írja Caraffa —, „sőt a legkisebb látszatot is el kell kerülni, mintha ebben az irányban bármit is változtatni akarnánk, nehogy gyanakvásra adjunk okot. Mert a vallás kérdésében a nép, különösen pedig a szászok, kikben egyedül van a Robur Transsylvaniae, olyan buzgók, hogy liütük védelmére mindent kockára tesznek. A bécsi kormánykörök olyan rokonszenvvel tekintenek a szászokra és mindenféle tervet készítenek közjogi helyzetük javítására. Tervezik a három nemzet uniójának megszüntetését vagy átalakítását, a számában erősen megfogyatkozott szászság szaporítását német telepítésekkel és azzal, hogy a szászok lakta terület közvetlenül Bécs alá rendelik,

A szászok mégsem fogadták egyhangú lelkesedéssel a császári uralmat. Brassóban az iparosok ellenállása a megszálló csapatokkal szemben heves ostromra is vezetett, melynek végén a katonaság felgyújtotta a várost. *Fronius* Márk „Fatális Urbis exustio” című művében élénk színekkel írja le a szörnyű tűzvészt. A szász polgárság gyanakvó magatartását a későbbi események csak súlyosbították, sőt igazolták. Bécs fő célja az abszolút császári hatalom lehetőleg hatékony biztosítása volt: e fő cél érdekében a szászok kiváltságai természetesen éppen olyan kevésbé részesülhettek védelemben, mint a másik két erdélyi nemzet szerzett jogai. Bármennyire is elnyo-

mottnak is érezték magukat a szászok, bármennyire megújították szinte siránkozásig menő panaszukat minden országgyűlésen, mégis eredményesebben vélték megvédhetni féltett privilégiumaikat a másik két nemzettel, mint a bécsi kormányhatóságokkal szemben. De legfőképpen a vallási kérdés állott áttörhetetlen válaszfalként a szászok és a dinasztia között. Caraffa tábornok intelme eredmény nélkül hangzott el. A szászoknak a császári katonák és tisztviselők részére át kellett adniok templomaik egy részét, számos pör és a „forum productionale” a siász lelkészek jó részét is éppen úgy megfosztotta jövedelmétől, mint Erdélynek sok más protestáns papját. A szászok írhái joggal féltették a katolikus Habsburgoktól a „Landeskirche” jövőjét, azét az egyházét, mely a legsajátabb alkotásuk volt, melyben nemcsak vallásos életük, hanem egységes kultúrájuk, népi eszményeik intézményes megtestesülését is látták. Ilyenmódon nem kisebb szívóssággal szálltak síkra Erdély függetlenségéért, mint a református magyarok, és a Lipótféle diploma kiadását megelőző tárgyalásokon a szászok követe együtt tiltakozott *Alvinczyvel* az ellen, hogy az erdélyi kancelláriát a magyar alá rendeljék. A három nemzet uniója tehát továbbra is fennállott, bár a politikai együttélés a vallási, társadalmi és nemzetiségi súrlódások szakadatlan láncolata vod. Az ellentétek a Habsburgok uralma alá került Erdélyben újból feljángolnak, erősebben, mint valaha. Az 1701-2-i országgyűlésen az adó szétosztása miatt végsőkig feszült a viszony a három nemzet között. Ezekben a harcokban lép elénk *Zabartius Jnnos*, a tragikus sorsú cornes. Felsőgsértési pörével, elítéltetésének és halálának megrázó körülményeivel sokat foglalkozott az erdélyi szász, sőt a magyar költészet

is. Tragédiáját legrészletesebben a regényíró *Roth Dániel* állította elének, *Teutsch Traugoff* pedig „hazai szomorújáték”-ba foglalta. Nincsen az erdélyi szászok történetének még egy alakja, akit kortársai és az utókor olyan eltérően ítéltek meg. *Bethlen Miklós* önéletírásában „Szász János” pályájával foglalkozva, szinte a 17. századi rémdrámákban meg kalandregényekben található borzalmakat tár elének: mindenféle cselszövés, titokzatos gyilkosság, házasságtörés és mérgezési merénylet kíséri ezt a pályát. A szász krónikások és történetírók sem hallgatják el éppen a szomorú végű comes hibáit, „magánjelleget ballépéseit”, de általában úgy ítélik meg róla, hogy életével kellett lakolnia, mert hozzá mert nyúlni a nemesség jogaihoz és a szász nép érdekeinek kivételesen éleseszű, korán elvesztett védőjét látják benne. Sorsáért a bécsi udvart teszik felelőssé, melynek még annyi hatalma sem volt, hogy legtehetségesebb hívét, a Habsburgok uralmának legerősebb támaszát Erdélyben megvédje politikai ellenfeleinek cselszövényeitől. Nem hisszük, hogy Zabanius János valóban az a megrogzött gonosztevő volt, akinek ellenfelei rajzolja; egyéni hibái mellett szerencsétlen körülmények sodorták a romlásba és bizonyos, hogy bűnlajstromának jó részét ellenségei találták ki. De igazi barokkjellem volt, szenvedélyeinek rabja, tele mérhetetlen hatalomvágygal, önzéssel és mohó élniakarással. Célja felé törve nem ismert gátlásokat, nem válogatott az eszközökben; különös, nehezen áttekinthető lelkében a legnagyobb végleteket egyesítette: ma szörnyű kímeletlenséggel, durva erőszakkal hajtja végre akaratát, holnap meg gyermeki alázattal, töredelmes bűnbánattal tele, áhítatos imában fordul a Mindenhatóhoz, hogy bocsánatot, kegyelmet nyerjen. Zabanius

János Eperjesen született. Atyja, *Zabanius Izsák?* nyitrai megyei, félig tót család fia, csak élete delén, viharos pálya után került Nagyszebenbe, mint iskolaigazgató és prédikátor; érzelmeiben és gondolkodásában teljesen összeforrt az erdélyi némentséggel és főképp latinnyelvű természetfilozófiai meg dogmatikai munkáival nagy tekintélyre tett szert szász egyházi körökben. Sokoldalú tehetségű fia tüneményes gyorsasággal emelkedik a közpályán: a kilencvenes évek elején mint a szászok Bécsben tárgyaló követe lép elénk. Ugyanakkor a szász barokk poéták sorában is találkozunk vele. *Franckenstein Franck* Bálint „rózsás-kertjének” az alig 28 esztendőű Zabanius János a legkülönb dalnoka. *Gyöngyösi István* szinte egykorú leírásai jutnak eszünkbe Széchy Mária vagy Zrinyi Ilona szépségéről, mikor a fiatal poéta túláradoan magasztaló sorait olvassuk az „öreg Apollo” második hitveséről, a „Rózsáról”:

Sie ist des Sommers Aug', ein Con ter feitt der Sonne:
Ein Kunststück der Natur und aller Gärten Zier:
Die Blumenkönigin, des stoltzen Frühlings Wonne,
Der sie nur angeblickt, vergisset sich an ihr.

Cupido hat sie selbst mit seinem Pfeil bemahlet,
Die Venus hat sie selbst bepurpurt durch ihr Blut,
Da sie in Dornen trat: ein Stern so klar nicht strahlet,
Als ihrer Blätter Brandt von Lieb' und Anmuths Glut.
Sie der Biesem von dem Westen! Sie! Sie! der SyIvaner Pracht,
Die der Perscher Glut und Purpur übertroffen und verlacht.

A költő Zabanius János pályája végén szólal meg újra; a halálra készülve nem öltözteti érzelmeit a barokk poézis kötelező szóképeibe, hanem kendőzetlen áhítattal fordul Istenhez. Egyelőre azonban más irányba terelődik élete útja: 33 éves korában Fran-

ckensteini Franck Bálint örökét veszi át mint comes és hatalmas lendülettel fog munkához, hogy a török háborúk által vérben és anyagiakban szenvedett érzékeny veszteséget helyrehozza. Zabanius, a szászlakta föld első, kiforrott újkori egyénisége, először gazdaságilag akarta felemelni népét. A szász ipar hátramaradottságának egyik fő okát a céhek avult és merev árpolitikájában látta és nagyobb teret kívánt biztosítani az egyéni vállalkozásnak. Törekvéseit a szász iparosság nem sok megértéssel fogadta. Annál inkább felismerték a fiatal, tetterős comes képességeit és használhatóságát Bécsbe, ahol szinte első szereplésétől kezdve elhalmozták az elismerés külső jeleivel. Egy egykorú költemény arról emlékezik meg, hogy Zabanius a császártól kegyének külső jeléül aranyláncot kapott, meri a „szászok megmaradtak német hűségükben”. Nemsokára a nemesek sorába emelte őt az uralkodó: Zabanius Jánosból ekkor lett saját kérésére *Hartevecki Sachs János*, nevével is kifejezést adva annak, hogy teljesen beleolvadt a szász nép közösségébe. Sachs János méltónak akart mutatkozni a bécsi kormánykörök bizalmára; merész alkotmánytervezetet készített, melynek értelmében a király védelme alá próbálta helyezni a három nemzet jogait és a nemességet is meg akarta adóztatni. Tagadhatatlan, hogy ezzel elsősorban a nemesség gyűlöletét hívta ki maga ellen, bár — ősi privilégiumok megnyirbálásáról lévén szó — természetesen éppen úgy szembekerült a szászokkal, mint a másik két nációval. Az elkeseredés egyébként is főként a szászok között forrt ellene, kik közvetlenül érezték kíméletlen szigorúságát, akadályt nem ismerő önkényeskedését. Nyíltan felzúdult ellene a közvélemény, mikor tisztogató munkája kapcsán *Schuber von*

Rosenthal, a pénzhamisító és sikkasztó segesvári polgármestert császári amnesztia ellenére kivégeztette. Sacks János bukásának közvetlen oka felesége volt. A hitvány és léha asszony a vezénylő császári tábornok főhadsegédével folytatott viszonyt, és megunva szeretőjét, méreggel próbált szabadulni tőle. A merénylet megghiúsult, a merénylő az asszonynál keresett menedéket, az asszony pedig a bajbajutott gonosztevő terhelő vallomásától tartva most ezt tette el láb alól. Sachs János megtudta a gyilkosságot, de félt a szégyentől, félt a szörnyű tett politikai következményétől és hallgatott. Mikor a büntett kiderült, a szebeni tanács és az országgyűlés őt is bűnösnek találta és halálra ítélte. Elismerjük, hogy az igazsághoz nem sok köze volt az ítéletnek: Sachs János felesége büntetlen maradt, a gyilkosnak pedig, akit ő bérelt fel, megkegyelmeztek. Sachs Jánoson 1703. december 5-én a szebeni nagy piacon végrehajtották a halálos ítéletet. A bukott királybíró ősz atyja készítette elő a halálra; börtönében magába szánva, valóban lelke mélyéből feltörő áhítatos énekekben fohászzkodott a Mindenhatóhoz. Ezeket énekelte kísérőivel, mikor megnyugodott lélekkel a vérpadra lépett. Ha életben marad, talán megvalósítja a bécsi kormánykörök tervét és a császár közvetlen, uralma alá hajítja a szász népet.

A szász vezető körök idegenkednek a közjogi változástól. Féltik kiváltságait, féltik népük egységét, egységes protestáns kultúráját, s bámulattal vegyes ideges nyugtalansággal tekintetnek Bécs felé. Nyugtalanságuk különösen a katolikus Bécs terjeszkedő művelődéspolitikájával szemben annál indokoltabb, mert saját féltett egyházuk súlyos belső válsággal küzd. A pietizmus „mérge” a 17. és 18. szá-

zad fordulóján kezdi meg hódító útját és megbontja a szász egyház belső rendjét. Az orthodoxiának egyenlőre szívós védelmezője akad *Fronius* Márkban, „a szászlakta föld második reformátorában” és legjelentősebb teológusában. *Fronius* munkássága az egyházi és iskolai élet minden ágát felöleli. Írásaiban az egész egyházi élet megtisztulását sürgeti és legfontosabbnak tartja a tanítók erkölcsi megújhodását. Életük, — mondja *Fronius* — legyen összhangban tanításukkal, tanításuk pedig legyen világos, szemléletes és alkalmazkodjék a való élethez. A brassói iskola számára kidolgozott tantervében („*Consilium de scola*”) teljesen átveszi *Comenius* rendszerét. Legfontosabb munkája, németnyelvű teológiai tankönyve kéziratban maradt. *Fronius* e tankönyv alapján tartott előadásokat Brassóban a lelkészi pályára készülőök számára és egy ideig valóban sikeresen harcolt a pietizmus terjedése ellen. Ugyanezen cél szolgálatában saját bevezetésével és jegyzeteivel újra kiadta Luther kiskátéját. Mint egyházi szónok józan realista; gondolatainak középpontjában rendszeren egy-egy fontos hittétel áll, melyet azután a Szentírásból *ctt* tömérdek idézettel világít meg minden oldalról. Mondatai mindig természetesek és világosak, de az orthodox prédikátorok logikai és szerkesztési túlzásaitól ő sem tudott megszabadulni. Elsősorban *Fronius* fáradozásának köszönhető, hogy a pietizmus elői elzárkózó szász egyház a 18. század első éveiben hivatalosan megtiltja a hallei egyetemnek, az új irány szellemi középpontjának látogatását. De a tilalmat nem lehet sokáig fenntartani; három esztendő múlva enyhítik, és — szükség esetén — csak a Halleből hazatérő diákok megvizsgálását kívánják a vezető egyházi körök, később pedig „kevésbé gyanús” egye-

temek látogatását ajánlják. Egy időre Jena és Gies-
sen is a „gyanús” egyetemek sorába kerül, de csak-
hamar be kell látniok, hogy a „veszedelmes tanok” ter-
jedésében a főiskolai tanulmányok helyének nincsen
döntő szerepe. Ilyen körülmények között nemsokára
a szász tanulóifjúság legnagyobb része ellátogat Hal-
léba, mert e nélkül tanulmányait nem tekinti befe-
jezettnek. A hallei egyetem vonzóereje azért is fo-
kozódik, mert Fronius brassói működésével egyidő-
ben *Teuisch András* comes a pietizmus szellemében
akarja újjászervezni a hanyatló nagyszebeni gimnáz-
iumot. Terve az, hogy a gimnáziumot főiskolává
fejleszti; munkájában két jeles németországi tanár,
Voigt Keresztély és *Habermann János* támogatja,
akiknek a kortársak szerint igen sok tanítványa
akad. Voigt a 18. század második évtizedében könyv-
kereskedést is alapít Nagyszebenben s a Canstein-
féle pietista Szentírás-kiadást, Spener prédikációit,
s több e Γ féle veszedelmes könyvet terjeszt. A két
külföldi tanár működését nemsokára rossz szemmel
nézik s minthogy előadásaikban élesen bírálják az
ágostai hitvallás alaptételeit, nyíltan azzal vádolják
őket, hogy elvetendő tanokat hirdetnek. A Nagysze-
benben székelő császári tábornok parancsára vizsgá-
latot indítanak ellenük, mely azzal végződik, hogy
távozniok kell a szászlakta föld fővárosából. Később
sokban hasonló sorsuk *leti* Kant és Hegel első magyar
híveinek. A 18. század harmincas éveiben igazi szen-
vedéllyel lángol fel a pietizmus. körül támadt harc,
de az új irány terjedésének már nem lehet gátat vet-
ni; az erdélyi szász iskolák reformját nagyrészt a
hallei egyetem volt diákjai hajtják végre. A szász
egyház vezető férfiainak egyébként is össze kell fog-
niok a Bécsből terjeszkedő katolicizmussal szemben.

Bécs számára minden németországi egyetem egyformán „gyanús”, s a bécsi kormány körök mindent megtesznek, hogy látogatásukat megnehezítsék. A 18. század első felében egy egykorú szemlélő megjegyzi, hogy a Németországból vissza* érő diákok közül Bécsben néhányai „elragadott és katolikus hitre térített a jezsuitizmus”. A legegyszerűbb volt persze megtiltani a német egyetemek látogatását; 1764-től kezdve fenn is áll a tilalom, igaz hogy sok szász diák ennek ellenére kijut Németországba. Mária Terézia alatt Bécs rekaioiizáló törekvései a szászokat egyházi alkotmányuk korszerű átalakítására is készítetik. *Haner* György Jeremiás püspök javaslataira a 18. század közepén a püspök mellé egyházi és világi férfiakból álló konzisztórium kerül az egyház élére, mely közösen, erősen megnagyobbodott hatáskörrel végzi az egyházi igazgatás munkáját.

A bécsi kormánykörök kétes értékű érdeklődését igazán csak a szászok legnagyobb államférfia, báró *Bfukenthal* Sámuel (1721—1803) tudta népe javára fordítani. Brukencthai a gyakorlati politika és a művelődés terén egyformán a felvilágosodás legképzettebb és legtevékenyebb előharcosa a szászok között. Német egyetemeken szívta magába a felvilágosodás eszméit; tanulmányai befejezése után bámulatos gyorsasággal felfelé ívelő pályáján csakhamar alkahna nyílt arra, hogy a becsi udvarnál népe érdekeit képviselje. 1753-tól kezdve Mária Terézia bizalmas tanácsadója lett minden erdélyi ügyben. Brukencthai tüneményes közéleti pályáján is megmaradt népe hű fiának. „Fidem genusque servabo” — ez volt jelszava, melyhez valóban következetesen ragaszkodott; mennél magasabbra jutott, annál hatékonyabban érvényesítette befolyását népe érdekeinek és ki-

váltságainak védelmében. Büszke volt szász származására és büszkeségének minden alkalommal kifejezést adott. Akár alaposan átgondolt államiratokban szállt síkra népe jogaiért, akár hivatalszolgáját szoktatta arra, hogy kizárólag szász tájnyelven érintkezék vele. akár a nemességre kapaszkodott *Rosenfeld* szebeni főispánt utasította rendre magyar beszéde miatt, akár otthonában vette magát körül a nép hagyomány kincseivel — mindig megbecsülte nemzetiségét és példája buzdítóan hatott honfitársaira. Nem véletlen, hogy Brukenthal működésének épen a szász művelődésügy terén mutatkozik legmaradandóbb hatása. Alapítványa, a róla elnevezett múzeum — 1817-ben nyílt meg — a nagyszebeni, — a szász univerzítás levéltárával egyesített — levéltár mellett a szászok legjelentősebb tudományos intézménye; leginkább ismert részein, a képtáron és iparművészeti gyűjteményen kívül tekintélyes könyvtárt és kéziratgyűjteményt foglal magában. Brukenthal háza a hetvenes években az előkelő társasélet középpontja; hetenként kétszer „collegium musicum”-ra gyülekeznek a vendégek és Bach János Sebastyén műveiben gyönyörködnek. Az előkelő vezető politikus cselekvő, különösen személyi intézkedéseiben minduntalan érvényesülő szabadkőművessége világosan mutatja, hogy a szászoknál a német egyetemek útján gyorsan és erőteljesen terjedő felvilágosodásnak igazi fészkei a szabadkőműves páholyok voltak, melyek Erdélyen kívül is, szinte egész Magyarországon, sőt még Ausztriában is, jórészt porosz minták után honosodtak meg. A szabadkőművesség hivatalos nyelve egész Magyarországon a német volt, s természetes, hogy a száslakta városokban megalakult páholyok kizárólag az erdélyi szász politika és művelődés külön

érdekeinek őrzői és megtartói lettek. Nagyszébenben a 18. század hetvenes éveiben két szabadkőműves páholy is alakult: a „Szent András”-páholy és a „titkos buzgóságról” elnevezett páholy; ugyanezen időben Brassóban a „Három oszlophoz” címzett páholy működött.

Nem csekély mértékben Brukenthal érdeme, hogy a szász kiváltságok az állandó felekezeti, társadalmi és nemzetiségi súrlódások ellenére II. József uralkodásáig az egész 18. század folyamán lényegében semmiféle csorbát nem szenvedtek. Legmerevebben most is a koncivilitás kérdésében állottak a szászok a másik két nemzettel szemben. Ebben a harcban fontos hivatás várt az egyre erősödő „szomszédságokra”; természetes, hogy tagjaik csak német nemzetiségűek lehettek és ha valaki házat akart vásárolni, megbízottaiknak kötelességük volt erről jelentést tenni a hatóságoknak, „nehogy idegen náció vagy jobbágy furakodjék közénk”. Mária Terézia maga hiába pártolta a magyar és székely nemességnek azt a kívánságát, hogy a szászok városokba beköltözhessek. — az új katolikus lakosságtól remélve az evangélikus szászok gyengülését — a szászok szívós kitartással megvédték különállásukat. Életük a 18. század derekán mégis az általános hanyatlás képét mutatja; ez elsősorban gazdasági elmaradottságukból magyarázható. Városaikban egyre inkább tért hódítanak görög, örmény és rác kereskedők, mert a szászok maguk képtelenek voltak a török hatalom viszszaesése után kialakult kereskedelmi viszonyokhoz alkalmazkodni. Így aztán a legtöbb szászok város a 16. században szépen megindult iparosodási folyamat után lassanként visszaesett földművelő várossá. Kivétel egyedül Nagyszében, a kormányható-

ságok székhelye, amely Mária Terézia alapította árva-házával, báltermével, kaszinójával és nyári színházával városi kultúra szempontjából első helyen állt a szászlakta városok között.

Nagyszeben külső képében és belső életében félreismerhetetlen a szinte áhitattal tisztelt császárváros, a Habsburg-udvar meghatározhatatlan összetételű és mégis sajátos légkörének hatása. A szász értelmiség feltörekvő része állandóan Bécs felé kacsintgat, az udvar kegyétől várja boldogulását. Ebben a fenntartás nélküli Bécs felé vonzódásban, ebben a lihegő alattvalói lojalításban van valami egészségtelen és bántó. Igaz, hogy a szűkebb Magyarországon is a császárváros felé tekint a német polgárság. Bécs az elismert mintakép, a követendő példa politikai gondolkodásban, irodalmi ízlésben, ételben, italban, ruházkozásban, a hétköznapi ezernyi apróbb-nagyobb életmegnyilvánulásában. De a művelt hazai német polgár mégis valahogy másképp szemléli Bécset: keresi és megtalálja benne az eszközöket, hogy ezek birtokában elvégezhesse Magyarországon ráváró hivatását, hogy hidat építsen a német és a magyar művelődés között. Az egyházi és népi elkülönülés útját járó szász értelmiség ezt a hivatást csupán néhány elszigetelt képviselőjében vállalja; igazi feladatait népi erőinek megőrzésében és megerősítésében látja, ehhez pedig nincs szüksége Bécsre. Mit is jelenthet a Habsburgok székvárosa német népi szempontból: hagyományszakadást, elidegenedést a népi talajtól. A népi öntudat szász irodalmi képviselői jól megérik ezt és nem is mulasztják el, hogy rámutassanak Bécs bomlasztó hatására. „Amint az erdélyi szászok általában ritkán találták meg boldogulásukat Bécsben valószínűleg saját tehetetlenségük és faragatlanságuk

miatt, úgy járt a mi Hermannunk is” — olvassuk a 19. század negyvenes éveiben *Roth Dániel* egyik novellájában. Mária Terézia alatt azonban nem találkozunk ilyenféle intelmekkel; a birodalom középpontja, az udvar ragyogása megszedít mindenkit, aki emelkedésre, fényes állásra, rangra, előkelőségre vágyik[^]

Bécsbe még azok közül sem mindenki jut el, akiknél ellenállhatatlan vágyuk mellett a hivatalviselés tárgyi előfeltételei is megvannak. Ezek számára a magyar nemesség helyettesíti a császárváros nélkülözött előkelő világát. Hiába, a magyar nemesség a császárváros példátlan értékemelkedése ellenére sem veszít társadalmi vonzóerejéből. *Heyendorff* Konrád medgyesi polgármester, majd kormányzósági tanácsos, a kor művelődési viszonyait meglepő hűséggel rajzoló családi leveleiben azt írja, hogy apja őt is váltig biztatta, alapítsa meg szerencsését és házasodjék bele valamelyik befolyásos és vagyonos magyar nemesi famíliába. Különösen bőven adódik alkalom az érintkezésre szász és magyar urak között, ha országgyűlés ül össze Nagyszébenben. Ilyenkor ragadja magához a vezetést a magyar nemesség, nemcsak a tárgyalásokon, hanem ünnepélyek, vigalmak rendezésében is. A jómódú birtokos szász polgár, meg tisztviselő örül, ha életstílusban megközelítheti bámult mintaképét. A dolog nem is megy nehezen: otthon rendszeren ő is épen olyan földesúr, akár a magyar nemes, a közéletben pedig — ha nem sajnálja a költséget — akadálytalanul követheti az „úri” példát. És úgylátszik, hogy a szász úr valóban nem sajnálja a költséget, sem a köz-, sem a magánéletben. Ha emelkedni vágyik, másképen él, táplálkozik és ruházkodik, mint azelőtt. Az esztelen fényűzés, tobzódás, mértéktelen evés-ivás sohasem terjedt úgy a szász nép minden ré-

tegében, de különösen előkelő körökben, mint a 18. század derekán. Heydendorff Konrád, mint megyesi polgármester Kolozsvárott járva hivatalos ügyben, „intim” társaságát — mint feleségének jelenti — következőképen „traktálja”: kétféle leves, marhahús tormával meg egresmártással, káposzta meleg sonkával, csirke finom főzeléssel, pisztráng, tejberizs, két kuglóf mazsolával, finom bányásült, rák, cseresznye és apró sütemény. Valóban egyszerű kis ebéd! Még „egyszerűbb” a ruházkodás, noha a hatóságok egymásután adják ki a korlátozó rendeleteket; jellemző, hogy most az egyszerűbb szász polgár is csizmát húz úri mivoltának kidomborítására. A társas szórakozások között első helyen a tánc áll. Nagyszébenben Colignan, a „Római császár” bérlője rendez időnként táncestélyeket, olykor maszkabálokat is. Ezeken együtt van a jó társaság: magyar urak itt találkoznak, sőt barátkoznak szász tisztviselőkkel meg jómódú polgárokkal, idősebb urak itt intézik el „parlandó” legfontosabb ügyeiket, magyar nemes ifjak itt tanítják meg a szép szász dámákat úri módon mulatni, táncolni meg kártyázni. Persze furcsán fest, mikor a bál végén cselédek vizes dézsákban cipelik haza úrnőjüket a sötét, feneketlenül sáros utcákon.

Hiába: a vezető réteg úri életmódja, kapaszkodása mindenhez, ami előkelő, sem képes eltakarni a szász nép hanyatlásának jelenségeit. Ezt a hanyatlást a gazdasági hátramaradottság mellett a társadalmi fejlődés és erkölcsi süllyedés is sietteti. A 16. és 17. században hatalomra jutott csekélyszámú polgári intelligencia tagjai, — nagyjában ugyanazon családok — egyre kizárólagosabban sajátítják ki a széleskörű autonómiával bíró városokban a főtisztviselői állásokat, s nem törődve az erkölcsi követelményekkel a

jobbágyközségeket kizsarolják, adósságot adósságra halmoznak és gazdálkodásukkal nem ritkán a tönk szélére juttatják a városokat. Egyes városokban valószínű harc folyik a hatalmas családok között a jólétezőbb állásokért. S a városok társadalmi nem egységes már: a politikailag Bécshez kötött századok németekkel szemben nagyobb engedékenységre kényszerülnek a koncivilitás kérdésében, mint a magyarokkal szemben s az Ausztriából emigrált protestáns bevándorlók mellett be kell fogadniuk a városaikban betelepíteni óhajtó katolikus császári tisztakat és hivatalnokokat is. Ezzel pedig már rész támad a népi és politikai egységet szervesen kiegészítő, féltve őrzött vallási egységen. Az udvarból kisugárzó előkelőségeknek is sok épen nem öröndetes jelenségével találkozunk. A rangért és előmenetelért tülekedők között ragály módjára terjed a stréberség meg szolgálalkúság; sok tisztviselő tétovázás nélkül elhagyja apái hitét és katolizál, csak hogy hamarabb emelkedjék társai fölé. Az érdekből katolizált vezető férfiak közé tartozik *Wankhel von Seeberg*, egy Nagyszébenben letelepedett gazdag magyarországi kereskedő fia. Mindenáron közszereplésre vágyik, de próbálkozásait eleinte nem sok szerencse kíséri. Aztán Bécsben katolikus hitre tér át és hűtlen gazdálkodással vádolja a szász főtitviselőket. Súlyos vádjában sok rosszindulatú túlzás, de némi igazság is van: a szász városi közigazgatásban a 18. század közepén valóban veszedelmesen terjed a korrupció. *Wankhel von Seeberg* addig ügyeskedik, míg megfelelő összeköttetések birtokában kinevezik császári biztosnak, azzal a feladattal, hogy hozza rendbe a szász lakta föld viszonyait. Valamennyi hatóság fölött rendelkezett, csupán az uralkodónak tartozott számot adni működésé-

ról. Küldetése nem járt, nem is járhatott sikerrel; nemcsak azért, mert a császári biztos becsvágya jóval nagyobb volt közigazgatási képességeinél, hanem azért is, mert a szászok túlnyomó többsége megvető gyűlölködéssel fogadta a hitehagyott „udvaroncot” és szívós ellenállást tanúsított minden próbálkozásával szemben. Tagadhatatlan azonban, hogy a sokat ócsárolt császári biztos mégis lényegesen enyhített a nyomasztó gazdasági helyzeten.

A szász nép politikai vezetői közül néhányan — a tisztábban látók — aggodalommal szemlélik a hanyatlás sokfelé mutakozó tüneteit. Egyik okát — helyesen — abban látják, hogy a szászság sorai egyre ritkulnak, és mindent elkövetnek, hogy népük gyengülő szervezetét főképp a veszedelmes gyorsasággal szaporodó oláhsággal és a vármegyék területén lévő szász községek magyarosodásával szemben új — lehetőleg persze német néprétegekkel — megerősítsék. Báró *Brukenthal* Sámuel ismételten kér Mária Terézia-tól új telepéseket. Még úgy jönnek Felső-Ausztriából, a Salzkammergutból, Badenből, Krajnából és Karintiából s a Szeben és Segesvár körül lévő falvakban meg az erősen magyarosodó Szászvárosban telepsznek le. A szászoknak ilyenmódon sikerül a népük kimerültségéből származó bajokat orvosolni és a nagyobb veszedelmet megelőzni. Az új protestáns telepések gyorsan asszimilálódtak, a csekélyszámú katolikus telepes pedig az együttélés kezdeti nehézségei ée súrlódásai után nem jelenthetett komoly veszélyt a szász egység számára.

Nehezen és lassan emelkedik a közműveltség színvonala, mely egykorú szász feljegyzések szerint alig volt valaha alacsonyabb, mint a 18. század derekán. A szászföld művelődése bizony erősen hátra-

maradt — panaszolják egyhangúan a történetírók. Különösen az asszonyok jórésze marad el a világtól, még írni és olvasni is nehezen tanul meg. Igaz, hogy a század első felében szinte csodaszámba menő „tudós nővel” is találkozunk a szászok között: *Mederus* brassói lelkész leányával, aki elvégzi a gimnáziumot és alapos műveltségével meg kiváló latin nyelvtudásával riadt csodálkozást kelt szűkebb honfitársai között. A kiváló asszony nem nagyon lelte helyét a zárt, egyhelyben topogó szász társadalomban, nem élt boldog életet. Háromszor is férjhez ment, utoljára *Kötésén* Sámuel kormányzósági tanácsoshoz, akitől csak hosszas és kínos pörösködés után sikerült elválnia. Az udvarnál is jó összeköttetései voltak; Bécsben maga hozta rendbe pörös ügyeit, sőt III. Károly különös kegyelme jeléül aranylánccal ajándékozta meg. A ritka tehetségű brassói papleány nemcsak női kortársai között áll egyedül, hanem a szász társadalom vezető rétegének férfi-tagjai is meglehetősen értelmetlenül néznek rá. Ez a réteg divatban és műveltségben egyaránt Bécsset utánozza, a nélkül, hogy a bécsi szellemi élet igazi értékeihez eljutna. Németországgal — inkább csak a német tudománnyal — csupán a kint tanult, társadalmilag nem sokra becsült teológus tart fenn kapcsolatokat.

Az erdélyi szász irodalom lényegében a 18. század végefélé is azt a képet mutatja, mint a német irodalomé a harmincas években, Gottsched diktátorsága idején. A költészet uralkodó műfaja még mindig az üres, dagályos alkalmi óda meg kantáta. Az ilyenféle költemények írását már a gimnáziumban tanítják, az iskolai önképzőkörök is lényegében ennek a költészetnek a tárgyi meg alaki kelléktárát adják tovább tagjaiknak; minden valamirevaló művelt ember

tehát egyúttal kötelezően „költő” is. A vértelen agyon-
esztergályozott alkalmi költészet tárgyát most is a csa-
ládi, társadalmi, falusi meg városi élet apró-cseprő
eseményei adják. Az egyik tekintélyes polgári család
reményteljes sarja már 7 éves korában szabályszerű,
gyászodában siratja el korán elhunyt nővérét. Az al-
kalmi költészet az egyetemi tanulmányoknak is fontos
tárgya marad. A Lipcsében tanuló szász diákok mint
Gottsched „Német Társaság”-ának tagjai tökéletesí-
tik poétikai tudásukat és a Társaság kiadványai so-
rában adnak számot tanulmányaik eredményéről. A
lipcsei társaság mintájára aztán szűkebb hazájukban
is egyesülnek a költészet művelésére. A Nagyszeben-
ben alapított „Német Társaság” azonban egyúttal a
szász népi öntudatnak és egységnek is nevelőiskolája,
mely minden munkáját a népfenntartás nagy ügyé-
nek szolgálatába állítja.

Az alkotó irodalmi munkához hasonlóan szegé-
nyes és elmaradt a szászok szellemi tápláléka is. A szá-
zad utolsó negyedében művelt körökben Kleist, Blu-
mauer, Bürger költeményeit, Klopstock Messiását,
Gessner idilljeit, Campe Robinsonját, népmeséket,
néhány útleírást és divatos bécsi írók műveit olvas-
sák. Jellemző, hogy a vezető társadalmi réteghez tar-
tozó és aránylag rendkívül művelt Heydendorff Kon-
rád leveleiben Goethének meg Schillernek még nevs
sem fordul elő. A német újságok és folyóiratok közül
főleg az „Erlanger Zeitung”-nak, „Hamburger Jour-
nalének és a „Jenaer Literaturzeitung”-nak van szá-
mottévő közönsége. Az asszonyok olvasmányai jó-
részt épületes munkákból állnak. Az irodalmi ízlés
általában az érzelmes kegyességnek és a mohó élvez-
zethajhászásnak azt a sajátságos vegyülékét mutatja,
mely ezt a kort európaszerte jellemzi. Az emberek

még nem szabadultak meg igazán a középkori gondolkodás béklyóitól; érzik az emberi élet és a földi javak múlandóságát, erre figyelmezteti őket a még mindig fenyegető török veszedelem mellett a pestis, az éhínség és sok más elemi csapás is. Szorongásukban Istenhez fordulnak imádságos lélekkel, de egyben — épen az emberi lét múlandóságának tudatában — korlátlanul, mértéktelenül élvezik a pillanat örömeit.

A nyugati végeken élő hazai németségnek a hatvanas években fellendülő irodalmi élete az erdélyi századok szellemi életébe is némi élénkséget hoz. *Windisch* Károly Gottlieb pozsonyi polgármester, a felvilágosodott szellemű magyarországi német irodalom fáradhatatlan szervezője, folyóirataiba és a folyóiratok körül kialakuló literátus társaságokba a szász értelmiség néhány tevékeny tagját is bekapcsolja. Állampatrióta gondolkodása és „közhasznú” munkássága nyeri meg többek között *Seivert* Jánost, a szász tudománytörténet legnagyobb képviselőjét. *Seivert* a felvilágosodás eszméitől hajtva kiép a mindinkább elszigetelődő kis erdélyi szász világból: kapcsolatot keres nemcsak a hazai németség Erdélyen kívüli részével, hanem a magyar tudósokkal is; velük az egész hazai értelmiséget hatalmas művelődési szervezetben akarja összefogni, hogy az ország belső felemelkedését a felvilágosodás szellemében biztosítsa. Ebben a szellemben szövődnek a szálak általában a magyar és szász értelmiség között. S a szellemi kapcsolatok megszilárdulását a politikai érdekközösség is elősegíti, igaz, hogy ez az érdekközösség nem tart sokáig, — *II. József* abszolutisztikus törekvései nyomán támad — de bizonyos tekintetben közös történelmi tudat kialakulására vezet és eredményei a művelődés terén is mutatkoznak.

VI.

A NAGY CSALÓDÁS.

II. József racionalista, gyakorlati célzatú reformkísérletét a nemzeti irányú német irodalom szinte napjainkig mint hatalmas német egységállam megteremtésének tragikusan összeomlott kísérletét méltatja. Intő és ösztönző példát lát benne, mely késő utódok számára is hasznos tanulságokat nyújt. Ennek a felfogásnak a nyomaival a német népi öntudatú magyarországi polgárság történelmi elmélkedéseiben is minduntalan találkozunk. A népi öntudat harcosának szemében II. József legtöbbször szinte mitikus régiókba emelkedő hős, egységállama pedig nemes kultúridealizmus műve. A német érzületű polgár a felvilágosodott uralkodó alkotásában eszményképet csodál, mely felé még a 19. század negyvenes éveiben is vágyakozó lélekkel fordul s mely történelmi értékeitelének is állandó, titkos zsinórmértéke. Természetes, hogy ennek az ítéletnek a kialakulásában döntő súlya van a jozefinista egységállam német jellegének; a német népi öntudatú szemlélő ezt a német nyelviséget is nemes kultúridealizmus alkotásaként magasztalja és mindent elkövet, hogy létjogosultságát a magyarsággal szemben is igazolja.

Lényegesen más képet kapunk II. Józsefről és kormányzati intézkedéseiről, ha az erdélyi, szász történetudósok és szépírók műveit lapozgatjuk. A szász írók elismerik a nagy racionalista uralkodó kivételes

képességeit, szándékának nemességét, férfias következettségét, de kénytelenek rámutatni arra is, hogy népüket éppen II. József részéről érte talán a legkeserűbb csalódás történelme folyamán. A csalódás valóban keserű volt, különösen ha nyomon kísérjük a feszült várakozást és merész reménykedést, mellyel a szász közvélemény József uralkodása elé tekintett. A szászok örömmel várták a tetterejéről, jószívűségéről és igazságérzetéről ismert várományos trónralépését. Örömük és lelkesedésük nem ismert határt, mikor 1773 tavaszán híre járt, hogy meglátogatja a százlakta földet. Mátyás óta alig járt uralkodó az ország „félreeső zugában”, nem csoda, ha a fejedelmi látogatás váratlan híre valósággal lázba hozta a lelkeket. József pedig gondosan készítette elő erdélyi útját: valóban meg akarta ismerni az országot és népeit. *Báró Brukenthal Sámuel*től alapos tájékoztatást kapott Erdély történeti, jogi helyzetéről, megküldték neki a beutazandó országrész vázlatos térképét és elindulása előtt parancsot adott, hogy útközben minden rendű és rangú alattvalója akadálytalanul előadhatja panaszait meg kívánságait. A magas vendéget valamennyi szék területén biztos kísérte, hogy szükség esetén kellő felvilágosítással szolgáljon. *Heydendorff Mihály*, a medgyesi szék megbízottja nem győzi magasztalni József közvetlenségét, megértő készségét és valósággal mennyei boldogságban úszik, mikor a „felséges császár” egy alkalommal kalapját megemelve mond köszönetet a tájékoztatásért. Különösen boldog üdvözléssel fogadta a lakosság előkelő látogatóját Brassóban, ahol a császár figyelemmel érdeklődött a szászok vallási és iskolai ügyei iránt. Mindenki tele volt bizakodással, mindenki a felvilágosult uralkodótól várta a szász nép sorsának

fellendülését. A közhangulat ilyenféle szólamokban fejeződik ki: „A szász nemzet elismeri, hogy a legdicsőségesebb osztrák jogar alatt aranykorát érte meg, s örömmel, hálatelten tekint a jövőbe, melyben Isten mellett a legmagasztosabb emberbarát, a nagy József irányítja sorsát.” Ez a közhangulat néhány évig az uralkodó minden intézkedése ellenére változatlan marad. A „Siebenbürger Zeitung” ismeretlen tudósítója még 1784-ben is a barokk alkalmi költők kifejezőkészségét vonultatja fel József dicsőítésére:

Zum König fehlt ihm nichts, denn ein gehorchend Land.
Kommt Völker, kommt, reicht ihm den Szepter in die Hand!
Und Joseph wird das Ruder herrlich führen,
Und sanft als ein Trajan, groß als August regieren!

Pedig közben történt már egy és más, ami alkalmas volt arra, hogy duzzadó remény helyett sötét aggodalom legyen úrrá a szász lelkeken II. József bizony egyáltalán nem volt tekintettel a szászoknak Bécsben addig sokat hangoztatott németiségére. Mint telivér racionalista, mindenekelőtt egységes birodalmat akart teremteni, a birodalomban együtt élő valamennyi nép számára egyforma jogokkal és kötelességekkel, azonos jogszabályokkal, s ezért szükségképpen minden külön népi érdek érvényesítése ellen kellett küzdenie. Politikai állásfoglalása a szászokkal szemben is ugyanaz volt, mint a magyarsággal vagy minden más néppel szemben. Kétségtelen, hogy országai között talán egyetlen olyan sem akadt, melynek sajátos viszonyai annyira ellenkeztek volna elgondolásával, mint a többnyelvű és többvallású népek által lakott Erdély. Első fontos intézkedése, a türelmi rendelet, véget vetett a megszegényítő térítgetésnek, a konvertiták sok keserűségét okozott párt-

fogásának, és így a százszok között megelegetést kellett. De a rendelet nem érintette népi birtokállományukat. A kiábrándulás akkor kezdődött, mikor az uralkodó tanulmányi rendeletei, állami feladattá téve a nevelést, a százsz iskolákhoz is hozzányúltak és az egyházi igazgatást is a kormány felügyelete alá helyezték. Megindult a harc a sérelmesnek talált intézkedései: ellen a százsz egyház autonómiájáért, az iskolaügy átszervezése, a tandíj felemelése és a külföldi tanulmányok megnehezítése ellen. Az új uralkodó alatt is gerincesen viselkedő *Brukenthal báró* nyíltan kijelentette, hogy a nevelés maradjon továbbra is a százszság belső ügye, mert a papság csak ilyen módon tud a nép erkölcsi vezetéséről hatékonyan gondoskodni. A százszság tudta miért küzd; tudta, hogy míg egyházi intézményei érintetlenek maradnak, míg iskoláihoz nem nyúlnak, nincs mitől tartania.

II. József azonban mitsem törődve a százsz vezető körök tiltakozásával haladt tovább egységesítő törekvéseinek megvalósításában. A türelmi rendelettel csaknem egyidejűleg a legsúlyosabb csapást mérte a százszokra. 1781 nyarán elrendelte a koncivilitást, megengedte, hogy bárki, tetszése szerint beköltözhessek a százszlakta városokba s ezzel népi különállásuk, érintetlenségük századok óta féltve őrzött, elkeseredett harcok árán megvédett biztosítékát törölte el. A koncivilitás elrendelésére már Mária Terézia alatt megtörténtek az előkészületek. A királynő *gróf Komis Mihályt* bízta meg megfelelő javaslat kidolgozásával. *Brukenthal Sámuel* alapos ellenjavaslattal válaszolt rá, hivatkozva az Erdélyben együttélő három nép eltérő nyelvére, vallására és gondolkodásmódjára, mely nem szüntethető meg és épen

ezért kizárja a koncivilitás lehetőségét. II. József rendelete nem érte tehát váratlanul a szászságot, de mégis lázas izgalomba hozta a közvéleményt. Az egykorú szász író így indokolja népének merev ellenállását: „Tiszteljük, becsüljük és szeretjük hazánk fiait, a magyarokat, mint nemes, harcias, hősie s és nagyszerű nemzetet. Hat évszázadon át közös terheket viseltünk, együtt védelmeztük a közös hazát. Követelhet-e a haza szorosabb egységet? Miért alkosszon most a magyarság még egy nemzetet is a szászsággal, mikor társadalmi berendezésük lényegében eltér egymástól. A magyarok nemesek vagy jobbágyok; szabad földművesből vagy iparúzó polgárból álló középosztállyal náluk alig találkozunk. A szászok viszont szinte egyetlen családot alkotnak, egyetlen középosztályt, mely egyformán távol áll a másik két rendtől”. A szász írók általában keserűen hangoztatják, hogy a régi magyar királyok jobban megértették a népük különállásából adódó előnyöket, mint az újkor uralkodói. Szerintük a szászság emléke is régen letűnt volna, ha nem maradt volna zárt egységet alkotó, szabad nép. Újra meg újra ismétlik, hogyha a koncivilitás megvalósul, a szász nép rabszolgává süllyed és az egységes németiség különféle népek tarka keverékévé válik, melyből hiányzik a nemzeti jelleg, műveltség és hazaszeretet. Még a gondolatától is megborzadnak annak, hogy népük egységét idegen elemekkel megbontsák.

A koncivilitás elrendelése azonban a kiváltságok megnyirbálásának, sőt teljes eltörlésének csupán kezdete volt. A történetek után szinte jelentéktelen körülménynek látszott, hogy az évek óta üresen állóXQmesi méltóságot 1781 végén választás nélkül, királyi parancsra töltötték be a közgyűlésben álló, konver-

tita *Cloos von Cronenthal* udvari tanácsossal, aki természetesen sohasem képviselte a szászok érdekeit. Érzékenyebb csapás volt, mikor a következő évben királyi rendelet 1705-ig visszamenőleg követelte a szászoktól az évenkénti Márton-napi adó megfizetését. Ez az adó a hátralékokkal együtt hatalmas összegre, 385.000 forintra emelkedett, — érthető volt tehát az általános elkeseredés. Megindult a tanácskozás, deputációzás, — *Brukenthal* báró álmatlan éjszakákon törte a fejét megfelelő megoldáson, és a szász urak egyikével-másikával össze is különbözött, — de biztató ígéretek ellenére is végre kellett hajtani a rendeletet. *Heyendorff* mélyen megrendülve, keserűséggel tele írja le a végrehajtás során a nagy-szebeni városházán lejátszódott jelenetet: „A kancellisták nagy embercsődülettel tódultak a városházára, úgyhogy a tornác és lépcső is megtelt velük, valaki a tornácon még ostort is pattogatott. Erre a kancellisták berohantak a tanácsterembe, kalapjaikat megirataikat a jegyző asztalára rakták, ordítva pénzt követeltek és igazán nem viselkedtek a mai világ finomabb szokásai szerint... így bánt a nemzettel a királyi kincstár azon a helyen, ahol a szászok hűsége a legkegyelmesebb osztrák ház iránt századok óta cselekvően nyilatkozott meg”. Végre hosszas huzavona és könyörgés után elengedték a hátralékok megfizetését. De ennek az örömnak is megvolt a keserű mellékíze: csaknem ugyanakkor az erdélyi kancelláriát egyesítették a magyar udvari kancelláriával, s ebben a szászok már nem kaptak képviseletet.

Vegyes érzelmekkel, sőt riadt zavarral fogadták tehát a vezető körök azt a hírt, hogy József 1783 tavasz utolján újra Erdélybe és a szászok lakta földre készül. Az uralkodó valóban megjött, a közvélemény

most már inkább félelemmel, mint reménykedve kíséerte minden lépését, az univerzitás urai pedig merész elhatározásra jutottak: ha már a császár közöttük van, úgy gondolták, hogy megtakarítják egy esetleg eredménytelen bécsi út fáradságát meg költségét, és személyesen adják elő valamennyi sérelmüket. Az első kihallgatás azonban semmitmondó magánbeszélgetéssel telt el, nyilván *Cloos von Cronenthal* comes gerinctelensége miatt, aki külön kihallgatáson, a maga szája íze szerint tájékoztatta az uralkodót. A kétszínűen viselkedő kinevezett comes közölte is a deputációzó urakkal, hogy nem sok reményt nyújthat sérelmeik orvoslására, mert a császár célja az, hogy Erdélyben szűnjenek meg a nemzeti-ségi különbségek. Túrhetetlen — mondotta az uralkodó — „ha azt hallom, hogy ebben az országban szász lány magyar férfival, magyar lány oláhval sohasem házasodik össze. Szeretetet meg egyetértést kívánok teremteni.” Az univerzitás vezetői erre úgy gondolták, hogy talán mégis hallgatnak panaszaiikkal, nehogy a császár megneheztesse és még szigorúbb intézkedésekkel sújtsa őket. De az uralkodó jelenléte csábító alkalom volt; egyszerű, közvetlen egyénisége sokakban bizalmat és rokonszenvet kelte. Ujabb küldöttség járult tehát a császár elé, hogy legalább a szász egyház autonómiája érdekében emlékiratot nyújtson át neki, és ezt előszóval támogassa. József szívesen fogadta a deputációt, de minden sérelmi pontra ügyesen megfelelt és — nem engedett. Sőt elutazása előtt alaposan lehordta a szászokat intézkedéseinek végrehajtása körül tanúsított lanyhaságukért és huza-vonájukért. „Semmi-féle kérdésben nem fognak munkához — mondotta — csak üres szóbeszéddel tartanak vagy jelenték-

telen nehézségekre hivatkoznak... Csupán azért, hogy az igazságot ne kelljen felismerniök és a dolog után látniok. Nem kutatom, hogy ez azért történik-e így, mert ragaszkodnak a régi zűrzavarhoz, vagy pedig azért, mert irtóznak a munkától. Ha egyszer helyszíni szemle alapján utasításokat adok hivatalaimnak, úgy kötelességük nézeteimet magukévá téve rendeleteimet végrehajtani, s csak kétely vagy akadály esetében fordulhatnak hozzám; de ne tekintsék parancsaimat vádiratnak, és ne törjék fejüket azon, hogy a múltat megszépítve prókatori replikát szerkesszenek ellenük.”

A búcsúszó nem volt valami biztató. Nem csoda, ha utána sötét gond ülte meg a lelkeket. Mit hoz a jövő, milyen további tervei vannak a császárnak Erdélyben? — ez volt a nagy kérdés. 1783 végén aztán híre kelt a gubernium útján, hogy az uralkodó új beosztást tervez az országban. Fél esztendővel rá meg is érkezett Nagyszebenbe a rendelet, mely Erdély többi történelmi közösségeivel együtt a szász univerzitást is megszüntette, vagyonát lefoglalta, a szász székeket a székelyekkel együtt beolvasztotta az újonnan megállapított vármegyékbe, majd a közigazgatás egyszerűsítése céljából három kerületbe és a gubernium székhelyét Nagyszebenből Kolozsvárra helyezte át. Megszűnt tehát a három nemzet uniója, mely minden torzszalkodás és kölcsönös bántódás mellett is szilárd erőnek bizonyult Erdély sorsának irányításában. Igazán nem csodálkozhatunk azon, ha a kiváltságaihoz görcsösen ragaszkodó szászok az uralkodói önkény intézkedéseiben Isten jogos büntetését vélte látni százados vétkeiért. Felülről a császár tördelte szét léte történelmi kereteit, alulról a felszabadulás áramla-

tát érző oláhság mozgolódott, Hóra meg *Kloska* vezetése alatt álló lázadásnak féktelen dühe éppen ebben az időben fenyegette Erdély másik két rendi nemzetével együtt a szászokat is. A közös veszedelem újra közel hozta egymáshoz az unió három nációját. Bizonyára az egymásrautaltság érzése készítette a szász vezető férfiakat, elsősorban *Brukenthal* bárót arra, hogy II. József nyelvrendeletével szemben felemeljék szavukat, hangsúlyozva, hogy a magyarokra sem a német, sem más nyelvet nem lehet rákényszeríteni. A nyelvrendelet semmi előnyt nem jelentett a szászok számára, hiszen a német hivatalos nyelv náluk lényegében megvolt. De megérezték, hogy a német nyelv ellen támadó ellenszenvnek előbb-utóbb ők adhatják meg az árát. „Ez időtől fogva lett a magyar nyelv művelése hazafias és ellenzéki ügy” — írja az egykorú szász szemlélő, — „ettől fogva újból gyűlölettel fordultak a német nyelv ellen, melyet hivatlan vendégnek, alkotmányellenes újítások eszközének érezték.”

Fagyos némaság fogadta az uralkodót, mikor 1786 nyarán harmadszor lépett a szászlakta földre. Maga a császár is fenyegetően komor volt; látszott rajta, hogy csöppet sincs meglegedve az erdélyi állapotokkal. *Brukenthal* báró ugyan most is kihallgatásra jelentkezett, hogy feltárja népe panaszait, de az uralkodó csak azért fogadta, hogy megrója őt parancsai végrehajtásának lassúságáért. A következő esztendő újabb csapást mért a szászokra és a többi erdélyi népre: senki sem sejtette, hogy az év elején kitört és szükségtelennek érzett török háborúban az ellenség Erdély földjére léphet; nagy volt tehát a rémület, mikor a kegyetlenül pusztító török csapatok a hátszegi völgyben és a brassóvidéki

hágókban megjelentek. Ebben a reménytelen hangulatban a népe javáért megfélemlíthetetlenül fáradó gubernátor utolsó kísérletképen még egyszer feliratban fordul a császárhoz a szászság sérelmeivel. A válasz gyors és megdöbbentő: néhány hétre rá felmentik szolgálátától a 67 esztendős kora ellenére tetterős, szüntelenül tevékeny férfiút. A császár azal indokolta a nyugdíjazást, hogy Erdélyben még sok a tennivaló és *Brukenthal*, korára való tekintettel, nem akarja újabb ügyekkel terhelni. A művelt, érdemes államférfi távozását a magyarok is őszintén sajnálták, sokan — a kortársak szerint — meg is könnyezték. A szászok pedig alig találtak szavakat elkeseredésük kifejezésére: „Bizony minden változó” — írja fájdalmas lemondással *Heyendorff Konrád* — „még tíz esztendővel ezelőtt azt hittük, hogy a monarchia szemefénye vagyunk, most meg kegyvesztettség és baj szakadt ránk... Ellenségeink teljes diadalt ültek fölöttünk/Még rosszabb állapotban vagyunk, mint Báthory Gábor fosztogatásai idején, hiszen a nemzetnek akkor megmaradt alkotmánya. Gyermekek és utódok, akik ezt olvasátok, álljatok meg népetek történelmének ennél a gyászos szakaszánál! Gondolkodjatok! Tekintsetek végig népetek történetén, ítéljétek meg az elveket, melyek tetteit irányították, melyek következményeikben annyi bajjal, végül alkotmányunk elvesztésével jártak, és tanuljatok meg okosan viselkedni!” A szászság szomorú helyzetében valóban nem tehetett egyebet, mint azt, hogy összefog Erdély másik két rendi nemzetével és ezekkel együtt kéri a Lipót-féle diplomában foglalt alkotmány visszaállítását. Az összefogás nem ment nehezen: a magyar urak közül *gróf Bethlen Pál*, *báró Kemény Simon*,

báró Dániel István és gróf Mikó Imre már hatékony mozgalom élén állottak, mikor szász részről *Rosenfeld Frigyes* hozzájuk csatlakozott. Országgyűlést nem hívhattak össze, ezért magánösszejöveteleken, temetési torokon, menyegzőkön meg egyéb lakomákon beszéltek meg a tennivalókat. „A nemesség ez alkalommal igen hazafiasán és testvériesen viselkedett a szász nemzettel szemben” — írja az egykorú szász megfigyelő; „tájékoztatót szándékairól, és azt ajánlotta, hogy közös előterjesztéssel álljunk az uralkodó elé”. Az ügy persze nehezen haladt; mindenki félt a reá háruló felelősségtől, Bécsben pedig hamar neszét vették a mozgalomnak, s a megdöbent császár szigorúan utasította az új erdélyi gubernátort, hogy hiúsítsa meg a zavargók szervezkedését. A szászok helyzete azonban sokkal reménytelenebb volt, semhogy a feléjük nyújtott segítő jóbort elengedték volna. Ujabb rendelet a szebeni levéltár átadását követelte tőlük, „elrabolva és elenség kezére juttatva” ilyen módon „szabad származásuk bizonyítékait”. *Rosenfeld* kormánytanácsos könnyen megnyerte tehát a szebeni polgármestert meg lelkészt annak a tervnek, hogy minden közös érdekű ügyben együtt járjanak el a társnemzetekkel. A nemesség azonban nem bírta megvárni a szászok sok tétovázással készülő kérvényét, s így a magyar és szász panaszok mégis külön-külön jutottak el az uralkodóhoz. Eredménye egyik petíciónak sem lett. A császár elgondolkodott ugyan a tiltakozások elkeseredett hangján, sejtette, hogy rendeletei nem sokáig maradnak érvényben; mégis kereken megtagadta a panasztevők kéréseinek teljesítését, a gubernium útján szigorúan rendre utasította az elégedetlenkedőket, és megtiltotta a hatóságoknak,

hogy a jövőben hasonló „jogtalan” petíciókat elfogadjanak. A szászok tehetetlen kétségbeesését az elutasítás után találóan jellemzi a nagyszebeni magisztrátus 1789 kora tavaszán szerkesztett feliratának néhány mondata: „Szenvedéseink igen fájdalmasak és meg nem érdemelt sanyarúságaink leírhatatlanul lesújtók. Ha a rendeleteket vissza nem vonják, nem marad számunkra más, mint az, hogy mint büntetlenül bajbajutott, az államnak haszontalan polgárok összeomló falaink és otthonunk romjai közt sirassuk gyermekeinkkel együtt keserves sorsunkat.”

II. József uralkodásának utolsó éveit a szászság forrongó elégedetlenségben, olykor az uralkodó betegeskedése nyomán támadó félnék reménykedésben élte át. A reformrendeletek visszavonása egyformán váratlanul érte Magyarország és Erdély népeit. Az általános örömujjongásban szász, magyar meg székely összeforrt: „Valóságos mámor fogta el a lelkeket; nemesek meg tisztviselők, magyarok meg szászok együtt ettek és ittak, együtt kerekedtek táncra világos nappal utcán és országúton egyaránt” — írja *Teutsch Frigyes*, a szászok történetírója. „Mintha Rhea és Saturnus kora köszöntött volna ránk” — olvassuk egy névtelen egykorú szász röpiratban, mely alig talál szavakat arra, hogy Erdély németjeinek túláradó boldogságát kifejezze: „Újra élünk! Újra nép a szász! Népünk minden tagjának megdobban a szíve, szeméből örömkönny csordul... A szászok ismét különálló nemzettestet, s mint ilyen, az ország egyik rendjét alkotják. Ősi alkotmányukat és igazságszolgáltatásukat helyreállították ... Boldogok lehetünk, hogy népünk újjáéledését és feltámadását megélhettük... Eljött az ideje annak,

hogy népünk boldogságát szilárdan megalapozzuk. Ne mulasszuk el ezt a pillanatot, mikor a nép megifjodott, mikor új életre támadt”.

Az általános örömet az uralkodó halálhíre csöppet sem zavarta meg. Még a kötelező gyász külső jelei is csak nagysokára mutatkoztak, szívében azonban senkisem gyászolt. A szász írók tollából megjelent megleghangú, őszinte elismeréssel teli megemlékezések annak a császárnak szóltak, akiben volt annyi bölcsesség, hogy népei boldogságáért feláldozza tízesztendős uralkodásának minden alkotását. 1790 májusának egyik ragyogó napján nemzeti ünnepet ült a szászság: a lefoglalt és ideiglenesen a Franckenstein-házban elhelyezett szász nemzeti levéltárat fényes külsőségek, trombitaharsogás meg dobpergés közepette vitték vissza a nagyszebeni városházára. *Heyendorff* megkapó, élénk színekkel tárja elénk az ünnepély lefolyását: „A polgárság teljes díszben, városaik zászlóival, vezetőikkel, dobosaikkal meg kürtöseikkel gyönyörű sorfalat alkotott a városházától a Franckenstein-házig, melyet közben fenyőgallyakkal ékesítettek. A privilégiumokat tartalmazó oklevelekért száztágú küldöttség indult. Az ünnepi menetben *Brukenthal* báró hat pompás lova vont a hintót, mely szőnyegekkel borított ládában az okleveleket hozta. Méltóságteljes lassúsággal haladt a menet, s mikor a kocsi befordult a városházára, az erkélyen megperdültek a dobok, felharsantak a kürtök, a privilégiumokat hat díszbe öltözött férfi emelte le a kocsiról és vitte a levéltárba. Aztán az egész gyülekezet a nagytemplomba tódult; szónoklatok hangzottak el, zene szólt és örömkönnyek között új népdalokat énekeltek.” Késő éjszakáig folyt a dínom-dánom, lövöldözés meg tánc,

a tömeg ujjongva hömpölygött a fényesen kivilágított utcákon.

Az örömmámor elültével a szászok megfontoltan, sajátos érdekeik éber szemmeltartásával fogtak hozzá régi jogaik visszaállításához. Comesszé a dicstelenül letűnt *Cloos von Cronenthal* helyébe *Brukenenthal Mihályt*, a nagy gubernátor unokaöccsét választották, aki beköszöntő beszédében arra intette népét, hogy ápolja a barátságot és egyetértést a társnemzetekkel. Az egyetértésre a magyar nemesség mutatott szép példát, mikor *gróf Bethlen Sándor* nyíltan kijelentette, hogy saját jogait csak akkor követeli, ha mind a három rendi nemzetet sértetlenül helyreállítják. Viszonzásul a szászok is azt kívánták, hogy a nemességnek adják vissza kiváltságait. Megvolt tehát a kívánt egyetértés s ennek az egykorú szász közírók is kifejezést adnak, állandóan hangoztatva megbecsülésüket a „magyar és székely nép iránt”. Társadalmi téren is sokat tett a szász-magyar közeledés érdekében az érdemtelenül félretolt báró *Brukenenthal Sámuel*: a házában rendezett estélyeken a nemesség színe-java hetenként találkozott a szász polgárság vezető rétegével.

Az őszinte megértés jegyében nyílt meg 1790 decemberében Kolozsvárott a várva-várt országgyűlés. A három nemzet képviselői egyértelműen, ünnepélyesen megesküdtek, hogy örökre hívek maradnak régi jogaikhoz és szabadságukhoz. A közös eskü nyomán határtalan öröm szállta meg a lelkeket: „ujjongás támadt a teremben” — írja az elragadtatott szemtanú — „kiki testvéri szeretetéről biztosította egymást, egymás kezét szorongatták, ölelkeztek meg csókolóztak, mintha máris biztosították volna a haza és népeinek jogait meg szabadságát. Az ülés után városszerte

folyt az előkelőségeknél harsona meg dobszó mellett az evés-ivás, s újból megfogadták, hogy hű testvérei maradnak egymásnak. Estére bálban találkoztak a rendek: rangra való tekintet nélkül mindenki, fő-meg köznemes, magyar meg szász magyar táncot járt egymással. Akkora volt az öröm, hogy az öreg 88 esztendő *Haller Pál* — már majdnem csontváz — a szintén 80 évesnél több *Csáky* grófnővel, a galambősz 70 esztendő gróf *Gyulai József* pedig a vele egykorú, egyébként teljesen süket gróf *Bethlen Eleknével* nyitotta meg a táncot. Gróf *Gyulai* régi magyar módon táncolt, mikor még a fejedelem is a táncot járta, kezében hosszú spanyol nádpálcával, fején cobolyprémes süvegével, mögötte első miniszterével; a gróf is, mintha fejedelme mögött járná, tisztelettudóan, fődetlen fővel, hagyományos módon hajlongta körül hölgyét széles körben, melyet a társaság hagyott szá-mára. Meglátta ezt egy magyar, székely meg szász követ és testvéri szeretetük bizonyosságául egymásba fogódzva kezdtek táncot. Mindenki, a jelenlevő előkelőségek is elragadtatott örömmel bámulták őket.”

A testvéri szeretetet egyideig a vigalmak után a tárgyalásokon sem zavarta meg semmi. A három nemzet megegyezett abban, hogy a románság még nem ruházható fel rendi jogokkal és csupán szabad val-lásgyakorlatát biztosította; nagyobb ellentétek az unió kérdése körül sem támadtak, melyet a többség nem tartott időszerűnek. A szakadás akkor következett be, mikor nyilvánvalóvá lett, hogy a jozefinizmus csödjé nem jelenti egyúttal a szász privilégiumok csorbítatlan visszaállítását is, s az országgyűlés ragaszkodott a koncivilitáshoz. Ebben a kérdésben a szászok szenvedélyesen, a történelmi és jogi érveknek a közelmúlt harcaiban hihetetlenül meggazdagodott tárházával

vették fel a küzdelmet a másik két nációval szemben. A szász álláspontot képviselő rengeteg javaslat, hírlapi cikk és röpirat közül különösen *Fronius Mihály* dolgozata „Über das ausschliessende Bürgerrecht der Sachsen” és az osztrák származású, de a szászszággal lelkileg teljesen összeforrt *Eder József Károly* történetíró terjedelmes írása, „De initiis juribusque Sajvunum Transsilvanorum” — mindkettő 1792-ben jelent meg Bécsben — válik ki. *Fronius* és *Eder* nagyjából azonos okfejtéssel, törvények és okmányok alapján próbálja bizonyítani, hogy a szász lakta földön más nemzetiség, mint a német nem nyerhet polgárjogot, s ezért az ingatlan-vásárlási tilalmat továbbra is fennkeli tartani. Elismeri, hogy ez a helyzet szokatlan. „Valóban ritka látvány” — írja *Eder* — „hogy nyelvük, szokásaik, intézményeik, műveltségük és viseletük szerint nyilvánvalóan németek, eredeti hazájuktól annyira távoleső, másfajta népek által lakott országrészen ekkora számban éljenek, és ilyen jelentős kiváltságokat élvezzenek. Az Erdély történetében járatlan szemlélő bizonyára ellentmondást talál abban, hogy az ország lakosságának egy része a többieket megakadályozhatja a birtokvásárlásban és a polgárjog elnyerésében”. A történeti okmányok hitelesítette igazság alapján mégis ragaszkodnak kiváltságukhoz. A szászok harci ereje a másik két nemzet állhatatos ellenállásán megtört: a koncivilitás eltörlését nem sikerült elérniök. A tagadhatatlanul fényes szellemi készséggel vívott harc azonban sikertelensége ellenére meggyőzően bizonyította, hogy a jozefinizmus keserű csalódásokkal, olykor reménytelenséggel teli esztendőinek a szász nép további fejlődése szempontjából maradandó, értékes eredményei is voltak. Az ősi jogokért meg kiváltságokért folytatott küzde-

lemből megifjodott erővel támad fel a német népi öntudat. A népi gondolat előretörése a szászoknál több rokon vonást mutat az egykorú magyar rendi nacionalizmussal. Ezt nemcsak a két mozgalom közös indító erői magyarazzák, hanem az a körülmény is, hogy a magyar nemzeti érzés példája mindig ösztönző és építő hatással volt a szászokra. Készséggel elismerik ezt a szász történetírók is. Egy szembetűnő különbség persze mindjárt kezdetben mutatkozott a magyar és szász közösségérzés között: a szászok megerősödött népi öntudata konzervatív volt, a múlt kiváltságaira támaszkodott, csak a hagyományhoz tapadt, az egykorú magyar nacionalizmusban ezzel szemben megkötöttsége ellenére is kidomborodik a haladó szándék. A multbanező szász népi öntudat épen olyan élesen örökődik a német nyelv jogai fölött, mint ahogyan a magyarság is fokozottabb mértékben küzd most nyelvének érvényesüléséért. Mikor az országgyűlésen sajnálattal mutatnak rá magyar részről arra, hogy az udvari dekrétumokat még mindig német nyelven írják és tiltakozásul a leiratok visszaküldését indítványozzák, a szászok azzal az érthető indokolással foglalnak állást az indítvánnyal szemben, hogy „nem dolgozhatnak saját anyanyelvük ellen”. Ezekben az években kezd irodalmuk „nemzeti művelődésről” beszélni; mint a szűkebb Magyarország németiségénél, ekkor terjed a szászoknál is egy új „patriotizmus” sajátos közösségérzése — áldozatkész ragaszkodás a szülőföldhöz és népéhez —, ekkor emelik az írók széles rétegek öntudatát annak hangoztatásával, hogy a szászok „becsületes német ősök ivadékai”.

Erőteljes táplálója a népi öntudatnak a sokat ígérően meginduló történettudomány, mely legjelentősebb szellemi ösztönzéseit *Schlözer Ágost Lajos*

göttingai egyetemi tanártól kapja. *Schlözemek* „Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen” (1791) és „Kritische Sammlungen zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen” (1797) c. tanulmányai valósággal lázba hozzák a szász értelmiséget. Hogy a göttingai professzor műveit a népi öntudat erősítésére szánta, az nemcsak az Erdélyből hozzá írt levelekből tűnik ki, hanem egyik tanulmánya előszavából is, melyben meleg rokonszenvvel szól a távoli, „maga nemében egyedül álló nemzet” német hűségéről. Szélesebb körben a történeti tudatot mindenekelőtt az 1790-ben megindult „Siebenbürgische Quartalschrift” ápolja. A folyóirat tanulmányai jellemzően tárják elénk a szász értelmiségnek és a szűkebb Magyarország művelt német polgárságának a politikai viszonyok nyomása alatt létrejött testvéri kézfogás ellenére is lényegében eltérő magatartását a magyarsággal szemben: a nyugatmagyarországi és szepesi tudósok és írók minden igyekezetükkel hidat akarnak építeni a magyarság felé, szeretettel merülnek el a magyar föld és nép tanulmányozásába, munkájukban mindig azt domborítják ki, ami népüket a magyarsággal összeköti; ezzel szemben a történettudománnyal foglalkozó szász kutatók — elenyésző kivétellel — csupán saját kérdéseiket vizsgálják, legföljebb még Erdély múltját hajlandók figyelemre méltatni. A tudományban is csak saját útjukat nézik, csak saját céljaikat akarják elismerni. Ez a magatartás az erdélyi német szellemi élet legkiválóbb kutatójának bizonyossága szerint napjainkig szembetűnő sajátossága marad a szász tudománynak és publicisztikának. A történettudománnyal egyidejűleg a lokálpatriotizmus sajátos velejárójaként a természettudományi érdeklődés — a szász-lakta föld természeti kincseinek vizsgálata — is ébre-

dezik. Az új erőre támadt népi öntudat azonban nem marad a tudomány keretein belül, hanem a fejlett szász iskolarendszer útján átmegy a nép minden rétegebe. Ekkor rakják le a szászok kitűnő tanítóképzésük alapjait: Nagyszebenben, majd később Brassóban, Medgyesén, Segesvárott és Besztercén a gimnáziumok mellett külön tanfolyamokon nevelik az öntudatos tanítókat. Fontos nevelő eszköze a népi öntudatnak a sajtó is, mely — miként Magyarországon általában — az erdélyi szászoknál is a felvilágosodás szülötte. A legrégebb erdélyi szász lap, a „Siebenbürger Bote” 1783-ban indult és 1907-ben szűnt meg. Közvetve a népi öntudat szolgálatában állanak az egyre szaporodó olvasókörök és a társadalmi béke helyreállítására irányuló törekvések, sőt még a nyolcvanas évek vége felé új, állandó helyiségbe költöző nagyszebeni színház is. A jozefinizmus éveinek keserves tanulságai nyomán minden téren új élet ígérkezik; még az évtizedek óta halódó ipar és kereskedelem is fellendül.

A megújhódott népi öntudat szükségképen elkülöníti egymástól a közös bajban egymásra talált szász-ságot és magyarságot. És az elkülönülésnek ez az újabb fokozata lényegesen eltér az előbbiektől. Szinte azt mondhatnók, hogy a német népi gondolat mai tartalmával és hatóerejével először az erdélyi szászoknál találkozunk a 18. és 19. század fordulóján. Németországban, az „anyaországban” *Schlözer* munkássága ellenére sem nagyon ismerik még az erdélyi szászok nevét. A magyarországi németiség legműveltebb rétegeinek, a szepesi és nyugatmagyarországi németeknek költői és írói *Berzsenyi Dániel*hez hasonlóan a régi magyar dicsőség felidézésével serkentik tette és hazafias áldozatkészségre népüket, a szász-

lakta földön pedig a püspök-költő *Binder György*
szinte mai lélekkel álmodozik valamennyi német
törzs összeforrásáról:

Dem Rhein vershwistert wieder die Donau sich
Die bessern Enkel ladet zum Brudermahl
Allvater Teut, mit deutschem Becher
Grüst den entfernten Nord der Süden
Und Sachs und Baier, Preußen und Österreich
Und wie die Zwietracht tückisch die Stämme hieß
Verschwinden im Deutschen. Hehr und herrlich
Winket das Banner des einen Volks.

VII.

A NÉPI MEGÚJHODÁS ÚTJÁN.

Kazinczy Ferenc 1816-ban tett erdélyi útjáról beszámoló leveleiben „magába zsugorodott” népek neveszi a szászságot és némi sajnálkozással vegyült fölénnel vázolja viszonyait. A „durcás” szászok vagy egyáltalán nem, vagy csupán félvállról válaszolnak német nyelven feltett kérdéseire és további tájékozódás után megtudja a költő, hogy a mogorva atyafiak zárkózottsága nem magyarságának szolt. „Ha tíz szász ül együtt s német lép közējük” — írja *Kazinczy* — „a tíz szász együvé bú, s magát hagyja a német rokont. Figyelmesen szemlélve a jómódban, kőházakban, cserépfedél alatt élő falusi szászokat, különféle kérdések támadnak lelkében, melyekre megnyugtató feleletet szeretne kapni: „Ez a könnyen élő nép mivel áll előbb, mint az a nem könnyen élő másik? Az iskolák itt jobbak-e, mint azon magyar helyeken, amelyeket ezekhez hasonlíthatunk? Ez a nép retteg-e a babonát?... Átlátja-e a himlőoltás jólétét? Vannak-e kórházai? mert ezek itt lehetnének. A kol-dusokkal s ügyefogyottakkal mi történik? A mester-ségek s kézművek itt virágzanak-e? Milyen pollitiája, arról gróf Vas kocsisa szólhat, aki Segesvárnak utcáján, hol a városnak is, a szász-széknek (vármegyének) is tisztviselői vannak, elakada. A negyvezret vonó prédikátor hordat-e tudós újságokat, könyveket? íár-salkodása által annak szeretetét, a mi által az ember

nemesebbé vál, terjeszti-e? szereti-e azt a hazát, mely őtet oly gazdagon fizetteti? A segesvári professzorok fizetése hasonlít a Calvinéhoz, ki Genevában 60 forintért, 1 hordó borért, 6 köből búzáért szolgál; s kel-e segédjére ezen nyomorgó férfiaknak? A segesvári bibliothecácska mért nem oly gazdag már, mint a kolozsvári s vásárhelyi collégiumoké? S a szász föld mért nem dicsekedhetik több typographiával egy felette rossznál? S ezek a bővségben élő urak mért nem dolgoznak úgy, mint a saxoniai prédikátorok? s úgy adnak-e exament, ha szolgatjuknak ideje alatt tanultak-e, s haladtak-e az idő szellemében, mint a saxoniaiak mindig adnak, inég pedig igen szorost, valamikor egy ecclesiából másba kívánnak *áttétetni?*” Kazinczy a lelkében támadó kérdésekre maga válaszol, mikor kereken kijelenti, hogy bizony egyáltalán nem nézi irigy szemmel a szászok jó sorát, mert makacs maganezésében boldogtalannak tartja ezt a népet, mert a szászlakta terület, „ez a csak szántó-vető népből álló föld, hol minden cultura a városokba szorult”, hasonlónak látszik néki „a homok síkhoz, hol az utas fél napig mehet, anélkül, hogy embert találjon”. Pedig a magyar költőt ítéleteiben nem vezeti ellenszenv vagy épen nemzeti elfogultság a szászokkal szemben: „németek ők, minthogy úgy akarják, és nem magyarok” — jelenti ki róluk a világ legermeszetesebb hangján. Igaz, nem hallgathatja el azt sem, hogy ez a századok óta köztünk élő, az erdélyi politikában egyenrangú félként szereplő nép nem sok megértést mutat a magyarság iránt: „amit ők mondogatnak, nekünk nem erdélyieknek úgy megfoghatatlan, mintha mi azt vitatnánk, hogy mi ma is baskirek vagyunk, nem magyarok”.

Tagadhatatlan, hogy a nagyműveltségű, haladáért lelkesedő *Kazinczy Ferenc* lehangoló helyzetképében a 19. század második évtizedében uralkodó szász közállapotokról sok igazság van, különösen ha ítéletét a szászság egész életére, nem pedig egyes kiváló fiaira, a vezető réteg néhány tagjára vagy a néptest rejtett, de mindig eleven erőire vonatkoztatjuk. A jozefinizmus bukását követő évek reményteljes fellendülését, lázas tevékenységét csakhamar ellanyhulás, majd dermedt mozdulatlanság követi. A sajnálatos változásért nem okolhatjuk egyoldalúan a szászokat. A 19. század első éveinek abszolutizmusát ők is súlyosan megérezték: az 1805-ben és 1807-ben kiadott „regulációk” — a bécsi kormány alkotmányt korlátozó és közigazgatást központosító rendeletei — megbénították a politikai életet és megállítottak minden haladást. Viszont az is igaz, hogy a közvéleményt irányító jómódú polgárság, mely mindig szerette a mozdulatlanságot, könnyen hajlott arra, hogy engedjen a központi hatalom nyomásának és egykedvűen megnyugodjék az adott viszonyokban. A kinevezett comes az udvari kancellária engedelmes eszköze lett, az örökös tagokból álló városi tanácsokban önző, szűk látókörű érdekcsoportok, apró klikkek ragadták magukhoz a hatalmat, titkos tanácskozásaikból semmi sem szivárgott ki, a közélet egészséges bírálata megszűnt. A vezető hivatalnok-réteg gépies közönnyel végezte munkáját és szinte magától értetődőnek ismerte el a magyar nemesség fölényét.

A népi öntudatában megerősödött értelmiség egy része azonban a csöndben és mozdulatlanságban is tovább ápolja eszményeit, mindenekelőtt a páratlanul fellendült német irodalom klasszikus alkotásaiból merítve erőt. A német szellemi táplálékra éhező szász

fiatalság nem tudja magának megszerezni *Goethe* meg *Schiller* műveit, lemásolja hát a fontosabbakat és fogékony lélekkel, mohón szívja magába mindazt, amit az iskola padjaiban Weimarról hall. Weimar, a német szellem diadalának, a német egyetemességnek városa Erdélyben a 19. század első évtizedeiben a népi hagyományaihoz ragaszkodó fiatal nemzedék szemében épenúgy a német elhivatottság és nagyság szimbólumává emelkedik, mint a szűkebb Magyarországon két emberöltő múlva az öntudatosan német érületű művelt polgár szemléletében. A Weimarért lelkesedő szász fiatalság büszkeséggel tekint *Marienburg Lukács* brassói rektorra; nemcsak azért, mert a fáradhatatlan nyelv- és történettudós új fényt vetít népe származására, hanem azért is, mert tagja a jénai „Mineralógiai Társaságnak” és tagsági oklevelét *Goethe* sajátkezűleg írta alá. Különösen a lelkészek táplálják a szellem fegyvereivel a szélesebb rétegekben szunnyadó népi öntudatot; otthonaik egyébként is megbecsülhetetlen erőforrások a népfejlődésnek. *Bánffy György* gubernátor 1792-ben arról panaszkozik, hogy a szászoknak kevés, legfeljebb 2—3 gyermekük van; panasza semmiképen nem illetheti a lelkészeket, akik gyakran háromszor-négyszer nőültek és az ijesztően nagy gyermekhalandóság ellenére is 12—15 tagú családot neveltek fel. De a szellemi életen kívül a nemzetközi események is hozzájárulnak ahhoz, hogy a népi öntudatosodás folyamata meg ne szakadjon. A Napoleon elleni harc a fiatal szász értelmiség körében izzó lelkesedést kelt. Ez a harc — mondják csaknem egyértelműen az egymás után megszólaló hazafias költők — a németség, a „mi Németországunk” ügye. A császári hadakat a marengói ütközetben *Melas* tábornok — erdélyi szász lelkész

ha — vezet, és a hadba vonuló szász vadászok ajkán felhangzik a német büszkeségtől duzzadó dal:

Von Österreichs hohem Kaiserthron
Schallt Donnern Gottes gleich
Der Ruf: es spricht ein Feind uns Hohn,
Auf Sachsen, rüset Euch!
Und deutscher Mut und Stolz erwacht
Wir eilen Hand in Hand
Hin zu des Kaisers Heeresmacht
Aus Siebenbürgens Land.

De sem a német szellemi élet ösztönző ereje, sem a napóleoni háborúk hamar lanyhuló lelkesedése nem képes nagyobb tömegeket igazán megmozgatni, haladásra, állandó építő munkára serkenteni. A megújulás részben a németországi egyetemek hatásaként, részben a magyar példaadás nyomán indul meg. A 18. század végén erősen meglazulnak a kapcsolatok a német egyetemekkel. 1800-ban évtizedes tilalom után megengedték ugyan Wittenberg, Lipcse, Tübinga és Jéna látogatását, de alig két évtized múlva — *Kotzebue* politikai okokból történt meggyilkolásának következményeként — a „rendszer” újból és teljes tilalmat rendel. 1830-ban az országgyűlés és az egyházi hatóságok sürgetésére részben megengedik a külföldi egyetemek és főiskolák látogatását, míg a teljes tanulmányi szabadságot 1848 nagy átalakulása hozza meg. A külföldi iskolalátogatás megindulásával egyidejűleg a harmincas évek elején a magyar reformmozgalom is jótékony hullámzást kelt a szász közéletben. Ez a kettős körülmény magyarázza, hogy nagyobb mértékben aránylag későn indul meg a belső megújulás folyamata. A szászság és magyarság voltaképpen sohasem haladt annyira egy úton, mint ami-

kor legjobb fiai tudásuk javát szentelték népük jövőjének biztosítására. De nem is kerültek soha anynyira élesen szembe egymással, mint ekkor: a magyarság hatalmas építő munkájában, az igazi nemzetvélés mindent átjáró lázában szükségképen gátnak látta a privilégiumaiba burkolózó, mindinkább elkülönülő szász néptestet, a szászság pedig épen ebben az elkülönülésben látva boldogulásának biztos zálogát, ennek megszilárdítására fogott — a magyarság példáját követve — belső reformmunkába. Tragikus összeütközés volt ez, melyet — újabb meg újabb ellentétek alakulása és újabb meg újabb erők közbelépése folytán — előbb a magyarságnak, aztán a szászságnak kellett súlyos áldozatokkal megfizetnie.

Egyelőre azonban még nem *jött* el az összeütközés ideje, a szász megújodás mozgalma még csak a kezdet kezdetén állott. A németországi egyetemekről hazatért, a haladás vágyától áthatott ifjú nemzedék merész követelésekkel lépett a nyilvánosság elé: & gazdálkodási rendszer átalakítása, az iskolák színvonalának emelése, folyóiratok indítása, a közigazgatás újjászervezése, a nyilvánosság ellenőrzésének biztosítása az önkormányzati szervek kiépítése útján, egyesületek, testnevelő intézmények alapítása — ezek voltak a gazdasági, szellemi és politikai élet korszerűsítésére irányuló munkatervének lényegesebb pontjai. A számottévő nyilvánosság egyelőre nem nagy fogékonyságot mutatott a követelések iránt: a hatalom birtokosai, a tekintélyes patricius családok tagjai nyugodt mozdulatlanságban ültek hivatalaikban, abban a megingathatatlan meggyőződésben, hogy náluknál jobban senkisémm végezheti dolgát.

Lassanként először a sajtó teremt új közvéleményt. 1833-tól kezdve a nagyszabeni „Transsilva-

nia”, néhány év múlva a különféle mellékletekkel Brassóban megjelenő „Siebenbürger Wochenblatt” és más lapok nevelik a közönséget — a múlt ragyogó képét idézve — emelkedettebb, érettebb politikai gondolkodásra. Az emberek kezdenek túllátni városuk vagy megyéik határain, észreveszik azt is, ami Pesten meg Pozsonyban történik és növekvő érdeklődéssel olvassák a magyar és erdélyi országgyűlés tanácskozásairól szóló tudósításokat. A gyorsan terjedő politikai liberalizmust a szászok sajtósájos módon illesztik be hagyományos népi gondolkodásmódjukba. Természetes, hogy a magyar liberális politika némely nyugtalanságot is kelt köztük, de egyben tagadhatatlanul rokonszenveznek a magyar közélet haladó irányával, és különösen a harmincas évek vége felé alapított „Kronstädter Zeitung”-ban ugyanolyan szövegekben hirdetik az elavult szász közigazgatás korszerűsítésének szükségességét, mint a magyar lapokírók fokozódó figyelemmel fordulnak a közös szász-magyar múlt felé. *Heyser Keresztély* még a népi és történelmi tárgyak feldolgozására ösztönző bécsi hazafias romantika szellemében idézi fel hőskölteményében *Pyrker* módján a Báthoryak korát. A fiatalabbakat azonban már a magyar reformmozgalom lendülete is magával ragadja: *Flechtenmacher Keresztély*, jogtudós és költő, a nyugati eszmék hatékony hirdetője Erdélyben, terjedelmes költeményben dicsőíti *Széchenyi István* alkotásait. A hányatott életű, nyomorba sodródott *Brechienbergi Brecht András* már alig több érdekes kivételnél: a megélnéköltő magyar közélet hatása alatt elszakad népétől, a pesti német sajtó szolgálatába áll és a német polgárság beolvasásának szükségességét hirdeti. 1840 körül több folyóirat, — „Unterhaltungen aus der Geschichte Sieben-

bürgens” (1839-41), „Archiv für die Kenntnis Siebenbürgens in Vorzeit und Gegenwart” (1841) és a „Magazin für Geschichte, Literatur und alle Denk- und Merkwürdigkeiten Siebenbürgens” (1844-47) — törekszik a történeti érdeklődés ébrentartására és a történettudomány eredményeinek népszerűsítésére. Bár a folyóiratok csak rövid életűek, nem tévesztik el céljukat.

A sajtó mellett különösen az egyesületek segítik elő eredményesen az új közszellem kialakulását. A harmincas és negyvenes években gombamódra teremnek a különféle szász egyesületek, ezen a téren is igazolva a magyar közélet példaadását. 1836-ban Brassóban megnyílik a szászlakta föld első takarékpénztára, 1841-ben a „Nagyszebeni Általános Takarékpénztár”, a harmincas évek végén Nagyszebenben a szászok legjelentősebb zeneegyesülete kezdi meg működését, 1840-ben megalakul a nagyszebeni polgári és iparegylet, két évre rá a brassói iparegylet. Jelentőségben messze kiemelkedik az új egyesületek sorából a magyarság szellemi térfoglalásával szemben épülő szász védelmi erővonal legfontosabb bástyája, a Kolozsvárott létrejött „Erdélyi Múzeumegyesület” mintájára 1840 októberében alapított „Verein für Siebenbürgische Landeskunde”. Nevében ugyan egész Erdélyt felöleli, de valójában csak a szász politikai és kulturszemlélet intézménye Jett. Az egyesület ma is a szász történelmi, néprajzi és nyelvészeti kutatások középpontja: testes évkönyve, az „Archiv”, terjedelmes tudományos dolgozatokat közöl, a havonként, majd negyedévenként 1878 óta *Wolff János* kezdeményezésére megjelenő „Korrespondenz-Matt” — később „Siebenbürgische Viertel jahrschrift” — lapjain röviden cikkek jelennek meg, s e mellett kü-

lön tekintélyes kiadványok is szolgálják a szász történettudomány ügyét. A mezőgazdaság korszerűsítésére irányuló törekvések eredményeként az „Erdélyi Mezőgazdasági Egyesület” példaadása nyomán 1845-ben létrejön az „Erdélyi Szász Mezőgazdasági Egyesület”, melynek szűkebb munkakörén messze túlmenő céljai is voltak.

A megújuló szász közélet irányító szelleme és lelke, egyúttal a szász nép legnagyobb nevelője *Roth István Lajos*. Életírói szívesen nevezik őt a szászok *Luther* ének; mi inkább egyházuk megeremtőjét, *Honierus Jánost* tartjuk annak, *Roth* munkásságát pedig — természetesen mindig szemmel tartva a szász mikrokozmosz méreteit — inkább *Széchenyi Istvánéhoz* hasonlítanánk. Mindenesetre a szászország egyik legműveltebb, legszélesebb látókörű fia: fáradhatatlan szervező munkássága, cikkei meg röpiratai előtte meg utána egyaránt példátlan hatással segítettek elő az erdélyi németiség életkérdéseinek helyes felismerését és a népi öntudat erősödését. *Roth* mindenképpel szívvel-lélekkel tanító akart lenni. Miután Medgyesen meg Nagyszébenben gimnáziumi és Tübingában egyetemii tanulmányait befejezte, *Pestalozzi* munkatársa lett és atyja kívánságára hazatérve mint tanító és pap is az ő tanításainak lett rajongó tolmácsává. *Pestalozzi* szellemében követelte a tanítóképzés intézményes reformját, de intő szózata kezdetben nem talált visszhangra. Még annyit sem sikerült elérnie, hogy a medgyesi iskolát, melynek tanára lett, kívánsága szerint átszervezzék. Csak a negyvenes évek elején sodorta mindent átfogó szelleme a szász megújulás mozgalmának középpontjába. Egymás után adta ki zamatos, erőteljes, szűkebb hazájának irodalmában páratlan stílusában írt népszerű röpira-

tait, melyekben éles szemmel, józan tárgyilagossággal tárta fel népének legégetőbb gazdasági, társadalmi és művelődési kérdéseit. Roth röpiratai ma is elevenen hatnak, a negyvenes években pedig új világot tártak a szászság elé. Bámulatosan sokoldalú munkássága részleteiben alig áttekinthető. Mint tanító a korszerű oktatáson kívül a testnevelés meghonosításán és fejlesztésén buzgólkodott, mint lelkes a mezőgazdaság, háziipar emelését és általában az okszerű termelést sürgette. A közhangulattal szemben erőteljesen védelmébe vette a céh-rendszert; elismerte, hogy átalakulásra szorul, de óva intett mindenféle zavaros elmélet szülte gyökeres újítástól. Az egész népet átfogó munkájának talán legfontosabb szakasza az „Erdélyi Szász Mezőgazdasági Egyesület”-hez fűződik. A nagy népnevelő helyesen ismerte fel, hogy a szászság ereje — különösen a veszedelmes mértékben szaporodó románsággal szemben — kimerülőben van és gazdasági reformterveit egybekapcsolta a nép fenntartás és népfejlesztés gondolatával. 1845-ben megfelelő telepítési akció kezdeményezésére maga utazott Württembergbe és felvilágosító munkájának eredményeképpen a következő három évben négyszáznál több délnémet család vándorolt be a szászlakta földre; feladatuk az lett volna, hogy friss vért vigyenek a szászság ernyedő szervezetébe és új honfitársaikat helyesebb gazdálkodásra neveljék. A bevándoroltak azonban nem sokat lendíthettek a szász mezőgazdaságon, mert kézművesek voltak és a földműveléshez semmit nem értettek. Különb is a szász parasztság bizalmatlanul elzárkózott a jövevények elől, akik nem tudták megszokni az erdélyi viszonyokat és nagyrészt rövid idő múlva iüthagyiák az országot. A mezőgazdasági egyesület is csak szívós, évtizedekig tartó munka után

tudott eredményt felmutatni a hagyományokhoz me-reven ragaszkodó szász gazdáknál. Alapításakor mind-össze 534 tagja volt s ez a taglétszám voltaképpen csak a nyolcvanas évek végétől kezdve mutat állandó, je-lentősebb emelkedést. Az izzó német érzületű *Roth István Lajos* szükségképpen összeütközésbe került a diadalmasan előretörő magyarság politikai és műve-lődési törekvéseivel. 1848-49-ben nagy része volt ab-ban, hogy a szászország szervezeten és fegyveresen a bécsi kormány védelmére kelt. Mikor a változó hadi-szerencse osztrák kézre juttatta Erdélyt, *Puchner* csá-szári tábornok a szász nemzeti törekvések köztisztelet-ben álló vezérférfiát a Küküllővidék kormánybiztosává nevezte ki. *Bem* tábornok, az előnyomuló honvédsereg vezére biztosította ugyan *Roth István Lajos* bántat-íanságát, de *Csányi László* kormánybiztos ennek elle-nére elfogatta és a rögtönítélő bíróság ítélete alapján 1849 május 11-én Kolozsvárott kivégeztette. Halála előtt gyermekeinek írt búcsúlevelében szigorú lelki-ismeretvizsgálatot tartva, megnyugvással pillant visz-sza hivatalos működésére: „Örülök, most utolsó per-ceimben, hogy lehetőség szerint megvédtem a nemes-ség birtokát és jószágát.” Mikor a harmadik sortűz után holtan rogyott össze, a kivégzést vezető száza-dos katonái elé lépett és így szólt: „Katonák, tanul-jatok meg eltol a férfiútól, hogyan kell meghalnunk népünkért.” Az emelkedett tárgyilagosságra törekvő mai magyar történetírás készséggel elismeri, hogy a szászok nagy tanítója csupán az egyén életén könyörtelenül keresztülgázoló háború forгатagában kerülhetett statáriális bíróság elé, és kegyelettel hajol meg tiszta emléke előtt.

A belső építő munka lázában éppen *Roth István*

Lajos kezdeményezésére nemsokára sor kerül a szász iskolaügy átszervezésére és további kiépítésére: 1834-35-ben kiadják a gimnáziumok új tantervét, három évvel később az elemi, polgári és a reáliskolák részben korszerűen átdolgozott, részben új tanítási rendjét. A cél mindenütt az, hogy az iskola is egyre szélesebb tömegekben keltsen fogékonyságot a haladás és a népi megújulás eszméi iránt. Részben a németországi egyetemek látogatásának nehézségei, részben az a törekvés, hogy a szász népet a lelkészek és a tanárok mellett öntudatos jogásznemzedék is vezesse, készítette az univerzitás mértékadó köreit arra, hogy Nagyszebenben saját jogakadémiát állítsanak fel. Az 1844-ben megnyílt főiskola azonban nem váltotta be a hozzáfűzött reményeket. Tanárai éppen nem egyformán gondolkoztak a szász nép követendő politikájáról, főképp pedig a szász-magyar viszonyról. Jellemző, hogy köztük találjuk a szászvárosi születésű *Müller Godofréd* volt pesti ügyvédet, aki a Kisfaludy-Társaság pályázatán díjat nyer az irodalmi népiességről írt tanulmányával és „Von einem Magyaren” jelzéssel Lipcsében megjelent „Magyaren-Spiegel”-ében hegelianus homállyal, de meglepő tárgyilagossággal szól a magyar nemzeti mozgalomról, míg a szászok sajátos kívánságai számára egy szava sincsen. A nagyszebeni jogakadémia nem lett a népi öntudat iskolája, melynek szánták; a szász vezető körök nem is nagyon bántódtak, mikor a kiegyezés után magyarrá lett.

A szász-magyar viszonyban a mindkét oldalon megindult lendületes építő munka eleinte nem okozott súlyosabb zavarokat. A felek élesen elhatárolták érdekeiket, gondosan számbavették erőiket; közvéleményükben a kölcsönös erőfeszítések nyugtalanságot

keltettek, versengésre ösztönöztek, de nyílt összecsapásra még nem került sor. A szászok sajtója — mint már mondtuk — kezdetben inkább rokonszenvvel, mint támadó szándékkal kísérte a magyar reformtörekvéseket, a magyarság soraiból pedig különösen a főurak szívesen csatlakoztak a szász művelődési szervezetekhez. „Verein für Siebenbürgische Landeskunde” alapításakor az egyesület 641 tagja között *gróf Kemény József*, *Brassai Sámuel* és a magyar politikai meg szellemi élet több más számottevő képviselője szerepel. Sőt főuraink még tovább mentek és egyénileg is ismételten segítették a szász népből kiemelkedő tehetségeket. Mikor 1841-ben *Filtsch Károly*, a szászsebesi lelkész sokatígérő 11 éves fia művészi zongorajátékával bámulatba ejtette a nagysebeseni közönséget, *gróf Bánffy Dénes* gondoskodott arról, hogy a nagytehetségű fiú Bécsbe, majd Parisba *Chopin* iskolájába eljusson; sajnos, a szép reményekre jogosító csodagyermek már alig 15 éves korában elhunyt.

A szász-magyar viszonyban minden feszültség ellenére még jóidégig inkább az összetartó, mint a bontó erők érvényesültek. Súlyosabbra fordult a helyzet, mikor az országgyűléseken fellángolt a nyelvi harc. Ennek a harcnak a magyarságtól mindinkább elkülönülő és szellemiségében csaknem kizárólag Németország felé tájékozódó szászszágnál szükségképpen egészen más érzelmi velejárói voltak, mint a magyarországi németségénél. A szászok történelmi tudatának középpontjában a népi kiválasztottság és a privilégiumok sérthetetlenségének gondolata állott, így természetes, hogy a közös múlt — mely ekkor a szűkebb értelemben vett Magyarországon hatalmas összekötő erőnek bizonyult a magyarság

és németiség között — alig feszélyezte őket állásfoglalásukban a magyarsággal szemben. Számukra az idők változása elsősorban új védelmi készültséget parancsolt a népi egység és a privilégiumok fenntartására. A népi egység legfontosabb előfeltétele pedig a német nyelv jogainak sértetlensége volt. A belső építő és szervező munka eredményeképpen a nyelvkérdésben már a negyvenes évek elején osztatlan és a várható küzdelem súlyosságát világosan felismerő közvélemény alakult ki, s a német egyetemeken tanult és német nemzeti eszméktől áthatott ifjúság a szász iskolákból kikerült fiatal nemzedékkel karöltve minden erejét latba veti, hogy a harci készsége fokozza és a védelmi arcvonalat erősítse. A nyelvkérdésben megszólaló közírók álláspontja lényegében azonos, harcmódoruk azonban igen eltérő és arra vall, hogy a szászág jelentékeny része még a küzdelem hevében sem állott ellenséges érzülettel a magyarsággal szemben, sőt erősen reménykedett a megegyezésben. *Roth István Lajos*, a népi megújhódás hivatott vezére „Der Sprachkampf in Siebenbürgen” című röpiratában (1842) a közeledés őszinte szándékával fordul a magyarsághoz. Kitűnő dialektikával, tiszteletreméltó tárgyi tudással foglalkozik a különböző fajú és nyelvű népek együttélésének kérdésével, mely szerinte immár Európa középponti problémája, józan érvekkel próbálja meggyőzni a magyar nyelvterjesztés harcosait és végül emelkedett hangon annak a hitének ad kifejezést, hogy kölcsönös belátással sikerül majd a békés magyar-szász együttélést biztosítani: „Bár népeinket nyelvünk patakja mint két fát elválasztja, ágaik az emberiség magasságában megölelik és megcsókolják egymást, csúcsuk illatos virágai egymásra borulnak, mint

a jegyespár bokrétaí.” De kíméletlenebb és szenvedélyesebb szólamokat is hallunk. Mert mindenki hallja szavát, mindenki tudja, hogy a német nyelv ügye egyúttal a népi egység ügye is; mindenki állást foglal a vezető hivatalokban éppen úgy, mint a kisvárosok és fálvak értelmiségének zárt társaságaiban, tájból meg újból felhangzik a buzdítás: nem kisebb ügyről van szó, mint arról, hogy a szász nép századok viszontagságain keresztül megőrzött ősi német jellegét megmentsék. A nyelvi harc készíti a szászokat arra, hogy lemondjanak tájszólásokból kialakult köznyelvük használatáról és a német irodalmi nyelv védelme alá meneküljenek. Az 1846-i országgyűlésre kiküldött szász urak külön összejöveteleiken utoljára tárgyaltak „szász” nyelven. Két esztendővel később *Binder* püspök a szász egyház jogkörébe eső egész területen elrendelte az irodalmi német nyelv használatát

A szász népet a magyar reformmozgalom éveiben átjáró érzelmeket, a belső megújulás és a nyelvi harc hangulatát a negyvenes évek bámulatos gazdagsággal kibontakozó politikai költészete népszerű, nagyrészt ma is élő szólamokban tárja elénk. Ez a költészet kifejező eszközeiben olykor mosolyra készítt, de közvéleményformáló ereje elvitathatatlan. Hangszerelése éppen olyan változatos, mint a publicisztikai irodalomé. *Gelich János Frigyes* „erdélyi németek számára” írt „daloskönyvében” tarka bokréta-t kötött a szász politikai líra virágaiból. Az antológia munkatársai közül mindenekelőtt *Max Leopold Moltke*, az erdélyi német „néphimnusz” költője érdemel figyelmet. Moltke a poroszországi Küstrinben született és mint a lipcsei kereskedelmi kamara könyvtárosa halt meg, nem volt tehát erdélyi szász.

Szívvvel-lélekkel az eszményi liberalizmusért rajongott; 1848-ban magával ragadta a magyar szabadságmozgalom lendülete, belépett a honvédseregbe, hadifogságba került, majd külföldre menekült. „Himnusz” nem a kis-szász, hanem a nagyobb távlatokat átfogó erdélyi szemlélet alkotása, mely a népek békés életközösségének vágyából fakadt: Erdély szépségét magasztalja, Erdély szeretetében egyesíti az ország valamennyi népét. „Áldás földje Erdély, drága hazánk” — hirdette dalában *Moltke*, s ezt a szászág nagy része valóban átérezte; a költemény gyorsan terjedt, gyorsan vált az erdélyi németiség patriotizmusának kifejezőjévé, különösen miután *Hedwig János* dallamot szerzett hozzá s ezt „Brassói elméleti és gyakorlati énekiskolájában” mindenki számára hozzáférhetővé tette. *Gélt eh* daloskönyvének legtöbb költője azonban nem Erdélyért és az erdélyi népek életközösségéért lelkesedik, hanem elsősorban a szászok népi öntudatára akar hatni. Lobogó német érzület, megingathatatlan német hűség legyen most első kötelessége a szászok föld minden fiának! — ismétli *Arndt*, *Korner* és *Uhland* modorában a névtelen dalköltők egész sora:

Wenn dir auch du deutscher Wächter,
 Mancher Sturm vernichtend droht,
 Wanke nicht, und bleib als echter
 Deutscher treu bis in den Tod!
 Wächter, deutschem Volk verwandt,
 Bleibe deutsch, mein Sachsenland!

Akadnak szép számban műkedvelő poéták is, akik a német diákromantika szó- és képkeszletével a multat idézik, hogy — akár a jozefinizmus szomorú éveiben — politikai fegyverként használják a jelen

küzdelmekben. A ragyogó múlt szemléletéből aztán nagyjából olyan nemzeti derűlátás adódik, amelyen a negyvenes évek magyar közösségérzetét, az „extra Hungáriam non est vita” hangulatát is jellemzi:

Im Sachsenlande treu und frei — Bin ich ein Sachs geboren —
 Und will es bleiben frei und treu — Bis ich den Geist verloren —
 Ein Sachse, ein Sachse — Ich hab es mir geschworen.

Egységesen, népi öntudatában megerősödve, tele hittel és önbizalommal haladt a szász nép a maga útján 1848 felé. Hitére és önbizalmára valóban szükség volt: állnia kellett a harcot különállásáért és kiváltságaiért, s vállalnia kellett a harc további menetéből adódó minden súlyos döntést és következményt. A szabadság és nemzetiség eszméitől áthatott magyarság és a népi küldetését átérző szászság a küzdelemnek ebben az újabb szakaszában élesebben szembe került egymással, mint valaha. 1848 a szász-magyar viszony legsúlyosabb teherpróbáját hozta.

VIII.

HARC AZ UNIÓ ELLEN ÉS A CSÁSZÁRÉRT.

1846. aug. 26-án fényes ünnepek színhelye volt Nagyszében: *Sahnen Ferenc*, a hosszú évtizedek után ismét szabadon választott comes beiktatására gyűlt össze a szászlakta föld egyházi és világi vezetősége.

A nép már a beiktatást megelőző napon kapott ízelítőt a váratlan ünnepből. Délelőtt a nagyszébeni mészároscéh mesterei és legényei régi hagyományhoz híven ujjongó tömeg kíséretében vezették végig a város utcáin a beiktatási lakomára hizlalt ökröt, jelezve, hogy a céhek munkájuk legszebb eredményét ajánlják fel az első polgárnak, hiszen legfőbb támogatójukat tisztelik benne. Két ünnepi népviseletbe öltözött legény vezette a hatalmas, hófehér, virágkoszorúkkal ékesített állatot, mely aranyozott szarvainak súlya alatt szinte roskadozva törtetett előre. Előtte a két céhmester halad régi szász polgári díszben, utánuk két fehérkötényes fiatalabb mester, baljukon a nagyszerű állat levágásához és feldarabolásához szükséges gyilkos eszközökkel. Délután fenyőgalyakkal díszítették az ünnepi menet útvonalát és üdvívalgások között kísérték szállásaikra az érkező előkelőségeket; este fényesen kivilágították a várost.

Másnap a városházán kezdődött a beiktatás szertartása. A tanács asztalát az univerzitás tagjai állták körül: a szenátorok piros, a választópolgárok

fekete köpenyben, a székek képviselői ünneplőben; külön helyet tartottak fenn a díszvendégeknek: a szász egyház püspökének és lelkészeinek. A polgármester — az alkotmány értelmében a comes helyetese — megnyitotta az ülést, majd az univerzitás és a városi tanácsa tagjaiból, a választó polgárokból és a székek képviselőiből küldöttség alakult, hogy a két beiktatási biztost meg a comest az ülésre meghívja. A küldöttség nyomban elindult az egyik beiktatási biztos szállására, ahova közben a másik biztos és a comes is megérkezett. A meghívás megtörténte után megalakult az ünnepi menet: élén városi hajdú lovagolt, utána a városi kapitány jött kíséretével, majd a lovas jelvény vivők: az első fehér atlaszselyem párnán a harci buzogányt meg kardot, a második ugyancsak párnán a comesválasztást megerősítő okmányt, a harmadik a comes lobogóját hozta; mindegyiköt két díszbe öltözött szász polgár kísérette gyalog, kivont karddal. Hat fekete ló húzta az ezután következő díshintót a két beiktatási biztossal és a comessel, mellette hat lovas polgárral. A menetet kétlovas kocsikon a küldöttség és egy szakasz lovas polgár zárta be. Közben a tanácsteremhez vezető lépcső két oldalán egy-egy páncélos lovas helyezkedett el, az egyik a szász nemzet „ad retinendam coronam” feliratú lobogójával, a másik a város zászlajával; lovukat pajzzsal és dárdával felfegyverzett apródok tartották. A lépcső végén a vörös-köpenyes szenátorok fogadták és kísérték a tanácsterembe az érkezőket.

A beiktatás szertartása voltaképpen csak most kezdődött. Gróf *Teleki*, az első beiktatási biztos, németnyelvű beszéddel nyitotta meg az aktust, többek között rámutatva a három erdélyi nemzet unió-

jára és a két magyar testvérnemzettel, valamint az unióban nem képviselt románsággal szemben fennálló kötelességekre. Utána a nagyszebeni polgármester emelkedett szólásra, üdvözölve a két beiktatási biztost, főképp pedig az új comeset, majd a főjegyző felolvasta a latinnyelvű megerősítési okmányt és az egyik biztos átadta a comesnek új méltósága jelvényeit: a harci buzogányt, a lobogót meg kardot. Most feszült figyelem közepette a comes fogott beszédébe: köszönetet mondott a két beiktatási biztosnak és a szász nemzetnek, fogadva, hogy hű sáfára lesz a szabad jogegyenlőségben élő polgárok ősi kiváltságainak. Ugyanezt fogadta áhítatos csendben elmondott hivatali esküjében.

A beiktatás szertartása ezzel végetért. A biztosokat ünnepélyesen szállásukra kísérték; a comes a tanácssteremben megtartotta az univerzitás első ülését, aztán a székek képviselői tanácskoztak elnöklése alatt, végül a szász egyház püspöke megkapó fohászában kérte az ég áldását a szász nép új politikai vezérére.

A nép az urak tanácskozásából semmit sem lát és hall. Pedig a nép látni akar: sűrű tömegekben tolong az utcán, várva a comes átvonulását a náció házába; itt vár Nagyszeben iskolai ifjúsága, a céhek meg kereskedők. Már jön is a menet: a városi lovasok teljes fegyverzetben, két lovas trombitás, a városi kapitány a harci buzogánnyal egy csapat polgár élén, a komoly méltósággal lépkedő választópolgárok fekete köpenyben, a tanácsstagok meg a pirosköpönyeges szenátorok. Fokozódik az izgalom, mikor feltűnik a két páncélos lovas a lobogókkal és a három jelvény vivő. Aztán nem ismer határt a lelkesedés: a díszhintó közeledik a comessel meg a polgármester-

rel. Az univerzitás tagjait, a lelkészeket, a jogakadémia és a gimnázium tanárait, a székek küldötteit és a feszesen lovagló polgárokat már csak félig-meddig kielégített kíváncsisággal szemléli a tömeg. A náció háza előtt négy hatalmas fenő hirdeti, hogy a szászok újra megválasztották első polgárukat. Mintha a „nürnbergi mesterdalnokok” ünnepi jelenete válnék valósággá: a város tornyáról harsona szól, a nép ujjong, kalapot lenget és kendőt lobogtat, mikor a comes belép a nemzet házába. Délben fényes ebéd van a „Római császár”-ban; szász polgárok hordják fel az ételeket a több mint félezer vendégnek, ragyogó pohárköszöntők hangzanak el. Este ünnepi bálba gyülekezik a díszes vendégsereg. A szücsök céhének fiatal mesterei meg legényei régi kardtáncot lejtenek el: tizenkét egyformán, szűk ruhába öltözött legény körben járja a táncot, a tizenharmadik, mint valami udvari bolond mulattatja a vendégeket. Sok alakzata van a táncnak; egyik fénypontja az, mikor tizenegy táncos a bolond hátán egymásra rakja kardját, az előláncos pedig a kardok tetejébe ugrik és jó egészséget meg hosszú életet kíván a comesnek. *Sülmen Ferenc* valóban hosszú életet élt és sok mindent megért: a világháború alatt, mint tiszteletreméltó aggastyán, megbékülten, az igazi szász-magyar testvériség reményiségével szállt sírba.

Alkalmi költők lendületes ódái örökítették meg a beiktatási ünnepséget, melynek minden mozzanatát, minden részletét ősi, tiszteletet parancsoló hagyomány szabta meg. A szászok évszázadok óta szigorúan meghatározott ünnepi rendben iktatták be az új comest és ugyanolyan ünnepi rendben temették el, mikor földi pályája végetért. Ezúttal még nagyobb, még rendkívülibb volt az ünnep fénye. De vajjon sejtette-e

a vendégsereg, sejtette-e maga az új comes is, hogy alig lesz több beiktatás, alig lesz több comes.

Salmon Ferenc nehéz viszonyok közt vette át » díszes hivatalát. Súlyos veszélyek fenyegették a szász nép féltve őrzött privilégiumait és a veszélyekkei szemben erőre, teljes egységre volt szükség. Itt volt az alkotó magyar közélet magával ragadó lendülete. Példáját a szászság idejében követte és kiépítette saját védővonalát. Itt volt a magyar hivatalos nyelv immár törvényben biztosított térfoglalása. Ezzel özemben zárt egységben sorakozott fel a közvélemény. De itt volt a legsúlyosabb kérdés, Erdély és Magyarország uniója, s itt már eltértek a vélemények. ,

Az unió körül a szász vezető rétegben támadt nézeteltéréseket nem szabad túlbecsülnünk. Lényegében semmi gyakorlati következményük nem volt. A szász képviselők 1848 május 30-án Kolozsvárott a felizgatott tömeg fenyegetésének hatása alatt mégis csak megszavazták Erdély és Magyarország egyesülését. Egyébként az unió ellenzésében nem szabad sajátosan szász magatartást látnunk: a magyar rendek egy része nem kevésbé féltette szűkebb hazája függetlenségét és csak nehezen törődött bele az új közjogi helyzetbe. Az unió körül támadt parázs viták mégis szemléltetően tárták fel a szász néptestet a céltudatosan összekovácsolt egység ellenére is átjáró feszültségeket és meggyőzően fedték fel az értelmiség legjobbjainak igen eltérő nézeteit az erdélyi népek együttéléséről.

A magyarsággal szemben álló szász ellenzéki tábor legszenvedélyesebb irodalmi képviselője, a regényíró *Roth Dániel*, közös arcvonalba akarta összefogni saját népét és a románságot a közjogi egység tervével szemben. Mint a „Transsilvania” szerkesztője,

minden alkalmat megragadott, hogy kifejezést adjon a magyarság iránt érzett elfogultságának és ellen-szenvének, s jellemző, hogy később, mikor harcra került a sor, az Erdélyben előnyomuló honvéd-csapatok elől Romániába menekült. „Von der Union und nebenbei ein Wort über eine mögliche dako-romanische Monarchie” című röpiratában (1848) me-rész tervvel lépett a nyilvánosság elé: Erdélyt Mold-vával és Romániával akarta egyesíteni az osztrák császár uralma alatt. Politikai álláspontjához híven szépirodalmi munkáiban is csak torzképet ad a magyarságról. Jellemző, hogy „Der Pfarrhof von Kleinschenk” című novellájában Gyulafi kuruc vezér és a szép Ilona grófnő szerelmi történetét egy Mustez nevű román béreslegénnyel juttatja szerencsés be-fejezéshez. Hasonló módon, mint *Roth Dániel*, gon-dolkodott egy ideig az erdélyi kérdésről a százszok egyik legérdekesebb íróegyénisége, *Mariin József* is. Lángoló szabadság szeretete és vérmérséklete emlékez-tet *Petőfiére*, akihez az erdélyi ezász irodalomtörténet-írás előszeretettel hasonlítja. Nyugtalan vére azonban szüntelenül egyik táborból a másikba hajtja. Majd a *Roth Dániel* dákoromán birodalma hívének vallja magát, majd az unióért lelkesedik, majd világszabad-ságról álmodik és szívvel-lélekkel csatlakozik a magyar szabadságharchoz, mint a nagy világszabad-ságharc egyik első szakaszához. Pestre megy, beáll nemzetőrnek és a szerkesztésében megjelenő „Pesther Zeitung” egyik irányt jelölő cikkében „Politisches Programm an die Siebenbürger Sachsen” címen próbálja megnyerni szűkebb honfitársait a magyar szabadság ügyének. Sajnálunk kell, hogy egyetlen magyartárgyú szépirodalmi műve, „Klara von Vi-segrád” című történeti drámája a pesti német színház

égése alkalmával elpusztult. Egyébként a nyugtalan vérű költőnek a magyar táborban sincs sokáig maradása: nemsokára osztrák szolgálatban fejezi be rövid hányatott életét. *Roth* és *Martin* a végletek képviselői. Mellettük bőven akadnak mérsékeltebben gondolkodók is a szász értelmiség körében, akik megnyugszanak az unióban és csupán törvényes biztosítékokat követelnek, hogy tiszteletben fogják tartani népük jogait. Jogokon persze az „ösi kiváltságokat” értették, ezekre pedig a negyvennyolcas országgyűlés, mely az egész országban az egyenlőség elvét kívánta érvényre juttatni, nem lehetett tekintettel. De vannak kevésbé aggályosak is: *Goos Károly* jelentős közíró a legnagyobb nyomatékkal hirdeti az unió és a szorosabb magyar-szász együttműködés szükségességét. Sőt rövid ideig úgy látszik, mintha a szászág egy része fenntartás nélkül vonzódna a magyarsághoz és őszinte testvéri együttérzéssel kívánna osztozni sorsában. *Capesius Károly Bernát* „Im alten Land” című regényében lelkes szónok igyekszik szűkebb honfitársait az unió ügyének megnyerni. Érvelésében a negyvennyolcas szász értelmiség jó részének politikai gondolkodását híven jellemző szövegekkel találkozunk: „Bizalmat bizalomért — igen! A nemes magyar nemzet idegen igában, évszázados szenvedések súlya alatt megtanulta megérteni azt, hogy mit jelent idegennek lenni saját hazájában... Jól tudjuk, hogy kiváltságaink egy részét elveszítjük. De cserébe kapjuk azt a jótéteményt, hogy szabad testvérnéppel szabad államban élhetünk”. Ilyen és hasonló gondolatok a szász sajtóban is bőven látnak napvilágot, mikor 1848 tavaszának eseményei döntésre érlelik a nagy kérdéseket. Egyesületekben megkísérelték a polgári körökben szenvedélyes viták foly-

nak a szász-magyar viszonyról, szilárd baráti kötelek bomlanak fel, komoly, a személyes gyűlölködésig menő ellentétek támadnak régi hűséges fegyvertársak között. Még a népi különállás néhány törhetetlennek látszó híve is meginog, ideges nyugtalanság keríti hatalmába a lelkeket. Hiába, a magyar szabadságmozgalom igézetének még az „okos és körültekintő” szászok sem tudtak mind ellenállni.

De az igézet nem tart sokáig. Az események kényszere hamarosan újból teljes egységbe kovácsolja a megoszló közvéleményt. Az egységet és önbizalmat — mint már többször — közvetlenül most is az ifjúság állítja helyre, mely az egymásra tüzelő csoportok testvérharcát látva felemeli intó szavát. És szavánaki, melyért végsőkéig kész helytállni, döntő súlya van. Ennek az ifjúságnak élén az eszményi gondolkodású, tettekre kész, mindenre elszánt *Fabini Tivadar* áll, aki meggyőződéséért halálba megy. Az ifjúságot meg vezérért mindenekelőtt lobogó német népi öntudat fűti, s az unióval, valamint a magyar-szász viszonytal szemben is egyedül német érzületétől vezetve foglal állást. *Roth Dániel* dákoromán birodalmának tervét az ifjúság nem kevésbé tekinti beteges agyrémnek, mint a magyarok vagy a románok; joggal mutat rá arra, hogy ez a koncepció szász szempontból tekintve, a kiváltságok megtartására semmivel sem nyújt több biztosítékot, mint a Magyarországgal való unió és nem veszi figyelembe a német népi gondolatot sem. De éppen olyan élesen szembeáll azokkal, akik számára érthetetlen rokonszenvből meg vonzalomból fenntartás nélkül a magyarsággal kívánnak egy úton haladni. Az ifjúság közöségérzését leghívebben a „Siebenbürger Wochenblatt” egyik vezércikke fejezi ki, mely mintegy válasznak

tekinthető a szász közéletben szállongó fantasztikus politikai tervekre. A vezércikk ezekkel a mondatokkal zárul: „Németország! — csodálatos szó. Németország, apáink anyja, nyelvünk, hitünk, műveltségünk forrása. Németország! milyen meghitten cseng ez a szó hegyeink között... Századok óta állunk itt, mint egy soknyelvű, lakosainak túlnyomó többségét tekintve nem német állam polgárai. De apáink bölcsesége és ereje századok viharai ellenére képes volt arra, hogy itt szerény német közösséget teremtsen és tartson meg a mai napig. Átok legyen a kézen, mely az apák „szent örökségét lebecsülni merészelné, mely hozzányúlna és könnyelműen eltékozolná”. — Az ifjúság az „anyaország” felé tekint, örök szellemi fényforrásától vár harcában erkölcsi támogatást. Mikor a frankfurti parlament összeül, a szászság az ifjúság sürgetésére küldöttségben fordul a német nemzet képviselőjéhez, remélve, hogy német befolyás segítségével sikerül megakadályoznia Erdély és Magyarország unióját. A nagyszabású tornászok megbízásából *Fabini Tivadar* is a küldöttséghez csatlakozik. A szászok kérése valóban a frankfurti parlament elé kerül, de az események túlrohannak rajta. *Fabini* azzal a meggyőződéssel tér haza, hogy a szászságnak a Németországban talált biztató rokonszeny ellenére saját erejére kell támaszkodnia; össze kell fognia mindenkinek, s a nagy összefogásból legkevésbé az ifjúság maradhat ki.

Az összefogás és az önvédelem gyakorlati módja egyik lipcei kávéházban *Fabini Tivadar* és néhány szűkebb honfitársa — elsősorban *Mütter Frigyes*, a későbbi püspök — szenvedélyes vitái közben adódik. A népük jövőjéért aggódó ifjúsági vezetők elhatározzák, hogy egységes szervezetbe tömörítik a szász

fiatalságot, mely, ha kell, utolsó csepp vérig kiáll népi érdekeinek védelmére. A tervet csakhamar követi a megvalósítás: *Fabini* és társai Németországból hazatérve szózatokkal fordulnak a szász ifjúsághoz, hogy közösen vitassák meg, miképpen lehetne a népszéles rétegeit politikai közönyéből felrázni, a külön utakon kalandozókat a német érdekeknek szerintük egyedül megfelelő útra visszaterelni és a népi öntudatot tettekre készíteni. Ilyen előzmények után alakul meg 1848. aug. 13-án Medgyesen mintegy 200 ifjú részvételével az „Erdélyi Német Ifjúsági Szövetség” („Siebenbürgisch-Deutscher Jugendbund”). Elnöke az erdélyi német fiatal nemzedék immár bálványozásig körülrajongott eszményképe, *Roth István Lajos*, jegyzője a mozgalom közvetlen megindítója, *Fabini Tivadar* lett. A Medgyesen egybesereglett ifjúság hangulatát leghívebben az alakuló gyűlés által egyhangúan elfogadott három felirat jellemzi: az első Németország egyetemi polgáraihoz, a második a frankfurti parlamenthez, a harmadik az erdélyi szász egyház konzisztóriumához szól. A német ifjúsághoz intézett felirat mondataiban meggyőző erővel fejeződik ki a medgyefii szervezkedők szinte imádatig menő rajongása Németország irányfede egyúttal megingathatatlanak látszó államhűsége is. „Németország megkezdett újjáépítésének befejezésében saját nemzeti létünk, németszellemű továbbfejlődésünk biztosítékát is látjuk. Földrajzilag elválasztva és a nélkül, hogy a föld felületén látható kapcsolatunk lenne az anyaországgal, a sajtó, az egyetemek, kézműveseink vándorútjai, a műit emlékei és a jövő reményei kapcsán mégis Németországgal és Németország által élünk. Büszkeségünk odalesz, ha Németország darabokra szakad, erősek leszünk, ha Németország is az.

Büszkén hivatkozhatunk hűségünkre a magyar királyok iránt, kiknek elődei több mint hétszáz esztendővel ezelőtt hívtak bennünket ide; joggal mondhatjuk, hogy magunk választotta, forrón szeretett hazánkban világosan felfogtuk helyzetünket és teljesen a szerint cselekedtünk”. Hasonló hang szólal meg a frankfurti parlamenthez intézett feliratban: a szász ifjúsági szövetség célja — olvassuk itt — „hogy bennünk és általunk a német népek és erdélyi hazánknak szent meggyőződésű, erőteljes testű, tiszta tudású és tettekre kész akarató férfiakat neveljünk a jövő számára, mikor az öregek már nyugodni tértek. Azok akarunk maradni, akik mindig voltunk: becsületes német nép és becsületes polgárai annak az államnak, melyhez tartozunk”.

A két felirat tartalma és hangja félreérthetetlenül arra vall, hogy 1848. augusztusában még a szász-ság német érzületében legtudatosabb rétege sem gondolt szükségképen a magyarsággal való szakításra, vagy éppen az ellene való harcra. Az egymást vad hajszában követő események azonban a Medgyesen megalakult fiatal gárdának nem adtak módot arra, hogy akadálytalanul haladjon előre magajelölte útján, még kevésbé arra, hogy nagyszabású munkatervét tettere váltsa. A nemzet és az uralkodóház között támadt fegyveres összeütközésben mindenkinek állást kellett foglalnia mellettünk, vagy ellenünk. A szász-ság — nem utolsó sorban éppen a fiatal gárdának és hivatott vezérének, *Roth István Lajosnak* hangulati előkészítése folytán — ellenünk foglalt állást. Mikor a bécsi kormány felhívja a szászokat, hogy alakítsanak saját vadászszázalókat, először a harcraszánt ifjúság áll fegyverbe. Városokból meg falvakból tömegesen siet a fiatalság a császári zászlók alá, — több

családból két-három fiú, többnyire diáksorban lévő gyerekek beáll katonának — és rövidesen együtt van az önkéntes vadászzászlóalj. Az uralkodó meglepéssel veszi tudomásul a zászlóalj felállításának hírét. I. Ferenc József trónralépése után nemsokára külön szózatban, meleg elismeréssel méltója „hűséges szász népének” példás harci készségét, Jól esett és hatékony vigasztalásul szolgált szívünknek az áldozatkészség, mellyel — otthagya házat meg udvart, műhelyt, meg ekeszarvát — életetek és vagyonotok kockáztatásával készségesen fegyvert ragadtatok, hogy az egész monarchiának évszázadok óta fennálló épületét, egységét és erejét, valamint császári házunk jogait a fenyegető veszély pillanatában megvédjétek és támogassátok. A trón és állam, melyért harcoltok, megadja majd a megérdemelt elismerést és meg fogja becsülni azokat a biztosítékokat, melyeket őseink által is gyakran magasztalt vitézségetek, állhatatosságotok és hűségetek, főképp pedig rendérzéketek és törvénytiszteletetek, valamint a nálatok meghonosodott szabadság észszerű felhasználása a korona fénye és az állam fennmaradása számára jelent”.

Az uralkodó lelkesítő szózata természetesen csak fokozza a szászok harci kedvét: eaját íróik szerint „szent háborúba indultak a császáráért”. De nemcsak a császáráért. Mintha a napóleoni háborúk hangulata térne vissza. Lassanként mindenkinek az a hite támad, hogy ez a háború is a németiség ügye; nem Németországért közvetlenül folyik ugyan, de a szász nép „német jövőjéért”, s ezért semmiféle áldozattól nem szabad visszariadni. Jellemző, hogy egy eredetileg *Napoleori* kigúnyolására szánt alkalmi dal most *Kossuthra* alkalmazva kap időszerű tartalmat: „Kossuth-király”, a szabadságáért harcba induló

magyarság politikai vezére most az uralkodó szavára fegyverbe állt szászok legnagyobb ellensége. A német érületében legtudatosabb fiatalság a háborúban valóban férfiasan helytáll meggyőződéséért: az ifjúsági szövetség jegyzője, *Fabini Tivadar* 1849 febr. 10-én a piski-i csatatéren hagyja fiatal életét, a szövetség elnöke, *Roth István Lajos* pedig — mint tudjuk — három hónappal később Kolozsvárott mint a magyar statáriális bíróság elítéltje hal meg. Véres árnyéka évtizedekig áll a magyarság és a szászság között, jó ideig elzárva az engesztelődé« útját.

A jóvátéhetetlenül elmérgesedett szász-magyar viszony javítására azonban egyik félnek sincsen gondja. A magyarság harci készségének végső megfeszítésével küzd igazáért, mielőtt a túlerővel szemben összeroskadna. A szászság súlyos áldozatainak tudatában vár: valóban élete és vagyona kockáztatásával „készségesen fegyvert ragadott” y a ját hite szerint német jövőjéért is, de mindenesetre azért, hogy a „fenyegető veszély pillanatában” megvédje és támogassa a császárt. Joggal várhatta tehát az uralkodó szózatában is biztató módon kilátásba helyezett „megérdemelt elismerést...”

IX.

„DIU IAM PASSATA... SUNT TEMPORA BONA ILLA PRIVILEGIATA..“

Méla rezignációval írja ezeket a sorokat *Fronius Ferenc Frigyes* segesvári tanár az ötvenes évek vége felé megjelent parodisztikus leveleiben. „Michael Saxo ex circulo Cibiniensi” ír bennük „Béla Hungarus” barátjának „in circulo Claudiopolitano” förtelmes konyhalatinsággal a mindennapi élet apró-cseprő gondjairól, melyeket ostoba, öntelten hatalmaskodó beamter-had tesz elviselhetetlenné. — A levelek gúnyos, kacagtató alaphangján csak olykor tör keresztül egy bánatos sóhaj a régi szép idők elmúltán. A negyvennyolc előtti idők — mondja a becsületes szász levélíró — „in quibus *homines* Constitutionen! et privilegia habebant, multo meliora erant, quam mundus noster conversus, in quo *lupi* tandem et lepores aliaequé bestiáé privilegiis utuntur et fruuntur”. A politikailag gondolkodó szász értelmiség valóban rászorult egy kis felszabadító humorra. A kiváltságoknak nyomuk sem maradt.

A szabadságharc leverése után a szászok kábultan, riadt értelmetlenséggel szemlélték mindazt, ami körülöttük történik. Ez volt hát a „hűség” és „megbízhatóság” jutalma? Hiszen éppen úgy részük lett az abszolutizmus áldásaiban, akárcsak a „lázázó” magyaroknak. Ez az abszolutizmus — annak ellenére, hogy német volt a hivatalos nyelve — nem sok meg-

értést mutatott a német szellem iránt, a protestáns szászok népi öntudatával pedig éppen nem rokonszenvezett. Hova lettek a *féltett* és uralkodói ígérettel biztosított kiváltságok? A bécsi kormány — miként a jozefinizmus korában — most is felfüggesztette az alkotmányt, választott tisztviselők helyett központilag kinevezett és irányított hivatalnokokra bízta a közigazgatást, az új közigazgatási beosztás pedig darabokra szabdalta a privilegizált, egységes szászlakta földet. Nem csoda, ha a megfélemlített szász értelmiség jó része fásult közönybe süllyed: 1848 mámore elszállt, a népegység gondolata alig kelt már lelkesedést, az emberek megint otthonukba zárkóznak és legfeljebb bizalmas baráti körben beszélnek meg ügyes-bajos dolgaikat.

Vannak még javíthatatlan reménykedők, akik az uralkodói szózat ígéretében bízva külön szász koronartartományról, külön országgyűlésről és önkormányzatról álmodoznak. Ebben az értelemben ír 1850 június elején a „Kronstädter Zeitung” egyik melléklete: „A szász nemzet századokon keresztül élt hivatásának, hogy a német, azaz emberi műveltséget és erkölcsiséget terjessze és megtartsa, de hivatását még nem töltötte be. Hogy a germán elemből kiinduló nevelő, művelő és békítő szellem útján továbbra is sikerrel ennek szentelhesse minden erejét, meg kell adni a szászságnak nyugodt nemzeti léte és alkotmányos fejlődése előfeltételeit és biztosítani kell azzal a veszéllyel szemben, hogy idegen, vadabb elemek elnyeljék vagy elnyomják. A legfontosabb feltételt és védelmet pedig abban látjuk, ha a szászlakta földből — a monarchia többi tartományához hasonlóan — koronartartomány lesz saját országgyűléssel és német szellemű közigazgatással.” Bécsből érkező levelek azt

jelentik, hogy a sajtó ott is ilyenféle reményekkel kecsegtet. A költő *Kästner* Viktor azt írja, hogy „minden reménye a népi alapon megszervezendő szász országgyűlésben” van; képzeletében feltűnik a szászok sajtát kis országa, s költeményeiben meleg színekkel tárja fel tájszépségeit meg boldog embereit. De a remények csakhamar szertefoszlanak. Az abszolutizmus nem mozdul, a bécsi kormánykörök legcsekélyebb hajlandóságot sem mutatnak arra, hogy a szászok által várva-várt „elismerést” végre látható formában megadják.

A szászág zöme kábultságából felébredve, nem is reménykedik, hanem lassanként kijózanodik. Az emberek furcsa kérdéseket vetnek fel, mégha ezek a kérdések egyelőre merőben elméleti jellegűek is: hitelt adhatnak-e a reakciós kormány ígéreteinek, nem lenne-e jobb, ha a magyarság táborában keresnék szabadabb fejlődésük lehetőségeit? Fronius mester parodisztikus leveleiben nem ok nélkül lépteti fel együtt a keserűen kacagó és bánkódó szászt meg magyart. Most, az alig halványuló véres emlékek ellenére valóban közelebb kerültek egymáshoz. Más összefüggésben, a magyar szabadságeszme beolvasztó erejét vizsgálva a magyarországi német polgárságnál, megemlékeztünk arról, hogy az ötvenes években a szászlakta városok polgárai versenyt tüntetnek a magyar nemeséggel a magyar színészet mellett. Idéztük *Molnár Györgyöt*, a magyar színjátszás vándorló apostolát Erdélyben: „Bezzeg megértik most a szászok a magyarokat, mert tapasztalják, hogy nekik éppen úgy osztozniuk kell a magyarok keserűségében, mintha nem is ellenük, hanem velük harcoltak volna az osztrákok ellen”. A magyarság iránt érzett rokonszenvnek és közeledési szándéknak valóban több je-

lével találkozunk ekkor a szászok között. A nemrégén még engesztelhetetlen ellenfélnek látszó fiatal nemzedék jórésze mindenesetre a magyarság felé hajlik. Már 1850-ben hirdeti ennek a nemzedéknek egyik tagja: „olyan politikát kövessünk, mely együtt halad a magyarsággal és vigyázzunk, nehogy annak az ólomsúlynak egy részévé váljunk, mely a német nép immár harminc éves törekvéseit akarja leszorítani.” Az abszolutizmus nyomása alatt a szabadság eszménye nemsokára új fényben ragyog és — legalább a szász értelmiség egy részénél — egyre inkább magyar eszménnyé válik. Ebben a hangulatban ünnepelnek egy besztercei meg szászsebesi gyűlés résztvevői magyar politikusokat, ebben a hangulatban fogadnak testvéri együttműködést a magyarsággal, ebben a hangulatban fordítanak hátat az avult és szószegő bécsi politikának.

De sem a kesergés, sem a csöndes rokonszenv nem téríti el a szászság figyelmét saját feladatairól. A kényszerű politikai némaságban a szász nép ereje javát az egyházi művelődési intézmények korszerű átszervezésére fordítja. Az 1852-ben utoljára összeült univerzitás mintegy végrendeletikig biztos anyagi alapot teremt az iskolák fejlődése számára. Az abszolutizmus alapján rendítette meg az egyházat is. A változott viszonyoknak megfelelően változtatni kellett az egyházi hatóságok összetételén és hatáskörén. így jön létre 1861-ben az új — lényegében 1926-ig az egységes romániai evangélikus egyház megalakulásáig fennálló — egyházi alkotmány. Megteremtője, *Teutsch György Dániel*, a segesvári egyszerű szapánfőző fia, a kiegyezés évében, mint püspök hivatalosan is egyháza élére lép, s mint tudós és politikai vezető is megbecsülhetetlen szolgálatakat tesz népé-

nek. Ő maga a „Verein für Siebenbürgische Landeskunde” keretében végzett részletkutatások eredményeképpen már mint fiatal tanító, 1844-ben kiadja Erdély történetének rövid áttekintését, 1852—58-ben pedig közrebocsátja a szászok történetének 1699-ig terjedő első kötetét. Fia, *Teutsch Frigyes* — 1906—1932 szintén a „Landeskirche” püspöke — folytatta és befejezte a munkát. A két Teutsch történetszemlélete irányt szab a szász történettudománynak, melynek szabályozó és rendszerező elve a népgondolat marad akkor is, mikor erdélyi szemléletre törekszik. Ez a sajátos történetszemlélet a szász történettudomány kisebb méretű alkotásaiban is minduntalan feltalálható. *Schuler-Libloy Frigyes* 1857-ben megjelent erdélyi irodalomtörténete („Kurzer Überblick der Literaturgeschichte Siebenbürgens von der ältesten Zeit bis zu Ende des vorigen Jahrhunderts”), a maga nemében első kísérlet. A szerző erdélyi irodalomtörténetet ír, de álláspontja eleve az, hogy Erdélyben csak egyféle irodalom volt: német; a többi irodalmi kísérlet pedig egyetlen befolyás, a német alatt állott. A népi öntudat ébrentartására efféle gondolatok persze igen alkalmasak voltak; és a szász tudomány nem is ismer fontosabb célt: kiadványaival — a népdalgyűjtő és költő *Schuster Frigyes Vilmos* szavai szerint — bizonyosságot akart tenni arról, hogy a szászok „a távoli Erdélyben is milyen hűséggel ragaszkodott az őshazából magával hozott szellemhez és szokásokhoz, hogy ezt a szellemet ugyanolyan módon művelte tovább, mint az Németországban történt, melyet ma is teljes tudattal anyjának tekint”.

Schiller születésének százados évfordulója a szászoknak szinte ugyanolyan jelentőségű ünnepévé Válik, mint a magyarságnak *Kazinczyé*. Az ünnepi

összefogás hatásaként a közélet lassanként megélénkül. Az emberek megint érdeklődéssel fordulnak a közösség kérdései felé, szunnyadó népi öntudatuk a „szabadság költőjétől” kap új életerőt. Ebben az érdeklődésben azonban a magyarság iránt megnyilvánult rokonszenvnek már alig marad nyoma. A Schiller-jubileum esztendejében *Schmidt Henrik* „Siebenbürgische Quartalschrift” címen — régi, jó emlékeket keltő cím — folyóiratot indít, mely az egymást gyorsan követő események hatása alatt nemsokára „Her mannstädter Zeitung” címen napilappá alakul át. A „Quartalschrift” már első füzetében szint vall alapvető politikai kérdésekben: csak Ausztriával szoros egységben látja biztosítottnak a szászok jövőjét; pereze annak a reményének is kifejezést ad, hogy időszerű alkotmányreformmal teszik majd lehetővé a birodalom népeinek boldogulását. Igaz, hogy ebbe a politikai hitvallásba eleinte némi magyar-rokonszenv is vegyül; a szerkesztő találoan mutat rá a Schiller- és Kazinczy-jubileum közös jelentőségére, — de aztán csakhamar hangot változtat, óva intve a szász közvéleményt, hogy szász-magyar testvériségről álmodozzék. A szászok valóban a „Quartalschrift” útmutatását követik, mikor a következő évben az abszolutizmus felszámolására irányuló kísérletek újra politikai cselekvésre készítetik. Bár a bécsi kormány már kétszer fosztotta meg őket féltett kiváltságaiktól, mégis — a csalódások ellenére — hittelt adnak a Bécsből jövő csábító ígéreteknek. Merész álmok, letűnt remények kelnek életre. Az 1848-ban harcosan kiálló fiatalság férfivá érve most azt reméli, hogy a Habsburg-birodalom újjászervezését ezúttal valóban a szász népcsoport sajátos helyzetének, szerzett jogainak és hagyományainak figyelembevételé-

vei fogják végrehajtani. „Nagyosztrák” politikát csináltak a szászok, — saját történetíróik mondják ezt; jóhiszemű reménykedéssel választották meg képviselőiket az osztrák államtanácsba, s ezzel természetesen újból válaszfalat emeltek maguk és a magyarság közé, melyhez nemrégén még készek voltak közeledni. Nem ismerték fel a Bécsből kiinduló kísérletek életképtelenségét, csak kevesen közülük látták előre a szükségképen bekövetkező nagy fordulatot, mely után nélkülözhetetlen lett volna számukra a magyarság rokonszenve.

A kiegyezés a szászok túlnyomó többségét váratlanul érte. Tévedés lenne azt hinni, hogy a privilégiumok felszámolása 1867 után a szász politika külön útjai nélkül nem történt volna meg. Kétízben a bécsi kormány egységesítő törekvései semmisítették meg a kiváltságokat; most a kiépülő magyar egységállam követelte — részben — áldozatul. Az áldozat elengedhetetlen volt: a szász kiváltságok jórésze fölött eljárt az idő. A tengernyi szenvedés és évszázados küzdelem után szabadabb életlehetőségekhez jutott magyar állam vezetői nem tettek egyebet, mint amit minden más állam felelős vezetői tettek volna hasonló helyzetben, hiszen európaszerte a nemzeti egységállam volt az uralkodó eszmény. A privilégiumok megnyirbálása tehát szinte a természeti törvény szükségszerűségével történt. De bizonyos, hogy olyan nemzetiség, mely évszázadokon keresztül nem torlaszolta volna el következetesen a magyarsághoz vezető utat, lényegesen jobb kilátásokkal vehette volna fel a harcot legértékesebbnek tartott jogaiért.

A szász értelmiség állásfoglalása a kiegyezés által teremtett közjogi helyzettel szemben nem volt egységes; az „öreg szászok” továbbra is ragaszkodtak

népi különállásuk biztosítékaihoz, és e biztosítékok védelmében mindenre elszánták magukat; a „fiatal ezászkok” viszont abban látták népük jobb jövőjének zálogát, ha közelednek a magyarsághoz és tevékenyen résztvesznek a kiegyezés után adódó országépítő munkában. Egy tekintélyes szász vezető férfiú már 1869-ben az amerikai németseget állította példaként népe elé, mely szerinte „jó német érzületű”, de mégis mindenekelőtt új hazájához ragaszkodik. Igaz, hogy a derék útegyengető csakhamar megkapta a választ a privilégiumokért harcoló táborból: „saxones sint ut sunt, aut non sint”. De a közeledésre való hajlandóság a politikai szempontból mértékadó szász körök egy részében mégis megmaradt, és különösen meggyőzően nyilatkozott meg a közigazgatás egységesítéséről 1876-ban hozott törvény körül kialakult vitában. Az 1876. évi XII. t.-c. megvonta az univerzitástól a jogszabályalkotó és közigazgatási jogkört, s az univerzitás hatásköre alatt álló területet a vármegyék között osztotta fel. Megszűnt a szászok com elválasztó joga is. A régi közigazgatási egység alaki emlékeként a monarchia összeomlásáig megmaradt a „szászok grófja” címe, melyet az uralkodó által kinevezett nagyszzebeni főispánra ruháztak. A közvélemény megoszlására semmisen jellemzőbb annál a körülménynél, hogy a szászlakta föld közigazgatási különállását megszüntető törvényjavaslat képviselőházi tárgyalásánál *Wächter* képviselő vállalta az előadói tisztet, társa, *Fabricius* pedig beszédében a törvényjavaslatot a szász nép új felvirágzásának előfeltételeként üdvözölte. A „Királyföld feldarabolását” — a harcos szász sajtó ezt a szólamot ismételtette keserű vádként a magyarság felé — az utókor egy része még két emberöltő távolából is hasonlóan

ítélte meg. *Capesius Károly Bernát* „Im alten Land” című regényében azt írja, hogy a szászlakta föld önkormányzatának megszüntetése nem volt súlyos csapás, hiszen az univerzitás, mint önkormányzati szerr egyébként is elavult. *Hoch Károly* jelentős közíró meg éppen örvendetes következményűnek mondja azi önkormányzat megszüntetését; a szászok — úgy mond — kiléptek merev elzárkózottságukból, befolyásuk az egész országban érezhetővé vált.

Az elzárkózottságból azonban csak kevesen léptek ki. A kiegyezés a „legszörnyűbb csapás volt, mely a szászságot megtelepedése óta érte” — *Zilich Henrik* még 1929-ben is ezzel a bántó élességgel fogalmazta meg a szászok túlnyomó részének ítéletét az új közjogi helyzettel szemben. Ebben az ítéletben kétségtelenül lényeges része volt a szász Önmegelégedés és magábamerülés ősi tulajdonságának. A régi renchez ragaszkodó szászok minden változástól idegenkedtek; állásfoglalásukban elsősorban az örök mozdulatlanságot őrző szellem jutott kifejezésre, melyet egyik legkomolyabbszavú lírikusuk, *Schullerus Adolf* keserűen, de találóan foglalt versbe polgártársainak megzavarhatatlan szemlélődéséről írt satírájában:

Die sind mit ihrer Ruhe höchst zufrieden.
 Radau und Rummel werden streng gemieden.
 Mit Ungemütlichkeiten bleibe man uns fern.
 Was kümmert uns der Sauselauf der Zeit?
 Wir geh'n nicht mit...
 Daß die Kultur auch hierher einmal leckt,
 Ist unnütz doch und ganz und gar entbehlich.
 Denn sehr bedeutend ist der Nutzen schwerlich.
 Weil jeder seinen Beutel tiefer steckt.

Most azonban többről volt szó, mint kellemetlen változásról. A kiegyezést szükségképen követő intéz-

tedések valóban a fenyegetettség érzetét kelthették a német népi öntudatát túrhetetlenül megőrző százságban, mely hozzászokott ahhoz a gondolathoz, hogy ősi műveltségének birtokállományát a kiváltságok egész sora védi. Természetes, hogy a népi különállást féltő értelmiség nemcsak a szászlakta föld közigazgatási önkormányzatát megszüntető törvényt, hanem a magyar nyelvtanítás kiterjesztését biztosító intézkedéseket is viharos tiltakozással fogadta. A népiskolai és középiskolai törvény, az egyházpolitikai törvények, majd később az Apponyi-féle népiskolai törvény körül egyformán elkeseredett harcok támadtak, — sajnos többnyire a merev visszautasítás és terméketlen tiltakozás fegyvereivel, a nélkül, hogy az „ősi jogokat” védő szász körök tárgyalásra alkalmas ellenjavaslatokkal álltak volna elő. A politikai küzdelem eredménytelensége kezdetben kedvetlenséget kelt és fokozza a fenyegetettség érzetét. A német érzületü értelmiség elsősorban az ifjú nemzedéket félti az „idegen” szellemtől, s védekezésül éppen úgy magyarra le nem fordítható keresztneveket — *Lutz, Misch, Gertrud, Adolf, Günther, Gottlieb, Gottfried* stb. — ad gyermekeinek, mint a szűkebb Magyarország öntudatos német polgársága. Néhány esztendőn át veszedelmesen terjed a nyugtalanság, sőt kétségbeesés hangulata. Sokan egyedül a kivándorlásban látták jövőjük biztosítékát. A reménytelen csüggedés hangulatát tükrözik *Albert Mihály* keserü humorral teli verssorai is:

Was du auch sonst auf Erden
Durch Schicksalslaunen bist —
Eins wünsche nie zu werden:
Ein deutscher Kolonist.

De a csüggedés nem sokáig üli meg a lelkeket; csakhamar új útra lép a harcos szászok tábora. A régi, időszerűtlen vagy az egységes magyar államban használhatatlanná vált életkereteket részben újjakkal igyekszik pótolni.

Az érzelmi megújodást hatékonyan elősegítik az 1870. év páratlan német sikerei, melyek a szászoknál is új erőt adnak a népi öntudatnak. Az értelmiség fokozódó lelkesedéssel kíséri figyelemmel a német-francia háború eseményeit. A fényes német győzelmek valahogyan kiragadják az embereket lelki alélságukból meg tétlen csüggedésükből. A sajtó megleghangú tudósításai nyomán egyre többen vallják büszkén, hogy felemelő érzés németnek lenni. A győzelmes béke hírére az egész erdélyi német közvélemény ujjongva fogadja: „Oh ti boldogok, — írja *Müller Frigyes* Újegyházból nagyszebeni barátainak — kik 24 órával előttünk tudtátok meg a nagy eseményt!” De nincsen idő ünneplésre, győzelmi mámorra: a hétköznap állandó éberséget, megfeszített munkát követel. A politikailag vezető réteg a viszonyok kényszere alatt lassanként kicserélődik; amint a patrícius-családokból kikerült, régebben mindenható hivatalnokok elszegényednek, tekintélyüket veszítik és új embereknek adják át helyüket, úgy a nép vezetését is egyre inkább az állami gépezettől aránylag független ügyvédek, papok meg tanítók veszik át.

A sajtó és az irodalom is állandóan gondoskodik arról, hogy az újjáépítő munkához szükséges népi öntudat a legszélesebb rétegekben erősödjék és fokozódjék. Nem véletlen, hogy a politikai küzdelem megélénkülésével egyidőben újra kiadásra kerülnek az ötvenes években megjelent népszerű tudományos mű-

vek; a szász történeti és néprajzi kutatás sokoldalúbb lesz, elmélyül és új forrásokat tár fel. A hatvanas és hetvenes években „aranykorát” élő erdélyi német szépirodalom is hamar felülemelkedik a reménytelen csüggedés hangulatán és a népnevelés szolgálatába áll. Szellemi tartalmát — legkitűnőbb kutatója, *Klein Károly Kurt* szerint — a „magyar egységállam” elleni küzdelem alkotja; ebben a gondolatban találkoznak az addig csekély kivétellel helyi színezetű és jelentőségű írók, a múltat idézve ebben a gondolatban buzdítják az egész szászlakta föld népét kitartásra és új nagy alkotásokra. A szépirodalom kedvelt műfajai a Schiller nyomdokain járó történeti dráma és a multat hatalmas képekben megjelenítő, irányzatoságában kissé túlhangsúlyozott regény. *Albert Mihály* a szászok bevándorlásáról írt, szinte nemzeti drámává lett színjátékában — „Flanderer am Alt” — szenvedélyes pátosszal védi népe „ősi jogát” az erdélyi földre, és dacos büszkeséggel hirdeti: „Nem hal meg itt a német, bízzatok!” *Albert* mellett *till* mindig megértő barátja *Teutsch Traugott*; *Sachs von Harteneck* mozgalmas élete és bukása mindkettőjüket arra ihleti, hogy tragikus hőssé emeljék a sokat magasztalt és sokat ócsárolt comest. *Teutsch* legsikerültebb színjátéka a reformátor *Honterus* életének néhány mozzanatában található drámai feszültséget rögzíti hatásos, lendületes jelenetekbe. Történeti regényei („Schwarzburg”, „Georg Hecht”) a szász nép múltjának néhány feledésbe merült eseményét elevenítik meg több tudós lelkiismeretességgel mint költői képzelőerővel. A képzelőerő hiánya, a nehézkes forma és nyelv egyébként az erdélyi német szépirodalomnak csaknem minden alkotását jellemzi. Ez az irodalom a szászságot nem gazdagítja művészi értékekkel,

de nevelő és népi öntudatot ébrentartó hatásával fel-emeli. A nép testi és lelki megerősítése, a hagyományok és szokások megőrzése, küzdelem a népi erőt pusztító iszákosság és gyermekkorlátozás ellen — többnyire ezek a kérdések foglalkoztatják a jóindulatú, de csekély lendületű és túlságos józansággal oktató szász költőket.

A nagynémet körök és az 1881 őszén Berlinben megalakult „Allgemeiner Deutscher Schulverein” magyarellenes sajtóhadjáratát és beavatkozását a magyarországi németiség sorsába a szászok — ellentétben a hazai németek túlnyomó többségével — viharos lelkesedéssel fogadják. Sőt ők a sajtóvita igazi megindítói, és mindvégig következetesen képviselik benne a német álláspontot.

A ruémet iskolaegyesület alapítási tervszövege szerint az egyesületre elsősorban az erdélyi németiség helyzete miatt volt szükség. A szász sajtótámadások azonban már jóval az egyesület működésének megkezdése előtt megindulnak. A publicisztikai harc első elszánt katonája *Bauszner Guido* országgyűlési képviselő. Röpiratai — „Die siebenbürgische Frage, eine Weltfrage” (1865), „Mahnruf an Ungarn” (1870) és a német ügy legnagyobb készültségű harcosának, *Franz von Löher* müncheni egyetemi tanárnak előszavával megjelent „Das Erwürgen der deutschen Nationalität in Ungarn” (1874) — hívták fel a német birodalmi körök figyelmét a magyarországi németiség állítólagos sérelmeire — németészen állandóan csaknem kizárólag a szászokat értve — az ő révén kapcsolódnak be a vitába külső erők, és ő éleszti a szenvedélyek tüzét új meg új anyaggal. Bauszner később ugyan erősen módosította álláspontját, de néhány szűkebb honfitársa annál szenvedélyesebben vette át

a szász nemzetiségi követelések képviselőjét. Elsősorban *Wolff János* szászsebesi iskolaigazgató, majd lelkész; *Ludolf* álnéven megjelent röpirata, „Die Siebenbürger Sachsen” és „Der Sprach- und Völkerkampf in Ungarn” a sajtóháború legelterjedtebb megnyilatkozásai közé tartoznak. A publicisztikai harc megindulása érlelte valósággá a nagyszabasi „Siebenbürgisch-Deutsches Tageblatt” alapítását, s ez a körülmény megszabta politikai irányát: a lap a „völkisch” gondolat szócsové lett, s ezt a gondolatot a szász politika taktikai eltolódásainak megfelelően más-más hangnemben, de mindig szívósan és hatékonyan képviselte. A „Siebenbürgisch-Deutsches Tageblatt” politikai irányát követő közvélemény szellemében jártak el a szász képviselők akkor, mikor a magyar országgyűlés vitájában védelmükbe vették a német iskolaegyesület akcióját, s a lap kiadásában jelentek meg azok a propagandanyomtatványok, melyek a „népi öntudattal” bíró tömegek rokonszenvét és háláját fejezték ki a nagynémet körök iránt. Ilyen módon a német sajtómozgalom a szászoknál mintegy erőpróbája volt annak, hogy a népi öntudat gyökerei elég szívósak-e akkor, amikor az uralkodó liberális államgondolat vonzóereje és a társadalmi emelkedés vágya a szűkebb Magyarország németiségéből hatalmas tömegeket vitt át a magyarság táborába. A szász-ság kiállotta a próbát. A mozgalom elültével a költő *Schuster Frigyes Vilmos* joggal énekelhette népének:

Heil dir mein Volk, die Schatten sind geschwunden,
 Der Morgen tagt,
 Seit du von Broos bis Draas dich selbst gefunden
 Und herrlich unverzagt,
 Wer du dich fühlst, der ganzen Welt gesagt!
 Du hast in rechter Stunde nicht geschwiegen,

Du liebest hoch des Deutschtums Banner fliegen,
 Nun hebe stolz dein Haupt und sprich: ich habs gewdfét!
 In diesem hehren Zeichen sollst du siegen!

Persze ez a népi öntudat, amely előtt a nagy-németségen kívül minden elhomályosult, még magasabbra emelte a válaszfalat a szászság és a magyarság között. Most azonban a szászság érzelmi egysége volt a fontos, mert erre az érzelmi egységre támaszkodva foghatott munkához szellemi és anyagi téren, hogy népi érintetlenségét a változott viszonyok között is biztosítsa. A közjogi kiváltságok megszüntetése után elsősorban az egyház lett a népi különállás védőbástyája. Mindenekelőtt a hivatásuk magaslatán álló püspökök — *Teutsch György Dániel, MiiUer Frigyes ée Teutsch Frigyes* — törekedtek arra, hogy egyházuk népfenntartó és népiségörző erejét fokozzák. Még 1861-ben megalakultak a lipcsei Gustav-Adolf-egylet erdélyi német fiókéntményei, melyek az új közjogi helyzetben is hatékonyan ápták az „anyaországgal” való összetartozás tudatát. A kiegyezés után az egyesület tovább építi és terjeszti szervezeteit; munkaköre egyre több feladatot ölel fel és fiókegye-eületeivel valamint többszáz helyi csoportjával a szasz népközösség egyik legfontosabb intézménye lesz. A Gustav Adolf-egyletet politikamentesnek mondták ugyan, de érthető volt a magyar sajtó egy részének gyanakvása, mellyel a ozászlakta földön alakult fiók-egyesületeket mint a német népi gondolat propagandisztikus szerveit fogadta. Az egyesület mellett megbecsülhetetlen munkát végzett a népnevelés terén az 1884-ben alapított általános nőegylet, mely kis parasztházakban is ébren tartotta az összetartozás és a cselekvő keresztény felebaráti ezeretet érzését. A szász

értelmiség legjobbjai 1867 után általában fokozott érdeklődéssel fordulnak művelődéspolitikai kérdések felé: *Gébbel Ferenc*, az ellenzék egyik harcos vezéere már az univerzitás közigazgatási önállóságának megszüntetését követő első nagyszabású megyegyűlésen kijelenti elvarárait nevében, hogy lojalisan az új törvényes rend alapján állanak és minden erejüket csupán az egyház és iskola védelmére fordítják. Lényegesen megkönnyítette munkájukat az a körülmény, hogy a magyar kormány, különösen *mig báró Eötvös József* állt a közoktatás élén — őszinte megértést mutatott a szászok művelődéspolitikai törekvései iránt. A németországi egyetemek állandó látogatása továbbra is biztosítja a kapcsolatot a német tudománnyal. Rendesen egy-egy kiváló professzor vonzóereje és népszerűsége dönti el, hogy az erdélyi német ifjúság melyik német egyetemen végzi szívesen tanulmányait. Az ötvenes években nagy tekintélynek örvend a tübingi egyetem, ahol *F. Chr. Baur*, a nagynevű teológus mély hatással van a szász ifjúságra, a hetvenes években *Hase* egyháztörténetíró — egyébként is a szászok őszinte barátja — Jénát teszi kedvelté. Állandóan látogatják természetesen a berlini egyetemet, majd később a lipcseit, heidelbergit és marburgit is. A szász művelődésügy fejlődésének legértékesebb biztosítója azonban az volt, hogy a közjogilag megszünt univerzitás lényegileg szabadon rendelkezhetett vagyonával. A magyar állam a kiváltságoknak ezt az értékes örökségét érintetlenül hagyta; az évienként ősszel ülésező univerzitás vagyonának kamatait továbbra is az iskolák fenntartására és a szász népi műveltség fejlesztésére fordíthatta.

A művelődéspolitikában mutatkozó fellendülés felveti a gazdasági megerősítés gondolatát is. A mező-

gazdaság fejlődésének súlyos akadálya volt, hogy a gazdák nem tudtak olcsó hitelhez jutni. A kiegyezés után mozgalom indul a falusi kisember hiteligényeinek kielégítésére, mely 1872-ben a nagyszebeni földhitelintézet megalapításához vezet. Még fontosabb lépés volt a gazdák megsegítésére a Raiffeisen Frigyes Vilmos neuwiedi polgármester által megszervezett helyi hitelegyletek bevezetése a szászlakta földön. Az első ilyen hitelegyletet 1885-ben *Wolff Károly*, a Nagyszebeni Általános Takarékpénztár igazgatója — az erdélyi német gazdasági élet újjászervezője, később a magyar főrendiház tagja — alapította; ma hatalmas — többszáz helyi egyletet és a tagok tízezreit összefogó — szervezet gondoskodik a kisebb hitelszükségletek ellátásáról a falusi lakosság körében. A szász földbirtoknak nem szabad „idegen” kézbe kerülni! — ez volt a mezőgazdasági hitel megszervezésének legfőbb célja. A Raiffeisen-egyletek valóban megfeleltek ennek a célnak: 1911-ig 4817 hold földet, 337 házat és 52 házhelyet őriztek meg az elidegenítéstől, és 9430 hold földdel, 93 házzal és 29 házhellyel gyarapították a szászság ingatlanállományát. A gazdasági élet egészséges fejlődése lehetővé teszi, hogy egyre hatékonyabban álljanak a népfenntartás és népművelés szolgálatába a pénzüintézetek is, melyeknek ilyen módon a szászok életében sokkal nagyobb jelentőségük van, mint másutt. Hatásuk a közéletre és a művelődésre kezdettől fogva nyomon követhető. Már a két legrégebb szász pénzüintézet, a *Brassói Általános Takarékpénztár* és a *Nagyszebeni Általános Takarékpénztár* alapítói arra törekedtek, hogy művelődési alapokat teremtsenek. A nyolcvanas években *Wolff Károly* hatalmas újjászervező munkájában is ragaszkodik a régi elvhez, hogy

a tiszta nyereség tekintélyes részét művelődési és közjóléti célokra kell fordítani; elsősorban az ő fáradozásának köszönhető, hogy a banknyereségből ekkor már hatalmas összegeket juttatnak a népművelésnek, s ezek az összegek később még emelkednek. A *Nagyszebeni Általános Takarékpénztár* pl. 1912 tavaszán tartott közgyűlésén az előző év 310.000 koronát kitevő tiszta nyereségét úgy osztotta fel, hogy 155.000 koronát a tartalékalaphoz csatolt, 75.000 koronát iskolákra, 12.000 koronát jótékony célra, 10.000 koronát egyesületek támogatására, a maradékot pedig egyéb művelődési célokra fordította. Kisebb összegekben, de ugyanilyen elvek szerint osztották fel a brassói, segesvári, medgyesi, szászsebesi s a többi szász bankok tiszta nyereségét is. Az anyagi eszközök birtokában a szászok azzal válaszoltak a magyarnyelvű tanítás térfoglalására, hogy még jobban kiépítették és tökéletesítették tanítóképzésüket. 1892-ben öt tanítóképző tanfolyamból megalakult a nagyszebeni tanítóképző mintaszerű internátussal és gyakorlóiskolával, nem sokára ezután Brassóban megnyílt az óvónőképző és Segesvárott a tanítónőképző.

A kiegyezés után lendülettel megindult építőmunka már a nyolcvanas évek közepén számottevő eredményekre vezetett. A közösségérzésében összeforrt szász értelmiség hitet, reményt, vigasztalást merített ebből a munkából. „A munka evangéliuma *tette* nagygyá a német népet, bennünket is ez fog megmenteni; a munka jegyében győzni fogunk” — mondotta a maga is fáradhatatlanul dolgozó *Wolff Karoly*. A munka láza csaknem feledtette a legsúlyosabb kérdést, mely mégis csak megoldatlanul nyugtalankodott az értelmiség legjobbainak lelkében: hogyan

rendezze a szélsőség viszonyát az államalapító magyarsággal? Maradjon-e továbbra is a már szinte állandósult „haragszom rád”-állapotban, a sorozatos tiltakozások útvesztőjében, vagy lépjen a kiengesztelődés útjára?

X.

A KORMÁNYOK ÚTJÁN.

A szász-magyar viszony rendezésében a szása értelmiség — mint láttuk — már a kiegyezést követő első években sem értett egészen egyet. A közeledés és együttműködés „szükségességét” hirdető kisebbség a szász nép boldogulását illető alapvető kérdésekben ugyanazt vallotta, mint az ellenzékieskedő harcos többség, s így a két fél között a szász-magyar viszony értelmezésében mutatkozó felfogásbeli különbség ellenére is csak olykor került sor élesebb összecsapásra, anélkül, hogy ezt az építő munkát lényegesen akadályozta volna. Ahhoz mindenesetre elég erős volt a kisebbség, hogy a szász-magyar viszony rendezését állandóan felszínen tartsa. És az események lassanként az ellenzék legengesztelhetlenebbnek látszó tagjait is arra kényszerítik, hogy engedjenek merev ellenállásukból és keressék a megértés lehetőségét. A szása értelmiség harcot hirdető része nyilván arra számított, hogy a dualizmus rövid átmeneti állapot lesz; utána Ausztria igazi újjarendezése következik majd s ez bizonyára teljes mértékben kielégíti a szászok minden igényét. Most bizonyossá vált, hogy a kiegyezés tartós állapotot teremtett, mellyel számolni kellett» Mihelyt pedig a szászság véglegesnek vagy legalább tartósnak tekintette az új közjogi helyzetet, egész sor kormányintézkedést másképp kellett elbírálnia mint eddig. Magasabb szempontból szemlélve

az eseményeket kitűnt, hogy sok minden, ami eddig „csapásnak” látszott, semmiképen sem irányult a szász nép ellen, hanem csupán szükséges lépés volt. A kiegyezést követő esztendőkből a szászság tagadhatatlanul sokat veszített, de ami megmaradt, még érdemes volt arra, hogy megbecsülje és okosan gazdálkodjék vele.

Az állam helyzetének józanabb megítélése azonban önmagában talán nem terelte volna a kiengesztelődés útjára a szászok politikai vezetőit. Ezt az utat elsősorban saját népük érdekében kellett választaniuk. A népi műveltség fejlődését biztosító intézmények — egyház, iskolák, egyesületek — fenntartása hatalmas szellemi és anyagi erő kifejtést követelt, s ennek állandósítására a szászság a magyar állameszmével szembenállva nem bizonyult elég erősnek. Már a nyolcvanas évek elején egyre gyakrabban felhangzik a sajtóban a komor intelem, hogy a szászság számbelileg visszafejlődik, lassan szaporodik, — az igazi, komoly versenytárs már nem az államalapító magyarság, hanem a veszedelmesen erősödő románság. Hiába küzdöttek a nép vezetői a kivándorlás ellen, egyre több gazda hagyta el erdélyi hazáját és ritkította a falvak lakosságát. A szász kivándorlás adatai az egyes lelkészi hivatalok feljegyzései alapján pontosan figyelemmel kísérhetők. A századforduló körül pl. két esztendő alatt tíz egyházmegyéből kerekén 6000 férfi, több mint 4000 nő és gyermek, összesen mintegy tíz és félezer lélek vándorolt ki, és ne feledjük, hogy ezekben az években az egész szászság lélekszáma nem volt több 228.000-nél! A kivándoroltak tekintélyes hányada a falusi meg kisvárosi iparosrétegből került ki, melyet a gyáripar ütött el keresetének javától. Hasonló jelenséggel a magyar kisipa-

rosság körében is találkozunk ebben az időben. De a nagyszámú szász értelmiség is kénytelen volt egyre növekvő mértékben Németországban elhelyezkedést keresni. Az intelligencia nagyobbmértvű kiszivárgása kétségkívül elsősorban az aránytalanul kiépített ezász iskolarendszer és a főiskolai végzettséget megkívánó pályák túlbecsülésének következménye volt. A «század végén az alig negyedmilliónyi kicsiny nép több mint 300 különféle típusú iskolát tartott fenn, melyekben kerek számban 800 tanerő működött. Az értelmiség egészségtelen túltermelése azonban még a századok sajátos társadalmi fejlődéséből is adódott. A 16. század óta, mikor a szász nép vezetését a politikában, közigazgatásban és szellemi életben a városi polgárság néhány kiválasztott családja vette át — az intelligenciát adó családok, amennyiben valóban századok és nem bevándoroltak, alig változtak. Egyes értelmiségi foglalkozási ágak a kiválasztott családokon belül apáról fiúra szálltak, — tanulságos ebből a szempontból végiglapozni *Trausch-Schuter* erdélyi szász írói lexikonát! — a nepotizmusnak sajátos változata alakult ki, mely rendkívül megnehezítette azt, hogy a szász értelmiség új elemekkel frissüljön fel. Ez az intelligencia állományában valahogyan megmerevedett és sajátosképen — annak ellenére, hogy a népi öntudat élesztői soraiból kerültek ki — bizonyos mértékben épen úgy eltávolodott a szász nép többi rétegeitől, mint az egész szászország Erdély többi népeitől. Fokozta a helyzet súlyosságát, hogy az értelmiség jelentős része lassanként elszegényedett. A lelkészeknek a csinos jövedelmet biztosító tized helyett sovány járadékkal kellett beérniök, s a kisvárosokban a hivatalokat vesztett patrícius-családok fiai is busás bevételektől estek el. Megváltoztak a tár-

sadalmi érintkezés külsőségei is: az új emberekkel a régi patriarchális erkölcsök helyébe más, szokatlan formák léptek, melyek a hagyományhoz szívósan ragaszkodó szász társadalomban ismét csak belső megrendüléssel jártak. A vallás terén is a bomlás veszélye fenyegette a nép egységét: a századforduló körül néhány községben a baptisták, adventisták és más szekták számos követőre találtak, a szász egyház egysége pedig szerves velejárója volt a népi egységnek. Még nagyobb veszedelmet jelentett a szász néptestnek az egyke, a pusztító gyermekhalandóság és az alkoholizmus; ellenük a Nagyszebenben alakult *Gyermekvédő egyesület* és a *Siegmund Henrik* megyesi főorvos által 1902-ben alapított *AlkoholelLENES egyesület* csak megkésve és kellő hatás nélkül tudta felvenni a küzdelmet.

Mindezek a bajok nagyrészt már a nyolcvanas évek elején mutatkoztak; az élesszemű politikusok idejekorán felismerték a helyzet súlyosságát és első-sorban ez a felismerés döntötte el a szász politikában és közvéleményben 1885 körül bekövetkezett nagy fordulatot. Minden józan gondolkodónak be kellett látnia, hogy a további elzárkózás szükségképpen szétmorzsolja vagy legalább is teljesen leköti a szász nép legjobb erőit. A megbékülésnek már a hetvenes évek végén akadtak bátor szavú hirdetői a szászok sorai-ban. Köztük elsősorban *Meltzl Oszkár* nagyszebeni jogakadémiai tanárt kell megemlítenünk. Meltzl nem volt erdélyi német — nagyatyja a Szepességről telepedett át a szászlakta földre — és így elfogulatlanul állott a szászság politikai hagyományaival szemben is; átfogó műveltsége és széles látóköre osztatlan tiszteletet keltett és fokozott súlyt biztosított szavá-nak. „Die Stellung der Siebenbürger Sachsen in Un-

garn” c. röpiratát (1878), melyben először sürgeti a száez-magyar viszony újjárendezését, a magyar belügyminiszternek és a népi öntudatot következetesen képviselő „Siebenbürgisch-Deutsches Tageblatt” körül csoportosuló szász politikusoknak ajánlotta, mert ezek szerinte engesztelhetetlen ellenfelekként állottak egymással szemben. Nem kíméli egyik félt sem: keményen szemükre hányja konok hajthatatlanságukat, de mégis elsősorban a megbékélés lehetőségeit látja, s ezért biztató szavakkal fejezi be fejtegetéseit: „Ha a szászokat megnyugtatják és szilárd biztosítékokat nyújtanak nekik arra nézve, hogy nemzeti birtokállományukat nem veszélyeztetni, hanem minden megengedett és jogos eszközzel védeni akarják, a magyar államnak nem lesznek náluknál hívebb eß megbízhatóbb polgárai, akik szívesebben adják majd vérüket Magyarorszáért”. Meltzl békítési kísérlete korai volt: a nagynémet sajtótámadások akkor indultak meg és oktalan bizakodást keltettek a szász értelmiségben, jogos felháborodást a magyarságban, a következő esztendőkbén pedig még jobban elmérgesítették a légkört. Nem sok sikere volt Meltzl békítési akciójának a „Siebenbürgisch-Deutsches Tageblatt” élén sem, ahol 1886 elején lépett rövid időre *Wolff Károly* örökébe. Igazán eredményes munkát csak mint képviselő végezhetett: ügyesen próbálta indokolni a szászok addigi magatartását, rámutatva a mindkét részről elkövetett hibákra, de mindig vigyázva arra, hogy senkit meg ne bántson. Fáradozását több körülmény segítette elő: mindenekelőtt gróf *Bethlen András* főispáni működése Brassóban, majd Nagyszébenben. A «szász közírók is szívesen elismerik róla, hogy európai műveltségű, férfiasan nyílt, igazi magyar ur volt, aki tisztségében mindig elfogultság nél-

kül és a helyi viszonyok alapos ismeretében járt ei, meggyőződéssel hirdetve a szászok államhűségét. Döntő módon siettette a közeledést a szászok szemében mindig ellenszenves *Tisza Kálmán* és kormányának bukása 1890 tavaszán. Az új politikai magatartás irányvonalait a szászok júniusban Nagyszébenben egybehívott nagy népgyűlése volt hivatott megállapítani. *Wolff Károly* szerint voltaképpen jóval többről volt szó, mint a politikai irány jelölésről: „Hogy hivatásunknak az újkor változott viszonyai között is eleget teheszünk, hogy ne mint valami hasznavehetetlen szerszámot vagy épen ócskavasat félredobjanak bennünket, a modern kor fegyverzetét kell magunkra öltetnünk és minden erőnket arra fordítanunk, hogy gazdasági, társadalmi és művelődési intézményeinkben mutatkozó félreismerhetetlen elmaradottságunkból felküzdjük magunkat”. A nagygyűlés feladata nem volt könnyű, mert a különféle pártállású szász politikusokat közös munkatervnek kellett megnyerni; többen közülük elvileg is idegenkedtek a szász-magyar közeledéstől, és jellemző, hogy a megegyezést biztosító irányelvek a központi választmányban mindössze egy szavazattöbbséget kaptak. Szenvedélyéé viták után végre létrejött az új politikai program, mely a népi különfejlődés biztosítékainak követelésében számot vetett az egységes magyar állam érdekeivel és hangsúlyozta a szászok együttműködési készségét minden irányban. Ez a program a szász értelmiségnek módot nyújtott arra, hogy — saját szavai szerint — mint a „mindenkori kormánypárt hű csatlósa” kapjon szerepet a magyar közéletben és nagyobb eredménnyel küzdjön természetesen elsősorban továbbra is népe külön céljaiért. A szászok új politikai tájékozódását a magyar kormány is meg-

nyugvással fogadta. Különös szeszélye a sorsnak, hogy a szászság épen azzal a gróf *Szapáry Gyulával* jutott megegyezésre, akit képviselői a szászlakta terület közigazgatási önkormányzatának megszüntetése alkalmával a „fennálló törvények megsértése miatt” vád alá akartak helyezni.

A szász sajtó csakhamar az új politikai irány számottevő eredményeire mutathatott rá. A megyék élére új főispánok kerültek, részben szászok, részben erdélyi magyar urak, kik a nyelvi törvényeket tapintattal hajtották végre és sok megértést mutattak a szász nép sajátos érdekei iránt. Mint a vezető ezász gazdasági szakemberek is elismerik, különösen sokat köszönhetett a nehéz helyzetben lévő erdélyi német kisipar a magyar kormány iparpártolási törekvéseinek. A szász-magyar közeledésnek legértékesebb eredménye mégis az volt, hogy fokozottabb érvényesülési lehetőségeket nyújtott a szász értelmiségnek a magyar közéletben. A közeledés mellett döntő nagyszabeni népgyűlés 1890-ben kezdeményező határozatokat hozott ebben az irányban: „az állam feladatainak megoldásában hatékony közreműködésünk biztosítására arra kell törekednünk, hogy a szász ifjúság mennél nagyobb számban helyezkedjék el az állami szolgálat minden ágában”. Az állam valóban tárt karokkal fogadta mindazokat, akikben őszinte készség volt a közös munkára s a szász értelmiség fiai egymásután emelkedtek a politikai, gazdasági és szellemi élet vezető állásaiba. A szász nép kötelékéből kikerült politikus meg gazdasági vezérférfitú új szint hozott a magyar közéletbe: megőrizte veleszületett tartózkodását és zárkózottságát, de hatalmasan megnövekedett mozgásterületén ie feltűnést keltett gazdasági érzékével s az erdélyi politikai élet hagyo-

mányai útján belénevelt diplomáciai készségével. Különösen nagy számban helyezkedtek el a szász értelmiség fiai a közös, osztrák-magyar hivatalokban megintézményekben: a közös pénzügy- és külügyminisztériumban, az osztrák-magyar bankban többen közülük vezető állásokba emelkedtek. A *Tisza István* kormányának hivatalbalépése után kialakult kedvező légkörben még fokozódott a szászság térfoglalása a közszolgálatban. Tekintélyes pozíciókba jutott vezető férfiaknak sikerült is épen nem megvetendő előnyöket biztosítaniok népük számára: a szász közírók is rámutatnak arra, hogy a nyelvi törvényeket, köztük a különösen súlyosan sérelmezett Apponyi-féle népiszkolai törvényt talán sehol sem hajtották végre olyan enyhén, annyi megértéssel, mint épen náluk; a szász egyháznak a kormányok évről-évre növekvő tekintélyes államsegélyt juttattak, melynek élvezetében lehetőség adódott arra, hogy népiségvédő és népi kultúrát megőrző intézményeit korszerűen fejlessze és gyarapítsa. A tárgyilagos szemlélőnek általában el kell ismerni, hogy a hivatalos Magyarország példátlanul megbecsülte és gazdagon jutalmazta a közeledés mellett döntött szászokat.

Pedig a közeledés ügye lényegében nehezen és csak súlyos zökkenőkkel haladt előre. A szász nép határozatilag kimondotta ugyan, hogy békés egyetértésben óhajt élni a magyarsággal és lojálisan részt akar venni az állam ügyeinek intézésében, de a hivatalos határozatnak tekintélyes ellenzéke maradt, mely minden apró és elkerülhetetlen súrlódást ügyesen kihasznál magatartásának igazolására, mindent elkövetett, hogy a régi elkülönülési politika tábora erősödjék. A „zöld szászok” lendületes mozgalma, mely főkép Brassóban és Nagyszebenben a fiatal

szász értelmiség körében keltett visszhangot, továbbra is erőteljes harcot hirdetett a magyarság mindennemű, térfoglalásával szemben, és szenvedélyesen támadta a szász-magyar közeledés híveit, a „fekete” szászokat, akik a mozgalom vezetői szerint hűtlenül kitértek az igazi népi politika útjáról. De a mérsékelt „fekete” szászok tekintélyes részében is hiányzott a közeledés őszinte szándéka. Sokan közülük zavartalanul folytatták az idejét múlta terméketlen sérelmi duzzogást, ha pedig kiléptek passzivitásukból, olykor fonák helyzetet teremtettek. Így 1897-ben a veszélyeztetett népi érdekek védelmére az asszonyokat is megmozgatták és hatalmas küldöttséget indítottak Bécsbe, hogy az uralkodónál a helységnevekről szóló törvény ellen tiltakozzanak; a kormánynak kellett közbelépnie, hogy a közjogi szempontból is feltűnően szokatlan és furcsa küldöttségjárás eredménytelen maradjon.

A legtöbb bajt és zavart a „zöld” szászok népiségvédelmi mozgalmának terjeszkedése okozta. A harcias becsvágytól duzzadó fiatal politikusok egyik legfontosabb célja az volt, hogy saját népük küzdelmének a Magyarország egyéb vidékein élő németek népi öntudatának felkeltésével adjanak fokozott súlyt. *Brandsch Rudolf*, a „zöld” szászok táborának legtevékenyebb harcosa, a század elején főképp *Steinacker Ödön*nel, a hazai német érületű polgárság politikai vezetőjével a bánáti némettség körében kezdte meg öntudatosító munkáját. Akciója kínos helyzetet teremtett: Brandsch maga mint képviselő a kormánypárt tagja volt, agitációjával pedig kétségkívül súlyosbította a kormány helyzetét és ellenzéki mozgalmat élesztett; de furcsa helyzetbe került a szászság többi képviselőjével szemben is, akiknek nagyrésze mégis csak — ha csu-

pán külsőleg is — a szász-magyar közeledés hívének vallotta magát. Tagadhatatlan, hogy a szász értelmiség túlnyomó többsége örömmel üdvözölte a „svábság” öntudatraébredését és ezzel a magyarországi németiség politikai súlyának növekedését. De ugyanez a többség elsősorban saját népe érdekei fölött örködött, és érthető módon attól tartott, hogy minden elhamarkodott lépés könnyen veszélyeztetheti az engesztelődés útjára tért szász politika valamennyi eredményét. Valójában mindenki örült a „svábok” mozgolódásának és szívből óhajtotta, hogy a bánáti németiség saját soraiból támadjon hivatott politikai vezér, de a mérsékeltőbbek mégis óva intettek mindennemű beavatkozástól. Brandsch és képviselőtársai nagy részének ellentétes álláspontja szükségképpen kisebb-nagyobb összeütközésekre vezetett. A többség hivatalosan kimondotta: „a rendszeres agitációs tevékenység, Dél- és Nyugatmagyarország német lakosságának állandó befolyásolása, hogy jelenlegi népi közönyéből felébredjen, egyértelmű a szász képviselőtestület politikai súlyának csökkentésével és feltétlenül összeütközésre vezet a kormánypárttal, melynek keretében a szász képviselők népük érdekeiért síkra szállanak. Ez a szász érdekeknek rendkívül ártalmas összeütközés a párttal annál könnyebben támadhat, mivel nemcsak nemzeti okokból adódik, hanem általában abból a körülményből, hogy ellenzéki mozgalom kezdeményezéséről van szó; már pedig minden párt meg fogja kívánni, hogy tagjai ne vegyenek részt olyan mozgalomban, vagy éppen maguk ne szítsanak olyan mozgalmat, mely ellene és a belőle alakult kormány ellen irányul”. Brandsch a határozat ellenére tovább folytatta öntudatosító munkáját, sőt egyetlen feltétlen híve képviselőtársai között, *Kopony*

Vilmos, 1914 tavaszán a képviselőházban nyilatkozatot olvasott fel, melyben a szászok egyetértését fejezte ki az éledező népi mozgalomból támadt ellenzéki „Délmagyarországi Német Néppárt”-tal. Nem valami épületes jelenet volt, mikor nyomban erre *Melczér Vilmos*, a szász képviselőcsoport hivatalos szónoka, kénytelen volt kijelenteni, hogy a szászság nem érzi magát hivatottnak a délmagyarországi németség érdekeinek képviselésére. Gróf *Tisza István* miniszterelnök érhetően éles bírálata után Brandsch és Kopony azonnal kilépett a kormánypártból. Ezzel a szász politikában újra beállt a nyílt szakadás, mely csak azért nem vezetett súlyosabb bonyodalmakra, mert nemsokára a szászság minden erejét is a világháború gondjai kötötték le.

Nem jött létre az igazi közeledés társadalmi téren sem. A szász értelmiség fiai közül többen gyönyörű közéleti pályát futottak meg. *Graiz Gustav* — mint ismeretes — a pénzügyminiszterségig emelkedett a világháború alatt, igaz, hogy kapcsolatai a szászsággal egyre inkább elhalványultak. A főváros politikai meg gazdasági köreiből valóban szívesen látták a vezető állásba jutott „jámbor” szászokat — gentry-társadalmunk kedvelte ezt a jelzõt, noha a szász közéleti férfiakat igazán nem bántotta a jámborság, — de otthon, az erdélyi városokban a szász-magyar társadalmi érintkezés csak úgy[^]jilkaloms[^]erü maradt és szűk körre szorult, mint a román-magyar barátkozás.

Egészségesebb viszony alakult ki szellemi téren, igaz, hogy a politikai irányváltozástól majdnem teljesen függetlenül. Hiszen a szász közélet legharciasabb éveiben is szép számmal akadtak írók, akik szívesen fogadták a magyar szellemből kiinduló ösz-

tönzéseket. *Hennig Gottfried Vilmos*, írói nevén *Sachs Ervin*, gazdag csokorra való költeményt ad ki sikerült fordításban *Kisfaludy Károlytól, Vörösmartyótól, Petőfitől, Gyulaitól* és más magyar költőktől; *Hermann Vilmos és Melas Henrik* elsősorban Petőfi verseit népszerűsítik saját népük körében és Németországban. Egyébként az erdélyi német szellemi élet a hetvenes évek lendülete és termékenysége után a századforduló körül hanyatlásnak indul. A szűk látókörű, egyhúrú tájköltők többnyire helyi érdekű tárgyakat és problémákat dolgoznak fel, s ennek megfelelően jobbára csak helyi visszhangot keltenek. A szellemi élet elsekélyesedését az irodalmi ízlés romlása is jelzi. Az értelmiség legállandóbb — sokszor szinte egyedüli — szellemi tápláléka a „Gartenlaube”; a tömegek egy-egy füzet megjelenésekor valósággal megrohanják a könyvkereskedéseket. Merész fordulatot és új lendületet hoz *Meschendorfer Adolf* 1907-ben megindult, irodalmi öncélúságot hirdető és művészi értéket követelő folyóirata „Die Karpathen”. A biztos ítéletű, céltudatos szerkesztő nemcsak arra törekedett, hogy a szász irodalmi és művészeti termelést eleven kapcsolatba hozza a modern világirodalmi áramlatokkal, hanem az erdélyi német irodalomban először tett kísérletet arra, hogy népe szellemi arcát tisztán művészi eszközökkel, táji, népvédelmi és oktató járulékoktól mentesen vigye a nyilvánosság elé. A szász sajtó történetében páratlan hatású „Die Karpathen” a ezász-magyar szellemi kapcsolatokat is jelentős lépéssel viszi előbbre. Nem véletlen, hogy a folyóirat körülbelül egy időben indul meg a „Nyugat”-tal, melynek tartalmától ie sokat kap. Meschendorfer minden politikumot száműz lapjából és egyre fokozódó figyelemmel fordul a többi erdélyi nép iro-

dalma, különösen a magyar irodalom felé; éppen a „Nyugat” köréhez tartozó költők és írók szenvedélyes viták középpontjában álló alkotásait ismerteti meg honfitársaival sok megértéssel, magas színvonalú műfordításokban. Folyóiratában jelennek meg többek között *Schullerus Edének* és *Hajek Egonnak*, az újabb szász irodalom két legtudatosabb, finom ízlésű, nyelv-művészenek *Ady*-fordításai.

A békülékenyebb hangulatban a szász és magyar tudomány is közelebb kerül egymáshoz. A szász történettudósok érdeklődéssel fordulnak magyar kérdések felé. *Connert János* pl. a székelyek politikai intézményeinek kialakulását kutatja és rámutat a székely és szász székek különbségeire; több tárgytörténeti tanulmány érdekes párhuzamot von a magyar és szász irodalom között. A magyarságért lelkesedő vagy akár csak a magyar felsőbbiséget őszintén elismerő erdélyi német történetírót most sem találunk. De a szász-magyar politikai viszony hullámzásának megfelelően a kilencvenes évektől kezdve új hang csendül meg a magyarsággal szemben a tudományos történetírásban és publicisztikában is. A száisz tudósok mindenekelőtt mint folyóirataink munkatársai kapcsolódnak be a magyar tudomány munkaközösségébe. 1910 körül a szász irodalomtudomány jelentős ösztönzéseket kap *Bleyer Jakab* elevenebb szemléletet hirdető germanisztikai irányától, s így ezen a téren is újabb szálak szövődnek a magyar «szellemi élet felé: *Csáki Richard*, *Roth Alfréd* és *Hajek Egon* tanulmányai világosan mutatják az irány fokozatos ténfoglalását.

A szász-magyar közeledés nem járt teljes sikerrel. A súrlódási felületek továbbra is megmaradtak, de a nyugodtabb légkörben legalább esetenként köny-

nyebb volt megegyezni és a szász értelmiség egy része lassanként mégis egészségesebb belső viszonyba került a magyar állammal. A magyar kormány kétségkívül sok megértéssel bánt a szászokkal és bőkezűen gondoskodott igényeik kielégítéséről. Különösen gróf *Tisza István* munkálkodott azon, hogy a szász-magyar közeledés formái elhatározásból valósággá válják. Minden alkalmat megragadott, hogy rámutasson a szászság népi jogaira, mindenekelőtt pedig arra, hogy a népi jogok gyakorlása zavartalanul megfér az államhűséggel. A nemzetiségi kérdéstről 1913 decemberében mondott elvi jelentőségű képviselőházi beszédében példaként idézte a szászokat arra, „hogy országunk nem magyarajkú polgáraiban erős népi öntudat élhet, hogy maradandó szellemi kötelek fűzhetik őket a velük rokon külső nagy nemzetállamhoz a nélkül, hogy e miatt hűségük és a magyar állam szolgálatában végzett munkájuk bármilyen vonatkozásban is csorbát szenvedne”.

A néhány hónap múlva megindult világháború bőven alkalmat adott a szászoknak arra, hogy cselekvő áldozatkészséggel tegyenek bizonyosságot magyar államhűségükről s egyben német népi öntudatukról.

XI.

„OTTHONUNKAT ELVESZTETTÜK, DE MEGTALÁLTUK HAZÁNKAT I.

A román betörés elől a fővárosba menekült szász gyülekezet 1916 őszén a Deák-téri templomban istentiszteleten van együtt. A szószéken *Teutsch Frigyes*, a „Landeskirche” ősz püspöke áll és szívbemarkoló szavakkal önt vigasztalást híveinek megrendült lelkébe, a Mindenható emberi elménk számára kifürkészhetetlen végzéseinek időtlen érvényességében keresve a népére szakadt fájdalmas hontalanság, csapások, szenvedések, nélkülözések magyarázatát. Teufelch püspök vigasztal és felemel, de egyúttal magábaszállásra, szigorú önvizsgálatra inti gyülekezetét. A nagy világégésben sok minden új szint, új értelmet kapott, amiről a szászszágnak hagyomány-szentelte, kemény harcokban megrögződött nézetei meg ítéletei voltak. Most újra meg kell vizsgálni, nem dőlt-e meg érvényességük a pusztító és tisztító viharban? Hogyan alakult a szász nép viszonya az államhoz és az államalapító magyarsághoz? S a „Landeskirche” püspöke felemeli hangját, mikor a feltett kérdésekre válaszoló gondolatsor végén kimondja a közös szász-magyar harc és szenvedés, a közös megpróbáltatás és menekülés komoly tanulságát: „Ott-honunkat elvesztettük, de megtaláltuk hazánkat”.

A püspöki beszéd inkább józan, meggyőző érveivel, mint szárnyalásával és az érzés melegével hat

a hallgatóságra. Ez szinte természetes: a szász egyház feje beszél szász híveinek saját nyelvén, a néplélek minden rejtekének alapos ismeretében. De hallgatósága most egyébként is hajlamos arra, hogy levonja a legutóbbi két esztendőben történtek és a mostani helyzet tanulságait. A menekülőket Magyarország minden részében testvéri együttérzés és szótlan, de annál gyorsabb és eredményesebb segítőkészség fogadta. E sorok írója élénken emlékszik arra a szépszámú — többnyire tekintélyes lelkészekből meg tanárokból álló — «szász menekülő csoportra, mely a báró Eötvös József-kollégiumban kapott ideiglenes otthont. Nekünk fiataloknak különös, izgató, idegen világot jelentettek a szász vendégek, de a menekülők is mohó kíváncsisággal szemlélték új környezetüket. Mikor első este a közös asztalhoz ültünk, hidegen fürkésző tekintettel mértük végig egymást. Mi kínlódva kerestük a hangot, a szót, mely eltalál hozzájuk; ők — elcsigázva és meggyötörten — nem is keresték. Először az egyik szász családanya szólalt meg, komoran, majdnem fenyegető hangon azzal dicserve a kitűnő ellátást, hogy „Németországban bizony most már nem akad ilyesmi!” Igen, Németországban! Csodálatos, hogy a szász asszony a menekülés gyötrelmei után először jutva rendes terített asztalhoz, mindjárt Németországra gondolt, a birodalmi „testvérek” nélkülözéseire! Nekünk otthonukból elűzött erdélyi magyar meg székely testvéreink sorsa miatt szorult össze a szívünk, tudtuk, hogy sokkal keservesebb heteket meg hónapokat élnek át, mint a megsajnált birodalmi „testvérek”, de mégis lehorgasztott fejjel, valahogy úgy hallgattuk a szász úriasszony szavait, mint a csínytevésen rajtakapott rakoncátlan gyerekek és megkönnyebbülten felléleg-

zettünk, mikor a vacsorával együtt kényszerű együtt-létünk is véget ért.

Jó ideig kínos némaságban bonyolítottuk le a közös étkezéseket, mint valami kellemetlen feladatot, melyet mindkét félnek el kell végeznie; egyébként kimért udvariassággal köszöntöttük és — elkerültük egymást. Lassan, nagyon lassan mégis közelebb jutotunk egymáshoz. Vasárnaponként este klasszikus kamarazenével kedveskedtünk a Kollégium menekültjeinek. A szászok csaknem mindig teljes számban, pontosan megjelentek, inkább értelmes fegyelmezettséggel, mint áhitattal hallgatták Mozartot meg Beethovent, — aztán, a végén megszólaltak. Egy-egy megjegyzésük eszmecserévé szélesedett, a zenéről könnyen más tárgyra tért a beszélgetés, és észre sem vettük, hogy szász vendégeinkből bőven ered a szó. A vasárnap esti összejöveleteken hova-tovább egyre súlyosabb kérdések merültek fel. A szász vendégek — asszonyok, férfiak, diáklányok meg fiúk — szokatlan nyíltsággal tárták fel előttünk addig ismeretlen világukat: bíráltak és dicsérték, panaszkodtak és keseregtek, de olykor csodálkoztak és örültek is. Megértő türelemmel hallgattuk őket; tudtuk, hogy sok mondanivalójuk van, tudtuk, hogy vitának most még nem lehet helye.

A század elején fokozódó szász-magyar politikai enyhülést, érzelmi közeledést a világháború közös veszélyei, küzdelmei és megpróbáltatásai szinte meleg rokonszenvvé, testvéries együttérzéssé hevítették. Nemzetiségi sérelmekről jó ideig nem esett szó, s a szászság mint a hatalmas német néptest és a magyar államtest tagja derekasan kivette részét a háborús terhekből és áldozatokból, hiszen a háború egyformán

német és magyar ügy volt. A mintegy 230.000-nyi szász népből a világháború végén 37.533 férfi küzdött a harctéren, — ez kétségkívül magas arányszám. És az erdélyi német katonák vitézül harcoltak, ha — mint a szász közírók megállapítják — nem is olyan harci kedvvel meg lendülettel, mint a magyarok. A háború hadvezérei között is több erdélyi «szász származású akadt: az 1925-ben elhunyt *Kövess Hermann* báró tábornagy szász anya fia, *Arz Artúr* báró vezérezredes pedig tekintélyes nagyszebeni család sarja volt. A szász írók általában meleg rokonszenvvel rajzolják a némettel vállvetve harcoló magyar katonát. *Zillich Henrik* egyik novellájában („Die Freunde”) egy szász meg egy magyar katona barátságáról ad megkapó képet, *Folberth Ottó* pedig egy bátor és bölcs magyar tiszt alakját állítja egyik elbeszéléseinek középpontjába („1 Geschütz, 16 Pferde, 20 Mann”). A közös csapatkötelékekben együtt küzdő szász és magyar katonák őszinte bajtársiassága minden beszédnél meg írásnál hatékonyabban segíti elő a két nép érzelmi összeforrását.

De meg kell állapítanunk, hogy a szász közírók is egyre jobban felismerik és felismertetik népükkel a magyarság, a magyar államszervező erő, a magyar katonai erények értékét. Az erdélyi német sajtó magyar sorskérdésekkel foglalkozó cikkeiben sok érdekes helyreigazítással, új magyarságfizemléletet sejtető ítélettel találkozunk, különösen a háború első felében. A cikkírók tisztelettel szólnak a magyarság ezövetségi hűségéről, áldozatkészségéről és kitartásáról, s nyomatékkal hangsúlyozzák az elválaszthatatlan magyar-német sorsközösséget, főképp pedig azt a megszívlelendő igazságot, hogy a szász nép *jövője* is a magyarság és a magyar föld sorsától függ. Külö-

nösen a szász egyház nagytekintélyű püspöke, *Tautsch Frigyes* emeli fel ismételt szavát a magyarnémet barátság elmélyítése érdekében, ebben látva Magyarország megerősödésének és a szász nép fejlődésének biztos zálogát: ha Magyarország tönkremegy — hangoztatja egyik cikkében — mi is elpusztulunk, s elvész népünk meg egyházunk; ha országunkat elszakítják Magyarországtól, vége évszázados történelmünknek és jövőnknek”. A román betörés kétségkívül kemény megpróbáltatásokat, szenvedéseket mér Erdély minden népére, de egyúttal arra kényszeríti a menekülő szász értelmiséget, hogy legszemélyesebb tapasztalatai alapján lényegesen helyesbíesse felfogását a magyarságról és a szász-magyar viszonyról. A hontalanná lett szász lakosság felé nyúló segítő magyar kezek, a szászság egy részének a körülményekből adódó, szorosabb együttélése a magyarsággal megteszik hatásukat és teljessé teszik a szász-magyar érzelmi közeledést. Levelekből, cikkekből, a szépirodalom alkotásaiból tudjuk, hogy éppen a legnehezebben megközelíthető szász vezető réteg ekkor valóban szíve szerint való hazájának érezte Magyarországot, melyért szenvedni és áldozni is érdemes, nemcsak államnak, mellyel szemben résen kell állnia az ősi jogok védelmében. Ezt a szász értelmiség lelkében végbement mélyreható átalakulási folyamatot foglalta szavakba *Teutsch Frigyes* püspök a fővárosba menekült híveinek mondott beszédében: „Otthonukat elvesztettük, de megtaláltuk hazánkat”. Természetes, hogy a háború folyamán a szászság” német népi öntudata is addig nem tapasztalt lendülettel fokozódik. Ez az öntudat csaknem a világ valamennyi német népcsoportjánál feltámad, kétszeres erővel tör elő tehát a szászságnál, mely mindig hű és

éber őrzője volt népi hagyományainak. A szász nép a német hadsereg győzelmes harcait bámulattal szemléli, Erdélyben érkező kötelékeit rajongó szeretettel fogadja. A birodalmi ősapátok megjelenése Erdélyben a szászok számára többet jelent nagyszabású hadműveletnél, többet a szűkebb haza várva-várt felszabadulásánál is: az „anyaország” népéhez vezető híd, mely csaknem századok óta lebegett az erdélyi német költők és írók lelki szemei előtt, most az erdélyi végeken küzdő birodalmi testvérek által leez valósággá. Új remények ébrednek, hogy a német nemzeti gondolat diadala a németség Erdélybe szakadt törzsének „ösi” kiváltságait is helyreállítja majd.

Az erőteljesen fellángoló német népi öntudat azonban a legcsekélyebb mértékben sem idegeníti el most a szászszágot a magyarságtól. Mindenki tudja, hogy a magyarság és németség útja közös, mindenki tudja azt is, hogy az erős és csorbítatlan magyar állam egyúttal a német ügyet is elősegíti. A szász köztudók hangoztatják ugyan népük sajátos művelődési igényeit, megjelölik a jövőben követendő kisebbségpolitika irányelveit, de még erőteljesebben hangsúlyozzák azt, hogy törhetetlen hűséggel kitartanak a magyarság mellett s ezzel egyetértésben kívánják népi igényeik kielégítését. A sajtóban fel-feltűnő szövegek mindenféle változatban megismétlődnek egy-egy szász testület hűségnyilatkozataiban. Közülük — mint időpontja miatt is figyelemreméltót — csupán a kibővített nagyválasztmány 1918 október 29-én hozott egyhangú határozatából idézünk néhány mondatot: „a szász nép évszázados hagyományaihoz híven ebben a súlyos időben is szilárdan és rendületlenül ragaszkodik a magyar hazához. Abban a meggyőződésben, hogy hazánkat leghatékonyabban mint

németek szolgálhatjuk, kívánjuk, hogy a viszonyok újjárendezésénél a nemzeti kisebbségek teljes és igazi egyenjogúsításának megvalósításával szabad életteret és teljes fejlődési lehetőséget biztosítsanak számunkra a politikai, társadalmi és kulturális élet minden ágában .

Néhány nap múlva szétfoszlottak a német nemzeti gondolat diadalába vetett reménységek; merőben új helyzet adódott, mely súlyos elhatározásokat kívánt a szász nép vezetőitől. Ezek a vezetők rövid idő után jónak látták népük hűségnyilatkozatával a hasalom új birtokosai felé fordulni, tőlük várva a szász-ság ősi jogainak intézményes biztosítását is. A szász-ság és a magyarság között fonódott kötelékek az összeomlás fergetegében nem bizonyultak életképesnek.

XII.

MERRE?

Ismeretes, hogy a szász népszervezet központi választmánya 1919 január 8-án Medgyesen tartott gyűlésén kimondotta az egyesülést Nagyromániával. *Teutsch Frigyes* püspök, népének érdemes történetírója, az önkéntes csatlakozás tényéhez érdekes indokolást fűz. Szerinte a döntő ok annak felismerése volt, hogy szükségszerű történeti folyamattal állanak szemben, mely az Erdélyben számbeli fölényben lévő románság természetes és régi vágyát váltotta valóra: egyesülni az anyaországgal, egyesülni fajtestvéreivel. Nagyrománia megvalósulásával *Teutsch* szerint történelmi folyamat jutott befejezéshez; ezzel szembe szállni dőreség lett volna. A különben tárgyilagos-ságra törekvő történetíró nagy művének utolsó kötetében szinte meglepő igyekezettel tárja fel a szász román életközösség történelmi gyökereit, de mégsem képes leküzdeni szorongó érzését, melyet a *jövőt* illető gondolatok keltenek benne. Minden nagy politikai átalakulásnál, így 1691-ben meg 1867-ben — úgymond — joggal hivatkozhattak a szászok bizonyos biztosítékokra. Egyedül Nagyromániához csatlakoztak biztosítékok nélkül.

A medgyeei döntést kiáltványban közölték a szász néppel. A kiáltvány bizalmát fejezi ki az erdélyi románság 1919 december 1-én Gyulafehérvárott tartott nemzetgyűlésiének határozatait iránt, melyek

kimondották Magyarország románlakta területeinek feltétel nélküli csatlakozását Romániához. Nem tudjuk, hogy a medgyesi kiáltvány szerkesztői figyelemre méltatták-e a gyulafehérvári határozatok nyolcadik pontját; ez a pont a románság csodálatát és háláját fejezi ki az ántánt-hatalmak iránt, melyek „egy évtizedek óta háborúra készülő ellenséggel szemben vívott nagyszerű és szívós küzdelem árán megmentették a civilizációt a barbárság körmei közül. Úgy érezzük, hogy erről a pontról a kiáltvány szerkesztőinek is tudniok kellett, és bizony rendkívül sajnálatos, hogy a szász nép vezetői bántó hamarsággal tagadták meg azt a háborút, melyet mindvégig joggal hirdettek Németország nagy harcának és mely-lyel saját tömegeik gyakran életük meg vagyonuk árán mégis csak közösséget vállaltak.

Bármint vélekedjünk is a medgyesi határozatról és indokolásáról, annyi kétségtelen, hogy a szászság döntő lépését a román fegyverek közvetlen hatása alatt tette meg; vezetői bíztak *Maniu Gyula* kijelentésében is, aki becsületszavát adta, hogy Erdélyt a szövetséges és társult hatalmak Romániának ígérték. A csatlakozás megtörténte után a szász politikusok mindenekelőtt arra törekedtek, hogy népük az önkéntes döntés viszonzásaképpen mielőbb megkapja fejlődésének a román államban még hiányzó biztositékait. Olyan népi programmal állottak a hatalom új birtokosai elé, mely közvetlen követelményeiben átfogta a megduzzadt állam egész németségét, távolabbi célként pedig a földkerekség németségével való eszményi együttműködést hangsúlyozta. Megvolt tehát az egység, melyben persze elhalványultak az új hazában egyesült egyes német telepések sajátosságai és külön hagyományai. Hiába hangsúlyozták a hatal-

mas népszervezet megteremtői, hogy az addig önálló csoportok nem adják fel különállásukat, csupán a közös sorsban és közös harcban kívánnak egyformán öntudatos németekké egybekovácsolódní, — a szász politika új fordulatában az erdélyi gondolatnak nyoma sem volt már. Az erdélyi határok a napisajtóban és a nagyobb igényű politikai irodalomban lassanként egyaránt elmosódtak: az 1914-ben Nagyszebenben alapított „Siebenbürgisch-Deutsche Tagespost” szerkesztősége a lap címéből törölte az „erdélyi” szót, s az ugyancsak Nagyszebenben alakult „Deutsches Kulturamt” és hivatalos folyóirata „Ostland”, teljesen függetleníve magát a szász lakta föld, sőt Nagyrománia határaitól is, valamennyi keleteiirópai állam német népcsoportját belevonta munkakörébe.

A nagyszabású programm még részlegeiben is csak igen lassan és nehezen valósulhatott meg és a szászság bizony hiába várta önként kinyilatkoztatott államhűségének remélt jutalmát. A háborút közvetlenül követő évek vezető szász politikusa, *Brandsch Rudolf*, akinek jelentékeny része volt az önkéntes csatlakozásban, a maga számára mindenesetre dúsan gyümölcöszttette a medgyesi döntést. A Jorga-kormányban a kisebbségi alminiszterségig emelkedett, igaz, hogy nem sokkal utóbb a szász néptanáce *Neugeboren Emil* volt képviselő röpirata alapján — a röpirat német politikusok denúnciálásával, megvesztegethetőséggel, üzleti kijárásokkal és a német egység megbontásával vádolta Brandschot — valamennyi szervezetből kizárta őt. Maga a szász nép fokozódó csalódással szemlélte az önkéntes csatlakozás után egymást követő eseményeket. Már az új uralom első hónapjaiban súlyos tehernek érezte a

szászság, hogy a katonaköteles évjáratoknak azonnal a román hadsereg kötelékébe kellett belépniök. A hirtelen uralomváltozás okozta különös helyzetből ismételten súlyos összeütközések adódtak. Négy évi háborúskodás után nem volt könnyű dolog ismét fegyvert fogni és azok ellen vonulni, akikkel esztendőkön keresztül együtt harcoltak. Nem csoda, ha a szász népben nőttön-nőtt az elkeseredés és sokan az egyház ellen is fordultak, melynek papjai tevékenyen résztvettek a medgyesi döntés előkészítésében. Később is egyre inkább a kijózanodás érzése lett úrrá a lelkeken. Teutsch püspök 1924-ben szomorúan állapította meg, hogy a „csekélyszámú szászság a legnagyobb veszélynek van kitéve, ami csak népet érhet: szakítania kell múltjával”.

Teutsch püspöknek csak részben volt igaza: a ezász értelmiségben valóban erőteljesen nyilvánult meg az új hagyományteremtés szándéka és ez a szándék olykor furcsa állásfoglalásra vezetett a múlt eseményeivel szemben — éppen a tudós történetíró-püspök összefoglaló művének említett utolsó kötetében találunk rá bőven példát. De bizonyos tisztulási folyamat után az új hagyományteremtésre irányuló törekvések nem vezettek szakításra a múlttal. Ellenkezőleg: a szász tudomány, főképp pedig a szépirodalom a közvetlen múlt tapasztalatain okulva visszatért az erdélyi gondolathoz, melyet elérhetetlen álmokat kergetve hosszú ideig figyelmen kívül hagyott.

Ennek a gondolatnak új, hatékony hirdetője támadt a „Klingsor”-ban, *Zillich Henrik* magasszínvonalú irodalmi folyóiratában. Rendkívül jellemző a lap irányára, hogy egyik első füzetében „Persönlichkeit Siebenbürgens” címen román író, *Lemenyi József* vizsgálja az „erdélyi” politika feladatait, meg-

állapítva, hogy ennek a politikának célja „az erdélyi ember lelkét — szellemi birtokállományát érintetlenül hagyva — úgy fejleszteni, hogy a fajiságon felülemelkedve az országnak megadja sajátos jellegét”. Hasonló szellemben, de még fokozottabb figyelemmel kutatják a folyóirat szász munkatársai az erdélyi lélek és tudat lényegét. Maga a szerkesztő, Zillich, nemcsak közös lelki, hanem közös faji tulajdonságokat is vél felfedezni a három erdélyi népben; eőt szerinte a szászokban olyan erős az összetartozás érzése Erdély másik két népével, hogy ez az érzés olykor még a faji összetartozás tudatát is elhomályosítja. Egy másik szász író, *Hajek Egon* meg éppen egységes erdélyi fajról beszél, melyben a népi különbségek lassanként háttérbe szorulnak: „Erdélyben — úgymond — ma a várcisi értelmiség széles rétegeiben, sőt rendszeren parasztkörökben sem ismerik a faji különválasztást. Inkább azt merem állítani, hogy Erdélyben az egyenlő művelődési feltételek mellett nevelkedett román vagy székely ember fajilag talán közelebb áll hozzánk szászokhoz, mint az északnémet vagy a tiroli paraszt”. Az erdélyi gondolat újjáéledt kultusza egyre erősebben terjed a szász értelmiség körében, sőt a szász közírók kissé meglepő büszkeséggel hangoztatják, hogy valójában mindig ők őrizték az erdélyi tudatot akkor is, mikor a többi nép megfeledkezett róla: „A szászok dolga, hogy ennek az erdélyi léleknek őrzői, az erdélyi lelkiismeret legyenek... Mi ezt a lelkiismeretet sohasem tagadhatjuk meg a nélkül, hogy meg ne szűnjünk egyúttal szászok lenni” — írja *Schaser György*, a szász nép erdélyi hivatásának egyik élesszemű kutatója.

Akárhogyan értékeljük is a szász értelmiség fel-tűnően lelkes transylvanizmusát, kétségtelen, hogy a

szász-magyar közeledést hatékonyan, elősegítette. Tudjuk, hogy részben már a szászok előtt, részben velük egyidőben a magyar írókat is erősen foglalkoztatta az erdélyi lélek és szellem kérdése; a közös kisebbségi sors mellett a hagyományszentelte életközösség értékének új felismerése is bizonyára hozzájárult ahhoz, hogy a szász és magyar értelmiség között őszinte bajtársi viszony szövődött. A szászok elismerték, hogy az erdélyi magyarságot a tragikus trianoni sorsfordulat közösségérzésében emelkedettebbé, tisztultabbá formálta, a magyarság vezetői pedig szívesen vettek példát a szászok politikai cél-tudatosságától és szervezőképességétől. A szász-magyar bajtársiasság gyakorlatilag először kongresszusokon és a román parlamentben közösen megvívott küzdelmekben nyilvánult meg. Zavartalan és bensőséges különösen akkor lett az együttműködés a romániai németiség és az erdélyi magyar népközösség között, mikor *Hans Otto Roth yelie* át a németiség politikai vezetését. Roth és gróf *Bethlen György* közreműködésével 1927-ben választási kartell is létrejött a németiség és magyarság között. A paktum gyakorlati alkalmazására nem került sor, mert a németek *Brandsch Rudolf* közvetítésével közben a román nemzeti parasztpárttal is kötöttek választási egyezményt. A különös eljárást a romániai németek — a politikában a vezetőknek nem volt szabad csupán a szászokra tekintettel lenniök — sajátos elhelyezkedése magyarázza: Erdélyben, a Bánátban, az Ókirályságban, Besszarábiában és Bukovinában szétosztottan éltek és a román választási rendszer mellett mindig erős szövetségesre volt szükségük, hogy képviselthez jussanak. Politikájukat elsősorban földrajzi helyzetük határozta meg, s így a bécsi döntésig

minden kormánnyal választási paktumot kötöttek. Szorosabb politikai fegyverbarátság ilyen módon nem jöhetett létre a szászok és magyarok között, de mindenesetre jó ideig megvolt a lelki készség arra, hogy legalább alkalmilag egy úton haladjanak.

Tartósabbnak és eredményesebbnek ígérkező szász-magyar együttműködés indul meg közvetlenül az újjáéledő transylvanizmus nyomán az irodalom terén. A szász és magyar írók vezető folyóirataiban, a „Klingsor”-ban és az „Erdélyi Helikon”-ban világosan nyomon követhetjük az együttműködési kísérletek alakulását. A „Klingsor” 1926. évi júniusi füzetét szinte teljesen a legújabb erdélyi magyar irodalomnak szenteli és közli *Rajka László* merészen őszinte hangú, de építő szándékú tanulmányát: „Hogyan vélekednek a magyarok az erdélyi szászokról?” A lap további évfolyamaiban gyakran találkozzunk erdélyi magyar írók műveinek fordításaival, ismertetéseivel és elvi kérdéseket fejtegető kritikai tanulmányokkal. A szász folyóirattal egyidőben az „Erdélyi Helikon” is állandóan közöl elbeszéléseket, verseket meg cikketek szász költőktől és íróktól. Még élénkebb „irodalmi csere indul meg Brassó és Kolozsvár között”, mikor a „Helikon” munkatársai 1928-ban a szász írók részvételével erdélyi német előadóestet rendeznek és a következő esztendő őszén a szászok Brassóban folytatják magyar író társaik kezdeményezését; *Zillich Henrik* a magyar írókat köszöntő írásában megállapítja, hogy a szász-magyar szellemi együttműködést néptük egész közvéleménye osztatlan helyesléssel fogadja, és folyóiratának külön magyar füzetében ad részletes beszámolót a Brassóban lefolyt szász-magyar írói találkozóról. A meginduló irodalmi csere kapcsán 1933-ban az „Erdélyi

Szépírók Céh” Kolozsvárott magyar fordításban kiadja *Meschendörfer Adolf* „Die Stadt im Osten” című regényét „Corona” címen. (Legújabbán Budapesten jelent meg Zillicli egyik regénye magyarul „Attila alkonya” címen). Néhány évi örvendetes fejlődés után azonban a szászok elhallgatnak vagy éppen bizalmatlan, kétkedő megjegyzésekkel kísérik az együttműködés próbálkozásait. 1935 augusztusában pedig *Jekelius Ernő* a szász-magyar irodalmi kapcsolatokról írt cikkében megállapítja, hogy a két nép írói újra elhidegültek egymástól. Magyar részről az erdélyi gondolat egyik leghatékonyabb irodalmi képviselője, *Kós Károly* próbálja szépíteni a helyzetet, továbbépíteni a közös utat. Szerinte nem lehet szó a szász-magyar munkaközösség megszakításáról, hiszen a magyar írókban változatlanul megvan a jószándék a megkezdett munka folytatására: „A fajelméletek és nemzeti politikák felett is tiszta és hűeéges egyetértésben kell, hogy találkozzék a szász és magyar író”. Csakugyan, ezután is találkozunk a „Klingsor”-ban némi érdeklődéssel az erdélyi magyar irodalom iránt, amint magyar részről is *Kós Károly* újra meg újra hangoztatja az erdélyi összetartás, különösen pedig a szász-magyar együttthaladás szükségességét. De az „elhidegülés” tagadhatatlanul megvan, a szálak Brassó meg Kolozsvár között egyre lazulnak és a szép reményekkel kecsegtető irodalmi barátkozás lassanként feledésbe merül. Nehéz megmondani, hogy mindez miért történt, hogy a szász-magyar irodalmi munkaközösség tervei miért nem valósulhattak meg. Talán igaza van *Ligeti Ernőnek*, a kisebbségi sorsban élő erdélyi magyarság szellemi élete érdemes krónikásának, hogy a szász írók nagy része, — elsősorban épen maga Zillich — túlságosan

behúzódott a szász „Heimatsliteratur” védőfalai mögé, túlságosan a maga igényeinek és vágyainak megfélemlően gondolta el a transylvanizmust és kizárta belőle a magyarságot. Valószínűbb azonban, hogy a szász értelmiség írótagjai nem tulajdonítottak a szász-magyar szellemi együttműködésnek különösebb jelentőséget, mert többségük általában eltávolodott az erdélyi gondolattól és újra a nagynémet népközösség eszméjéért lelkesedett. Ez szinte természetes: a háború után példátlanul megerősödött német nacionalizmus magva a népközösség gondolata lett, és a szászok útját járva láttuk, hogy ennek a gondolatnak legrégebbi és legszilárdabb hagyományai épen náluk voltak. A nemzeti szocializmusban diadalra jutott új német köztudat a szászoknál nem terjedt el simán: térfoglalása kapcsán jó ideig áldatlan, szenvedélyes testvérharc, sőt veszedelmes szakadás jelei mutatkoztak soraikban, de az „anyaország” tüneményes erő kifejtése, külpolitikai sikerei, majd katonai győzelmei ellenállhatatlanul büvkörébe sodorták az aggályoskodókat és nyugtalankodókat is.

Ma az erdélyi szászok mint a hatalmának tetőpontján álló Nagynémet Birodalom dédelgetett népcsoportja jogos reménykedéssel és bizalommal tekintet a jövőbe. A magyar állam kötelékébe visszatért töredékének népi érdekeit a bécsi kisebbségi egyezmény biztosítja, s a Romániában maradt többség is biztosan várhatja az anyaország hatékony védelme alatt régi vágyainak, sőt legmerészebb álmainak teljesülését. És mégis valami nyugtalanság lobog, valami szabatosan meg nem határozható aggodalom él a szász értelmiség lelkében. Mintha a nagyhatalmi erőviszonyok megoszlásának szükségképpen változó, szeszélyes játékán kívül más, közelebbi, kézzelfoghatóbb és szilár-

dabbnak látszó biztosítékot is keresne népe zavartalan fejlődése, boldogulása számára, és közben észrevénné, hogy e biztosítékok megszerzésére saját népéből is hiányzik a kellő lelki készség, hogy a saját népének is az egyéni lélekig ható belső megújódásra van szüksége. A nyugtalanság és aggodalom nem egészen új keletű. A jövőbe néző szász írók már a világháború alatt szomorúan állapítják meg, hogy népük alapérzése a gyanakvás és bizalmatlanság; ez állja útját az egyéni tetterő lendületének és annak, hogy a szászság más népekkel való életközösségben találja meg biztos életkereteit. *Zillich Henrik* önéletrajzi regényének hőse, egy fiatal zászlós, aki a világháborúban német ezredben szolgál, bajtársainak naiv, elfogulatlan viselkedését szemlélve csodálkozással és keserűséggel jegyzi meg: „Mi szászok mindig csak kísérleteket látunk!” Lényegében ez az állandó kísérletlenség a fájdalmas panasz az egészségesebb valóságérző fiatal szász írónemzedéknek. Ez a nemzedék nemcsak a szászlakta föld életének szépségeit magasztalja, hanem meglátja ólmos egyformaságát, a szász „mikrokozmosz” fülledt, levegőtlen zártságát is, mely minden kezdeményezést, minden megmozdulást gúzsba köt. *Wittstock Oszkár* írja erről a mikrokozmoszról „Der Büffelbrunnen” című regényében: „Békesség meg rend, tisztaság meg becsületesség, de egy kis álomság is uralkodik itt... mert nem történnek nagy dolgok ... Mint már harminc-negyven esztendővel ezelőtt, a fiúk most is ugyanazon városfal mögött próbálják megsodorni első cigarettájukat, a lányok tizennégy éves korukban kezdenek érdeklődni valamelyik gimnazista iránt; mihelyt a fiatalembernek biztos állása van, kötelességének tartja eljegyezni magát és jóval előtte tudja a fél város, hogy ki lesz

a menyasszonya. Mindez a tisztesség és erkölcs szabályai szerint történik, íratlan törvények szerint, de mindenki tudja, hogy mi az, ami szász, szemben a magyarok meg a románok gondolkodásával. Mindenkinek a legalsóbb fokról kell keservesen felemelkednie, mert mindenki ismeri egymást és gondoskodik arról, hogy senki át ne ugorja az egyik fokot; itt még a munka számít, szerencselovagok nem gazdagodnak meg... Aki pedig nem békül meg ezzel a renddel, az tovább vándorolhat és egy-egy rebellis olykor valóban el is tűnik a tornyos városból, a nélkül, hogy búsulnának miatta; utána ismét csak szorosabban záródik a lánc”. Igen, a szászok zárkóztak, mozdulatlanok, nehéz hozzájuk férni, még nehezebb őket közös útra társul megnyerni. Zárkózottságukat és mozdulatlanságukat a régebbi történetpolitikai irodalom a népi önfenntartás értékes biztosítékeként méltatja, a fiatalabb írók egyebet is meglátnak: észreveszik, hogy az elkülönülés a szászok alkati sajátossága, mely a birodalmi németiséggel szemben is érvényesül, ha nem is olyan feltűnően, mint a magyarsággal vagy románsággal szemben. A művelt szász átlagember nem találja igazán helyét a Birodalomban, pedig állandóan odavágyik. Valahogy úgy érzi magát ott, mint a városba szakadt földműves; csodálat, rokonszenv fogadja, de voltaképpen nem talál kapcsolatot a világgal, mely nem szász és nem erdélyi. „Mert túlérzékenyek vagyunk” — írja *Csáki Richard*, a szász értelmiségnek a mai Németországban fontos állást vállalt tagja — „gyakran igen nehézkesek vagyunk, különösen, ha arról van szó, hogy otthon belénk nevelt nézeteinkről és érzelmeinkről lemondjunk; de rendszeren bátorságunk sincsen arra, hogy nagyobb stílusú életet éljünk, amint azt szívünk szerint

szeretnék.” Bárhová sodorja a szász embert a sors., bármennyire magasra emelkedik is az „anyaországban”, minduntalan vissza-visszavágyik erdélyi otthonába, megszokott, körülhatárolt közösségébe. *Meschendorfer Adolf*, az ismert szász író néhány évet töltött Németországban; hazatérése után tett vallomása az egész szász értelmiségre jellemző: „Itthon vagyok ismét. Gyökereim újra megtalálták a talajt; dús föld ez, melyet az ősök hamvai termékenyítettek meg. Parányi akarát vagyok bonyolult óraműben, mely 230.000 erős akarátú embert tart össze; helyemen vagyok, melyet meg kell védenem. Ha reggelenként a lóvásártéren keresztül az üzlet felé tartok, az ablakban ülő, harisnyakötéssel elfoglalt öreg hölgy engem is ismerősei között tart számon, mert föltekint és int; aztán tovább várja a többieket, akiknek mind nyolc órakor kell jönniök... Ütközben szomszédok csatlakoznak hozzám, öntudatos lépésű és biztos ítéletű férfiak, akik tudják, hogy céhük védőfalként övezi őket. Csak részvételt gondolok most a kereskedőkre odakint, akik mint színüket vesztett halak a nagyváros felkelő áradataiban kőfalak között rohannak odúikba, hogy aztán dühödt mohósággal csapjanak le minden falatra, melyet a világváros forgataga eléjük sodor. Szegény milliomosok, szegény összetört emberek, akik elvesztették énjüket és nem is sejtik, hogy akadnak még egy darab fából faragott egész emberek, akik nem hajolnak meg vakon, hanem naponta belenyúlnak az életbe és megszabják irányát!”

Ismételjük: a belső nyugtalanságra, józanabb önszemléletre, szigorúbb önbírálatra valló szólamok nem egészen új keletűek. De mégis, mintha napjainkban gyakrabban találkoznánk velük, többen figyelnének fel rájuk; mintha ebben a nyugtalanságban lázas ke-

resés jutna kifejezésre, a szász nép keresése, hogy az i'ij Európa kialakulásának borzalmasan fenséges színjátékában merre forduljon, kivel fogjon kezét az ismeretlen jövő útján. És mintha a keresés közben új fényben jelennék meg a nyolcszázasztendős múlt is, királyaival, kiváltságaival, harcaival, csalódásaival, valódi és képzelt sérelmeivel és — magyarságával. „Itt élned halnod kell!” — a „Szózat” költőjének szava legalább ugyanolyan mértékben szól a szászságnak, mint nekünk. A szász ember nem tud elszakadni erdélyi hazájától, — áttelepítése egyet jelentene pusztulásával — csak saját közösségében és történelmi kereteiben érvényesítheti igazán képességeit. Ezért fogózik egészséges életösztonével egyre erősebben az erdélyi talajba, ezért próbál újra meg újra az erdélyi életközösség útjára térni.

De a kísértetlátása miatt nyugtalankodó, életkérdéseinek megoldását kereső szász népnek mindenkélt meg kell erősödni, mindenkéltt újból gazdag gyermekáldásra van szüksége. Csak megerősödvé tekinthet a szászság bizalommal a jövőbe, csak erőteljes fiai segítségével fogja megtalálni méltó helyét a fiatal népek életközösségében. Ezt a gondolatot szólaltatják meg legtöbb változatban a mai szász költők versei, legszebben talán *Zillich Henrik* dala, „Deutsches Lied in Siebenbürgen”, mely fájdalmas fohászbán csendül ki:

Gib Gott, dass die Quelle uns wieder entspringe,
dass Lieder zur Vesper ertönen,
aus junger Kraft sich das Frühlicht entschwinge,
Volk sich erneu in den Söhnen!

Igen, a fiúk meg fogják találni az erdélyi életközösség nyolc század hagyományain nyugvó, újjáépült útját is!

IRODALOM.

Jegyzékünkben csupán a munkánk szempontjából fontos összefoglaló és elvi jelentőségű művek szerepelnek. Ezekben a részletkérdésekre vonatkozó és természetesen szintén felhasznált szakirodalmat is megtalálja az olvasó.

- A történeti Erdély. Szerkesztette *Asztalos Miklós*. Budapest 1936.
- Bilder aus der Geschichte der Siebenbürger Sachsen. Herausg. von *Friedrich Teutsch*. Bd. I—II. Hermannstadt, 1928.
- Connert, Hans-*, Die Stuhlverfassung im Szeklerlande und auf dem Königsboden bis zum Ende des 15. Jahrhunderts. Hermannstadt, 1906.
- Csáki, Richard:* Vorbericht zu einer Geschichte der deutschen Literatur in Siebenbürgen. Hermannstadt, 1920.
- Die Deutschen in Ungarn und Siebenbürgen und der „Deutsche Schulverein“. Hermannstadt, 1882.
- Die Vereinigung Siebenbürgens mit Ungarn vom Standpunkte der sächsischen Nation beleuchtet. Wien, 1848.
- Vorher Béla,* enesei: Az erdélyi századok mezőgazdaságai. Győr, 1914.
- Folberih, Otto:* Stürmen und Stranden. Ein Stephan Ludwig Roth-Buch. Stuttgart, 1924.
- Goosz, Roderick:* Die Siebenbürger Sachsen in der Planung deutscher Südostpolitik. Wien, 1940.
- Heydendorff, Michael:* Eine Selbstbiographie. Mitgeteilt von Rudolf Theil. Archiv des Vereines für Siebenbürgische Landeskunde. N. F. XVIII. 1883.
- Hienz, Hermann:* Quellen zur Volks- und Heimatkunde der Siebenbürger Sachsen. Leipzig, 1940.
- H Oman Bálint* és *Szekfü Gyula:* Magyar Történet. I—VIII., Budapest, é. n.

- *Klein, Karl Kurt*: Deutsches wissenschaftliches Leben in Siebenbürgen nach dem Kriege. Der Ansianddeutsche, 1923.
- Die deutsche Dichtung Siebenbürgens im Ausgange des 19. und im 20. Jahrhundert. Jena, 1925.
- Literaturgeschichte des Deutschtums im Ausland. Leipzig, 1939.
- Ostianddichter. Kronstadt, 1926.
- Rumänisch-deutsche Literaturbeziehungen. Zwei Studien aus dem Aufgaben- und Arbeitskreis der Deutschforschung an den rumänischen Universitäten. Heidelberg, 1929.
- Kristóf György*: Kritikai szempontok az erdélyi irodalmi életben. Kolozsvár, 1931.
- Ligeti Ernő*: Súly alatt a pálma. Egy nemzedék szellemi élete. 22 esztendő kisebbségi sorsban. Kolozsvár, é. n.
- Lovas Rezső*: Báthory Gábor és a szászok. Debrecen, 1940.
- Mályusz Elemér*: A középkori magyar nemzetiségi politika. Századok, 1939.
- Markó Ilona*: II. József és az erdélyi szászok. (Minerva-Könyvtár 131. sz.) Budapest, 1940.
- Mika Sándor*: Weiss Mihály. Egy szász államférfiú a XVII. századból. (Magyar Tört. Életrajzok) Budapest, 1893.
- Mikó Imre*: Huszonkét év. Az erdélyi magyarság politikai története 1918 december 1-től 1940 augusztus 30.-ig. Budapest, 1941.
- Müller-Langenthal, Friedrich*: Die Geschichte unseres Volkes. Bilder aus Vergangenheit und Gegenwart der Deutschen in Rumänien. Hermannstadt, é. n.
- Neugeboren Emil*: Az erdélyi szászok. (Nemzetiségi ismertető könyvtár. Szerk. Szabó Oreszt) Budapest, 1913.
- Porsche Rudolf*: Harteneck alakja a magyar és az erdélyi szász költészetben. Budapest, 1909.
- Pukánszky Béla*: Nagynémet eszmék irodalmi visszhangja. Budapesti Szemle, 1936.
- Roth, Stephan Ludwig*: Gesammelte Schriften und Briefe. Aus dem Nachlass herausgegeben von Otto Folberth. Bd. I-VI. Kronstadt, 1927-
- Schaser, Johann Georg*: Denkwürdigkeiten aus dem Lieben des Freiherrn Samuel v. Brukenthal. Hermannstadt, 1848.

- Schullevis, Adolf:* Luthers Sprache in Siebenbürgen I. Hermannstadt, 1923.
- Siebenbürgisch-sächsische Volkskunde im Umriss. Leipzig, 1926.
- Siebenbürgen. Herausgegeben von *Karl Bell*. Dresden, 1930.
- Sigerus, Emil:* Die deutsche periodische Literatur Siebenbürgens 1778-1930. Hermannstadt, 1930.
- Szekfü Gyula:* Bethlen Gábor. Budapest, 1929.
- Teutsch, Friedrich:* Geschichte der evangelischen Kirche in Siebenbürgen. Hermannstadt, 1921—22.
- Geschichte der Siebenbürger Sachsen für das sächsische Volk. Bd. I—IV. Leipzig und Llermannstadt, 1874—1926.
- Wunstock, Oskar:* Das literarische Leben der vierziger Jahre. Hermannstadt. 1896.
- Wolperi, Antónia:* Das siebenbürgisch-sächsische Volk im Spiegel seines heimatlichen Schrifttums. Berlin, 1940. (Neue Deutsche Forschungen. Herausg. von Hans R. G. Günther und Erich Rothacker Bd. 277).
- Zieglauer, Ferdinand:* Die politische Reformbewegung in Siebenbürgen zur Zeit Josefs TL und Leopolde IL Wien, 1881.
- Harteneck, Graf der sächsischen Nation und die siebenbürgischen Partaikämpfe seiner Zeit 1691-1703. Hermannstadt, 1869.

TARTALOM.

	Oldal
Útravaló	3
I. A megtelepedés	10
II. „Universitas Saxonium”	16
III. A?, egyház.....	25
IV. A három nemzet uniója	45
V. A bécsi udvar kegyében	71
VI. A nagy csalódás	91
VII. A népi megújulás útján	111
VIII. Harc az unió ellen es a császárért	128
IX. „Diu iam passata... sunt tempóra bona illa privilegiata”	141
X. A kormányok útján	160
XI. „Otthonunkat elvesztettük, de megtaláltuk hazán- kat”	174
XII. Merre?	181
Irodalom	194